

MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁN

Szerkesztette
M. Császár Zsuzsa

Balkán Füzetek
Különszám I.

Pécs, 2009

Kiadja: a PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja
7624 Pécs, Ifjúság u. 6. Tel.: (36) 72/501-531

Szerkesztőbizottság: Dr. Tóth József
Dr. Dövényi Zoltán
Dr. Pap Norbert

Vendégszerkesztő: Dr. M. Császár Zsuzsa

Sorozatszerkesztő: Reményi Péter

Technikai szerkesztő: Mérei András

Borítóképek: Mánfai György

Borítóterv: Szász István terveit felhasználva készítette a Kontraszt
Gyorsnyomda

Lektorálta: Dr. Gulyás László

© Szerzők

Megjelent 300 példányban

ISBN 978-963-642-292-9

ISSN 1588-6557

Megvalósult a Pécs 2010 – Európa Kulturális Fővárosa program keretében. A kötet megjelenését támogatta az Oktatási és Kulturális Minisztérium a Nemzeti Kulturális Alap miniszteri keretéből.

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így a sokszorosítás, terjesztés, fordítás joga fenntartva

Tartalom

Előszó	3
A szerkesztő előszava.....	5
<i>Slobodan S. Pajović: “The Balkans and the Central Europe: Perceptions and misunderstandings”</i>	7
<i>Szilárd István: A közelmúlt eseményei a Balkánon nemzetközi egészségügyi segélyprogramok tükrében</i>	18
<i>Siposné Kecskeméthy Klára: A „zsugorodó” Balkán</i>	29
<i>Jakus János: A Horvát Hadsereg felszabadító hadműveletei 1995-ben</i>	37
<i>Nagy Miklós Mihály: A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse</i>	48
<i>Makai Zoltán: A Balkán és Közép-Ázsia – Párhuzamok és különbségek</i>	57
<i>Póka Ferenc: A macedóniai etnikai közösségek együttélése, tapasztalatok, értékelések, az Ohridi Keretmegállapodás mint kisebbségvédelmi modell</i>	63
<i>Háry Szabolcs: Macedónia kül- és biztonságpolitikája, magyar-macedón kapcsolatok</i>	70
<i>Kókai Sándor: A balkáni népcsoportok szerepe a Temesi-Bánság etnikai térszerkezetében /1718-2002/</i>	87
<i>Kőszegi Margit: Adalékok Bulgária etnikai földrajzi vizsgálatához: a bolgár obstinák etnikai viszonyai</i>	102
<i>Végh Andor: A horvát és szerb etnikai kontaktzóna történeti földrajzi vázlata</i>	110
<i>Reményi Péter: Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában</i>	122
<i>Kolutác Andrea: A vallással kapcsolatos attitűdök napjaink Bosznia-Hercegovinájában</i>	130
<i>M. Császár Zsuzsa: Integráció vagy szegregáció: A roma oktatás ügye néhány délkelet-európai ország példáján keresztül</i>	142
<i>Kitanics Máté: Vlachok a balkáni olvasztótégelyben</i>	149
<i>Sitányi László - Fodor Ágnes: Innovációs környezet és az ökoturisztikai klaszterek egy bolgár példa alapján</i>	155
<i>Vati Tamás: A Délkelet-Anatóliai Projekt (GAP), avagy a víz ura Törökország</i>	167

Előszó

A Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja (PTE FI KMBTK) gondozásában megjelenő „Balkán füzetek” című periodika eddig megjelent számai, közismerten a figyelem középpontjában vannak a Balkán iránt érdeklődő olvasók és kutatóbázisok munkatársai körében. Intézményünk, a Magyar Örökség Díjjal kitüntetett Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), mint tudományos kutatóhely, szintén ebbe a körbe tartozik.

Több okunk is van arra, hogy a „Balkán füzetekben” megjelenő tudományos értékű publikációkat figyelemmel kísérjük. Mindenek előtt, az egyik ilyen fontos indokunk az, hogy intézményünk kutatási területei között kiemelkedő helyet foglal el Magyarország és a Balkán hadtörténelmi kapcsolatainak mind szélesebb körű feltárása. (A térség országai és hazánk tudományos kapcsolatrendszerében a hadtörténelemmel összefüggő tények és események egyre szélesedő bázison történő feltárása, kutatásaink eredményeinek megismertetése terén, élő kapcsolatokat ápolunk a balkáni országok társintézményeinek egy jelentős részével.) Kiemelt figyelmet fordítunk a periodikában közreadott dolgozatokra azért is, mert a „Balkán füzeteket” gondozó egyetemi intézménnyel szoros tudományos kapcsolatot tartunk fenn. Néhány éve ugyanis a két kutató bázis együttműködési megállapodást kötött egymással, a Balkánnal foglalkozó – szakterületekhez kapcsolható – tudományos tevékenység folytatásáról, amely tapasztalataink szerint, eredményesen működik.

Az együttműködési folyamat keretében, közös szervezésben, – „Baranyai államhatár a XX. században” címmel – nagy sikerű nemzetközi tudományos konferenciát rendeztünk. Ugyanakkor a PTE FI KMBTK Balkán szakos hallgatói számára a HM HIM folyamatosan biztosítja az óratartás helyszínét, munkatársaink pedig, tanórák keretében, részt vállalnak a Balkán szakértői képzésben. Természetesnek tartjuk, hogy az együttműködésünk nyomán a „Balkán füzetek” e két külön számában hadtörténész kollégáink dolgozatai is helyet kaptak.

Miért is tartjuk még fontosnak a Balkán térséggel történő foglalkozást? Azért mert az ott zajló, Európai dimenzióban elhelyezve is fontos, aktuális politikai, gazdasági nem utolsósorban pedig katonai/biztonsági törekvések tudományos igényű feltárását állami szintű feladatnak tartjuk. Magyarországnak – megítélésünk szerint – történelmi távlatokra visszatekintve is, fontos érdeke a térségben zajló folyamatok események megértése, hiszen ami a Balkánon történt, történik, vagy történni fog, hatással van hazánkra. (Az időhatárok fontosságának hangsúlyozásától, geostratégiai politikai/gazdasági összefüggések vizsgálatakor bizonyos értelemben eltekinthetünk, amikor a Balkánról beszélünk.)

Magyarország a Balkán kapuja, vallják a kutatók, de ez így is van, hiszen javarészen országunkon keresztül futnak azok a szállítási útvonalak, amelyeken a Balkánra és a Közel-Keletre, illetve e térségekből Európa nyugati felébe juthatnak el az áruk. (Ezek az útvonalak, a történelem során számos alkalommal, a hadak útjai is voltak.) Fontos számunkra továbbá, hogy hazánkban jelentős számú délszláv nemzetiségű népcsoport éli békés, zavartalan életét, míg – főleg Romániában és néhány nyugat-balkáni országban – számos magyar ajkú nemzettársunk keresi a boldogulásának útját. A velük való tudományos alapokon nyugvó foglalkozás, az identitásuk megőrzésének elősegítése, rendkívül fontos szerteágazó, több tudomány területet is felölelő, feladatot ró a kutatók számára. E jelentős kapcsolódási pontok tehát alapos okot adnak nekünk hazánk és a Balkán rég- és közelmúlt hadtörténelmének feltárására, illetve a politikai-, gazdasági-

valamint katonai történéseknek a földrajzi tér struktúráiban történő vizsgálatára. Számunkra ezért oly izgalmas kutatási színtér a Balkán.

Munkatársaimmal közösen úgy ítéljük meg, hogy tudományos tevékenységünk komplexitása, intézményeink fontos kutatási irányait/területeit kapcsolja össze, amelynek keretében hozzájárulhatunk ennek a rendkívül izgalmas folyamatokat és törekvéseket megjelenítő térségnek a jobb és alaposabb megismeréséhez. Hitem szerint mindehhez a „Balkán füzetek” című periodika, illetve annak külön számai kitűnő teret biztosítanak.

Dr. habil. Holló József Ferenc
altábornagy
címzetes egyetemi tanár,
főigazgató

A szerkesztő előszava

A fennállásának tizedik évfordulóját ünneplő, magyarországi Balkán-kutatást felvállaló műhely - a PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja – fontosnak tartja, hogy a Balkán-félsziget országainak történeti, politikai, társadalmi, gazdasági és etnikai viszonyaira vonatkozó vizsgálatok eredményeit a szakmai közvélemény elé tárja. Ebből a célból indult útjára több mint 5 éve a Balkán Füzetek periodika. Az eddigi számok tematikus jellegűek, melyek között országtanulmányok és az egész térséget átfogó nagyobb terjedelmű elemzések egyaránt megtalálhatók. A szerzők többsége a pécsi Balkán-műhely tagja. Vélhetően a Balkán iránti érdeklődés, valamint a pécsi Balkán Központ kutatási eredményeinek a tudományos köztudatba kerülése egyaránt szerepet játszik abban, hogy egyre többen foglalkoznak a térséggel, s vizsgálataik eredményét szívesen megjelentetnék periodikánk hasábjain. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a Balkán Füzetek két külön számában mutassuk be kutatásaikat.

Szerzőink egy része a balkáni térség neves egyetemeinek és kutatóintézeteinek, illetve Magyarország különböző tudományos műhelyeinek munkatársa. Különösen szép számmal szerepelnek írásaikkal a Pécsi Tudományegyetem Földtudományi Doktoriskolájának Balkán alprogramjában tanuló doktorandusz hallgatói.

A megjelenő tanulmányokat igyekeztünk két nagy csoportba tagolni. A különszám első kötetébe a Balkán történeti, politikai és társadalmi viszonyaira vonatkozó kutatások eredményei kerültek. A második kötetben a magyar–balkáni kapcsolatok különböző dimenzióit felvázoló írásokat helyeztük el. Így, reményeink szerint az olvasó elé kerül a sokszínű, de történetében és jelenkori állapotában is igen bonyolult, néha még a térséggel határos Magyarországról is nehezen érthető Balkán.

A szerkesztő hálás feladata a kötetekben megjelenő tanulmányok rövid bemutatása, ajánlása.

Az első kötet figyelemre méltó írással indul, a szerb szerző esszézerű írásában a Balkán helyét vizsgálja Európában, különösen annak Közép-Európához viszonyított pozícióját. Érdekes színfolt a politikai-, etnikai földrajzi munkák között a nemzetközi egészségügyi szervezetek balkáni jelenlétével foglalkozó írás. Hasonlóan, bár más témában, de újfajta megközelítésbe helyezi a volt Jugoszláviában lezajlott eseményeket a "Vihar-hadművelettel" foglalkozó elemzés, valamint a térség geopolitikai formakincsének és a NATO, az EU csatlakozásokkal egyre „zsugorodó” Balkán körvonalainak a vázolása, de felkeltheti a figyelmet a macedón bel- és külpolitikáról szóló két tanulmány is. A régió fejlődésének sajátosságai sokfajta párhuzam megalkotására készíthetik a kutatókat, ebben a sorban igen izgalmas a Közép-Ázsiával való összehasonlítás. Ide illeszkedik a törökországi vízkérdésről szóló munka is, amelynek biztonságpolitikai aspektusára hívnám fel a figyelmet.

A kötetben lévő etnikai földrajzi dolgozatok világosan jelzik a térség etnikai sokszínűségét. A Balkán napjainkig tartó etnikai, vallási konfliktusai sajnálatos módon hosszú távra biztosítják a kutatók számára a témát. Sok tanulsággal szolgál a Temesi Bánságra vonatkozó írás, miszerint a terület a nyugati és keleti kultúrák határán, a történelmi Magyarország délkeleti peremének ütközőzónáját alkotta és jelenti részben napjainkig. Figyelemre méltóak a bolgár obstinákra, a szerb és horvát kontaktzónákra, valamint a volt Jugoszlávia etnikai homogenizációjára vonatkozó elemzések. Hasonlóan az előzőekhez érdeklődésre tarthatnak számot a vallási manipulációról, az „olvasztótégelyben” elvesző vlachokról és a Balkánon is nagy arányban jelen lévő romákról szóló írások.

A második kötetben a magyar–balkáni kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányokat helyeztük el.

Magyarország számára a Balkán rendkívüli fontossággal bír, megkerülhetetlen partner mind a politikai, mind a gazdasági, kulturális kapcsolatok tekintetében. Ahogy a szerb szerző fogalmaz, a térségben a nemzetközi kapcsolatrendszerek között is kitüntetett szerepe van hazánknak. Két tanulmány írói is fejtegetik írásaikban Magyarország balkáni stratégiájának fontosságát, és Pécs mint kapuváros szerepét ebben a relációban. Egy másik dolgozat Baja városának a Balkán felé potenciálisan nyitható kulturális kapu szerepéről értekezik. A közös múlt, a területi folyamatok illeszkedése és ütközése komolyan befolyásolta mindkét térség államiségének történetét. Hasonlóan az előző dolgozathoz több szerző foglalkozik a magyar állam és a szomszédos országok nem egyszer ellentmondásos kapcsolatrendszerével. Figyelemre méltóak az 1945 utáni Jugoszláviával folytatott viszonyról, a magyar déli határszakasz helyzetéről, s napjaink horvát-magyar kapcsolati rendszeréről közölt elemzések. Űde színfolt Bosznia-Hercegovinával a 19. század második felétől datálható és napjainkban is prosperáló jó kontaktust elemző írás. Érdekes megvilágításba kerül a magyar-bolgár viszony a bolgárság migrációjának aspektusából. A dualizmus kori bukaresti vélemények, és az erdélyi telepítésekről megjelent tanulmányok a magyar államnak a szomszédos Romániával formáló viszonyrendszerét is tükrözik.

A politikai kapcsolatok mellett szólni kell a gazdasági együttműködés fontosságáról, három szerzőnk alaposan körbejárta ezt a kérdést. Az egyik dolgozathoz kiderül, a magyar bankok a dualizmus időszakában komoly sikereket könyvelhettek el a Jugoszláv Királyság területén. A kooperáció azonban napjainkban is aktuális, az egyik írás arra keres választ, hogy mennyire tekinthetők kompatibilisnek a magyar és a határ menti horvát területek a szubnacionális területfejlesztési intézményrendszert illetően. Az innováció pedig - szerzőpárosunk egy bolgár példa alapján illusztrálja - a nemzetgazdaság versenyképességének egyik legfontosabb eleme. Végül két érdekes publikációra hívnám fel az olvasók figyelmét. Az egyik, kötetlenebb műfajú tanulmányban választ kapunk arra, hogy az egyes keleti és délszláv nyelvek írott, illetve beszélt formában milyen módon vannak jelen hazánk valós, szimbolikus és mentális tereiben. Egy másik tanulmányban a szerző 14-16 éves dél-dunántúli tanulók hazánk déli szomszédjairól alkotott kognitív térképeinek eredményeit tárja elénk.

Ajánlom két különszámunkat a Balkán iránt érdeklődő kutatóknak, politikusoknak, gazdasági szakembereknek és azoknak, akik egyszerűen csak bővíteni szeretnék ismereteiket erről a természeti szépségekben gazdag, kulturálisan rendkívül sokszínű térségről. Figyelmébe ajánlom továbbá jelenlegi és leendő hallgatóinknak, akik a pécsi Kelet-Mediterrán és Balkán tanulmányok Központja által szervezett Balkán képzéseken vesznek részt.

Pécs, 2009. június 1.

Dr. M. Császár Zsuzsa

“The Balkans and the Central Europe: Perceptions and misunderstandings”
(„Balkan i Srednja Evropa: Percepcije i nerazumevanja”)

*Slobodan S. Pajović*¹

“There, they call the rest of the world ‘Europe’ and if someone goes upriver Danube towards Vienna they say he is going to Europe. Europe begins there, where in another times the Turkish Empire ended.”

Elias Canetti, *Die Gerettete Zunge (The Tongue Set Free)*, 1977

Introductory remarks: Defining the Balkans

Ever since the Ancient Greek era, the Mediterranean Sea has been considered the bridge between Caucasus and Gibraltar that connects four Mediterranean peninsulas: Iberian, Apennine, Balkan and the Anatolian peninsula in Minor Asia. Simultaneously, it seems important to underline that Anatolian and Apennine peninsulas are controlled by one state – Italy in the case of the Apennine Peninsula and Turkey in the Anatolian Peninsula. Iberian Peninsula is divided between Spain and Portugal and has one important characteristic: one old nation (the Basques) lives there without being able – or not having the historical opportunity – to build a national state.

This paper focuses primarily on the Balkan region; therefore we have to know some basic facts – for example, that the name ‘Balkan’ is of Turkish origin meaning ‘mountain’ (ancient Haemus) that became a synonym for the entire region. Geographically, this region is characterized by the absence of great plains – with the exception of the far North – it is composed mostly of hills, valleys, forests and mountain chains; in fact, the Balkans are the region that is not favourable for nation and state building. A lot of authors take this particularity into account when they analyze the state-building history and the individual national formation process. Nevertheless, due to their geographical position, the Balkans gained a strategic importance since the ancient times as a border area that represented a bridge over which Asian tribes with superior skills and culture penetrated Europe. The Balkan region is adjoined by water on three sides: Black Sea at the east and three branches of the Mediterranean Sea to the south and west, including the Adriatic, Ionian, Aegean and Marmora seas. Additionally, this favourable strategic position influenced the Balkan political, economical and cultural history that is very often defined as the most complex, contradictory and conflictive European regional history.²

---

¹ PhD, Faculty of Geoeconomics Megatrend University Belgrade - Serbia

² Furthermore, when speaking about geo-strategic importance of the Balkans we have to underline that generally speaking natural resources are scarce. Land cultivation is mostly unsuccessful because of the geographical limitations such as climate or land configuration (mountains). Resources of energy are also scarce. There are some deposits of coal in Romania, Bulgaria, Serbia and Bosnia. Lignite deposits are widespread in Greece and petroleum is mostly present in Romania, although scarce reserves exist in Greece, Serbia, Albania and Croatia. Natural gas deposits are scarce while hydropower stations are largely used in energetics. Metal ores are more commonly found than other raw materials. Iron ore is rare but in some countries there is a considerable amount of copper, zink, tin, chromite, manganese, magnesite and bauxite.

Anyway, we are speaking about the part of European continent that represents 5% of its territory and 8% of its population. At the same time, we are underlining that there are two definitions concerning this portion of Europe that recognize these definitional differences:

- The so-called “Smaller Balkans” with the borders delimited by Sava and Danube rivers in the north, including eight states with its total national territory: Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, FYR Macedonia, Bulgaria, Greece, Albania and Turkey. Two states belong only partially to this region according to the mentioned definitional concept: Croatia and Romania.
- The definition of so-called “Greater Balkans” includes also Croatia and Romania in their totality and parts of Hungary and Moldova.³

If we take both definitions into account, we can see that today there are twelve states in the Balkans and a new self-declared one – former Serbian province of Kosovo and Metohija with the official name of Republic of Kosovo. In reality, a second Albanian national state appeared in the region. Besides, there is another particular fact, when generally speaking about the Balkans: the existence of two stateless nations whose members are displaced over the entire region: the ancient Vlachs called also Tzinzars, Armons, Morovlachs, Cici or Kutzo-Vlachs and the Romas, who arrived from India together with fourteen different ethnic groups, mostly speaking different languages. The variety of ethnic groups and all differences deriving from this legacy is one of the most important characteristics of the so-called “Balkan’s model” and its historical process. Indeed, this aspect of regional complexity became even more important by the end of bipolarity resulting as the prevalent object of studies what could be explained as the consequence of the appearance of the fierce nationalism that emerged again in the Balkan history. Having this phenomenon in mind, it is necessary to deepen the knowledge about the so-called “ethnic geography”, when analyzing Balkan issues.

On the other hand, concerning the question of the geographic extent or definition of the “Balkans” we are entering into controversial debates, as well. There are notable differences among scholars’ analyses of these questions and one must have them in mind. Historically, the terms “Balkans” and “Southeastern Europe” were used discordantly and discussed during the 19th century and especially in the last decade of the 20th century. The concept of the Southeastern Europe appeared in Germany – this fact is frequently understood as the key-element of German geopolitical strategy towards this part of Europe. Although a famous German geographer August Zeune was the first to create and use the term “Balkan Peninsula” (“Goea”, 1808) another very important German geographer Theobald Fischer insisted on the eve of the Berlin Congress (1878) on using the term *Südost Europa* that in practice meant that the Balkan peninsula should be renamed into *Südosteuropa*. Officially, “the renowned Balkan specialist, scholar and diplomat Johann Georg von Hahn” introduced this new name.⁴ On the other hand, Vienna had different geo-strategy towards this part of Europe focusing the Balkan region as a recognizable geographic and cultural space. Felix Kanitz (1829-1904), eminent Austro-Hungarian geographer, ethnographer and archeologist traveled trough this region (Dalmatia, Herzegovina, Bosnia, Montenegro, Serbia, Bulgaria and Macedonia) and his work is of great importance for cultural heritage of those nations. In addition, it is very

---

³ This definition was made by Branko Horvat, famous Croatian economist and intellectual, twice candidate for Nobel Prize in Economics. For further information consult: Branko Horvat, “Historia de los Balcanes y perspectivas de futuro”, in: José Girón y Slobodan Pajovic (Editores), *Los Nuevos Estados de la Antigua Yugoslavia*, Ed. Universidad de Oviedo, Spain, pp.113-136.

⁴ Maria N. Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press US, 1997, pp. 21-37.

important to underline that Kanitz and official Vienna used the term “Balkans” when considering this part of our continent where the Danube is an element of geographic, political, economic and cultural interaction and integration. Consequently, he entitled his well-known three-volume book about the Balkans *Donau-Bulgarien und der Balkan (Danubian Bulgaria and the Balkans)*, published in Leipzig (1882). In any case, these brief considerations were necessary in order to reveal that even the usage of the terminology related to the Balkans was – and still is – problematic and dependant on political, geo-strategic or emotional standpoints. As a result, the geographical perception of the region is unclear but with one common characteristic: both Turks and Western Europeans regard this region as a peripheral one and, more precisely, as something in between the Western and the Eastern World. We could observe similar situation during the Cold War period, when the problem was highly ideologized including mostly communist states and excluding Greece or Turkey. There is also an attitude that Hungary, Croatia, Slovenia and other Habsburg lands are not parts of the Balkans having in mind their “central” European character, which is opposite to Balkan agenda and cultural space.

Moreover, when talking about the Balkans, we are speaking not only in geographical terms but also in cultural, religious, socio-political and economical terms. This kind of approach is mostly based on observing the region from the outside, which opens some space for various mistakes, misunderstandings, ignorance, etc. From the “inside” we could also identify different perceptions or definitions that mostly indicate to the absence of identity – its negation, better to say. In brief, one can not understand the reality of the Balkans without considering its ethnic and religious groups and divisions, which requires knowledge about their history and the importance of the influence of the region's geography during those formation processes. Maria Todorova, for example, reflects on the concept of “balkanization” in order to link the Balkan region’s main characteristics with the significance of this concept. Actually, she intended to oppose her thoughts to the existing and prevailing archetypical perception of the Balkans within the framework of violence and barbarism – exposed by George Frost Kennan.⁵ The most important message of Todorova is the fact that geographical expression-term was transformed into a geopolitical and cultural concept with highly negative significance. In reality, the geographical term became a synonym for disorder, fragmentation, violence and conflicts between various and different regional components (ethnic groups) including the strategies of interfering from surrounding geographical space. This complex and contradictory dynamics is frequently simplified by the vision embracing West and East (Orient) contradictions.⁶

The existence of such a deep controversy about the Balkans and the evident absence of the positive and stimulating historical heritage have recently inspired some governments to declare that those countries do not belong to Balkan regional agenda preferring to be a part of the Central European agenda. This geopolitical strategy could be analyzed as a new phenomenon of “debalcanization” or “europeization” of the regional reality with the aim to be a part of the so-called “Western European” civilizational, political, economical and social concept.⁷ Finally, there are also scholars that clearly refuse the existence of the Balkans as a concept or a political project or simply the feeling

---

⁵ George Frost Kennan (1904-2005) was an American diplomat, political advisor, and historian. His political figure is directly related with emergence of the Cold War. Later on, he wrote about relations between Russia and the Western powers. He was ambassador to Yugoslavia, too.

⁶ Todorova, *ibidem*.

⁷ For example, Rumania decided to brake its Balkan political dimension – meaning in practice that by negating its belonging to the region of the Balkans the easier access to the European Union would be gained.

to be a part of regional Balkan identity.⁸ Hence, we can ask ourselves what is the real reason of such negative connotations of the Balkan's role in European history.

Going back to the study of Maria Todorova, we can notice that she argues about the Balkan mystery for Western countries, especially at the very beginning of the twentieth century. She points out to different descriptions of the region as 'barbarian', 'tribal', 'backward', better to say – something similar to the Orient, different from the Western Europe and becoming 'Other Europe'.⁹ She stresses that the geographical perception of the area remained ambiguous for centuries because of the lack of geographical knowledge, but also, and perhaps mainly, because both the Turks and the Europeans maintained the same position towards the Balkans, regarding it as a kind of peripheral zone, or as something "in between" the Western and the Eastern world. This observation inspires us to go further back in the intellectual history of these countries, where we can find very significant reflections on perceptions of this region; for example, we can quote an explanation of Saint Sava (1174-1235) – as it is known – the founder of Nemanjic Dynasty and Serbian literary language, the first Serbian bishop that obtained the autocephalous status for Serbian Orthodox Church. There is no doubt that Saint Sava understood the multiple and various challenges of the strategic position of the region when he wrote this:

*“East thought that we were the West, and West thought we
were the East... but we were predestined to be the east in the
West and the west in the East”...*

Divisions based on different factors, represent one of basic dynamics of the so-called “Balkan historical model”. This model has had several phases during its historical development, always maintaining this fundamental characteristic. This leads us to a conclusion that this phenomenon has always influenced the creation of internal conflictivity and vulnerability and external dependent peripheral position of the region. Even today, these implications result in a new division of the region, as well as in its new international position, which is now defragmented and evidently weakened. Undoubtedly, this attitude permits us to conclude that the contemporary Balkan identity has highly negative characteristics, better to say – survives as the synonym of the term 'balkanization' that is now present in many languages with a new meaning of breaking up into small, mutually hostile political and economically weak units. The asymmetric relation between Western Europe and the Balkans continues after the fall of bipolarity reflected in new forms of distancing from the new Balkan reality. Politicians, scholars and experts in security issues mostly tried to find the answers to the following questions: What would happen in this zone after the fall of bipolar system? Will there be new conflicts and which will be their forms and scopes? In fact, the real causes have not been analysed and, above all, the interests that guide them. As an illustration of this political attitude towards the Balkans, we quote an attitude by Mr. Willy Klas, President of Ministerial Council of ECC (1993): “Southeast European countries belong, in the cultural sense, to the Byzantine Empire that once existed. They have no democratic tradition of

---

⁸ Biljana Prlja. “La seguridad y los Balcanes occidentales: ¿Conceptos autoexcluyentes?”. RIPS.2005. Revista de Investigaciones Políticas y Sociológicas. Año/vol.4, nº 002.pp.261-275.

⁹ For example, John Gunther wrote in his book *Inside Europe* about the Balkan nations and their “culpability” concerning the beginning of the I World War. He said: “It is an intolerable affront to human and political nature that these wretched and unhappy little countries in the Balkan Peninsula can, and do, have quarrels that cause World wars. Some hundred and fifty thousand young Americans died because of an event in 1914 in mid-caked primitive village, Sarajevo.” For further information consult: John Gunther, *Inside Europe*, Ed. Harper & brothers, 1940.

respecting national minorities. For this reason, it would be correct to limit the communities expansion to the cultural circles of Western countries.”¹⁰ This methodology continues and even recently, the European Union contributed to the further geographical, strategic and – of course – cultural defragmentation of the Balkan region by introducing the term “Western Balkans” – a clearly politically based construction that refers to the territory of former Yugoslavia but excluding Slovenia and including Albania. Anyhow, the fact is that the phenomenon of “designing” of the state borders of those countries and the region outside of it is being repeated in the Balkan history at the end of the 20th century, too. This phenomenon represents only a part of the power-policy of Western Europe, United States and Russia.

1. A view to Central Europe

On the other hand, there is the concept of Central Europe, often called in historical literature ‘Mitteleuropa’. Geographically, it is quite complicated to find a precise definition of this regional concept. Anyhow, the term is widespread in use and it reflects an interesting intellectual debate between the scholars, too. In any case, Central Europe is the region without natural geographical frontier located between different, but abstractly defined areas of Eastern and Western Europe. The intention to find an acceptable definition is additionally complicated by the existence and usage of the following geographical and geo-strategical concepts: Southern Europe or South Eastern Europe that often include parts of Central European space. Nevertheless, this concept is particularly present in German political literature, but we need to clarify that the concept was extended and transformed into a more complex one named East Central Europe. These geo-strategic and hegemonic transformations could cause even more confusions when speaking about Central Europe. It is well known that former deputy to the German Reichstag, Friedrich Neumann, created the term “Mitteleuropa” with the mostly political meaning: Germany and the Austro-Hungarian Monarchy as the central powers of that time.¹¹ As a result, we can conclude that if the area of Central Europe was defined by the territory of the former so-called central powers we would be speaking about Western cultural space that has borders with the Eastern World. Also, we may say that the notion of Central Europe certainly manages to survive during the inter-war period in spite of serious political differences that appeared. For example, Neumann’s concept established direct links of Central Europe with Germany while Tomas Masaryk perceived this region as a space composed by small states but without Germany.¹² Both conceptualisations demonstrate different approaches to Central Europe as one so-called historical region that could be understood only in the mentioned historical context and directly with the fall of the Habsburg Empire. In any case, the strategic importance of Central Europe relies on the fact that it became the eastern and southern border of the West and Western Cultural Circle with Russia and the Balkans as neighbouring civilization spaces. For some, this position meant the religious division between the western Christianity (Catholic or Protestant) and Eastern Europe that remained faithful to Orthodoxy and even to the strong Islamic presence and Ottoman cultural influences. According to this approach, Central Europe seems to be a region which is more compatible with western European values. But at the same time it is necessary to underline that this conceptualisation of Central European notion underestimates one historical fact that shows that precisely small Central European states competing between each other produced anti-neighbouring

---

¹⁰ Interview made with Willy Klas, published in Kathimerini, Athens, 1993.

¹¹ Friedrich Neumann: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915.

¹² See Thomas Masaryk, *The New Europe (The Slav Standpoint)*, Lewisburg: Bucknell University Press, 1972.

strategies while seeking “national interests” that enabled the economic and political German hegemony.¹³ This characterization resembles in many aspects the stereotypes that exist about the Balkans.

Nevertheless, from the Balkan perspective the most important integrative element of the Central European notion is the Danube River, which – in reality – refers to the Habsburg Empire in its last stage. According to this, we can define Central Europe as a “Danubian region” and the central vein of the European continent. In fact, this is a vision that gives a very important strategic position to Central Europe with the Danube River as the main European river and nucleus of development and rivalries linked historically to Habsburg Empire and its policy towards other neighbouring regions.¹⁴ In addition, this approach is opposed to the German strategic policy towards Danubian Region, which in fact implies the notion of South-Eastern Europe, a wider geopolitical concept that connects Central Europe, better to say – Habsburg Empire and the Balkans. The term *Südosteuropa* was coined on the eve of the Berlin Congress (1878) when some Balkan states definitely entered into European power division system.

This vision of Danubian geographical space unites different national, linguistic, religious and cultural entities that in the last stage of Habsburg Empire experienced a relatively tolerant coexistence, which is the opinion cited only after the fall of this Empire – as Claudio Magris argued in his famous book *The Danube*.¹⁵ Here it is important to emphasize that from Vienna, as the capital of the Habsburg Empire, ‘Mitteleuropa’ in a certain way presented a ‘hinterland’ construction, idealized in its harmony of various peoples that were living in that Empire, ‘beyond the national’. Only in this historical framework we can understand Magris when he speaks about the Danube as the German-Magyar-Slavic-Romance-Hebrew cultural space, named ‘Mitteleuropa’ that he polemically opposes it to the German Reich. He also agrees that scholars emphasize that this notion has been intensively revived after the end of the Cold War when those states were obliged to discover a new international identity. The Cold War period had divided Europe politically into East and West, with the so-called “Iron Curtain” that symbolically disconnected those two European spaces transforming almost all Central European countries into communist block. There is not a single doubt that the bases of this notion are the common cultural heritage and many similarities emanating from historical, social and cultural characteristics.

From the Balkan perspective Central Europe has another very important integrative element: the “Pannonian Plain”. Geographically, Pannonian Plane also belongs to the heart of the continent with the Carpathian Mountains as a kind of defence-wall in the East. Unlike its Danubian projection with Vienna as the capital, when speaking about the Pannonian concept of Central Europe – its capital is Budapest. In reality, Budapest is almost centrally located between the Rhine and the Carpathian Mountains in the East and Drava and Drina rivers on the South. Furthermore, the history of this area during the last centuries is characterized by intensive interactions of different types.

Resuming, we could notice that Central Europe seems to be a paradoxal phenomenon, just like the Balkans. In this case, those who debate about the existence or non-existence of Central Europe agree about one thing: they locate this notion in the heart of Europe. In other words, Central Europe has avoided regional negation that has occurred in the case of the Balkans, only due to the fact that there is a consensus that confirms that it is more

---

¹³ Ellen Comisso and Brad Gutierrez: Eastern Europe or Central Europe? Exploring a distinct regional identity, Paper prepared for a project on “Revitalizing Area Studies”, University of California, San Diego, September, 1999. (<http://repositories.cdlib.org/uciaspubs/editedvolumes/3/7>)

¹⁴ Edita Stojic & Slobodan Pajovic, *Danube Region in the Process of Pan-European Integration*, in: Peace and Science, Vienna, Ed. International Institute for Peace, 1991.

¹⁵ See: Claudio Magris: *Dunav*, Otkrovenje, Beograd, 2007.

or less the central part of our continent that shares cultural and religious values of Western Europe. The historical tradition is rich in literature, classical music and high culture of Vienna and Budapest during 19th and the beginning 20th century. Also, we have to say that leading historians, specialists in art and literature, economists and political scientists from East and West begun to debate about Central Europe – frequently on contradictory ways – after the fall of the Berlin Wall and the end of era of bipolarity. Finally, we could detect the renaissance of the interest towards Central Europe in the mid eighties of the last century when the Central European notion became a preferred topic of intellectual debates in countries like Austria, former Czechoslovakia, Hungary or Poland but also in the western former republics of dissolved Yugoslavia. The re-appearance of the Central Europe as “recognizable” concept of regional identity also resulted in numerous studies focusing different aspects of this phenomenon.¹⁶ At the first glance, debates were centred on the cultural heritage as an integrative factor of that zone and at the same time distinctive in comparison with the Balkans.

2. The Balkans and Central Europe – perceptions and misunderstandings

Resuming, the Balkan-Central European relations had quite a delicate and emotionally burdened historical heritage. From the certain point of view this problem was created due to differential focus and geo-strategic attitudes towards these regions, which Western Europe maintained in contemporary history. Anyhow, the fact is that both regions represent the economic and political periphery with one very important distinction: the peripheral position of the Balkans is valid also in cultural and religious fields while Central European notion is one of the stable elements of Western European cultural space. Therefore, when speaking about Central Europe from the Balkan perspective the phenomenon of Western European protagonism in our region is mostly viewed together with the Central European. Accordingly, this historical interaction has been understood and explained mostly in the form of imperialism and hegemonies whose consequences like the imposition or questioning of borders, kings, political and economic control as well as cultural or religious influences and rivalries are predominant in scientific literature but also in everyday life.

On the other side, there is no doubt that the historical heritage in the field of political, economic, educational or cultural development questions illustrate a number of obvious and significant differences that exist between Central Europe and the Balkans. In spite of the apparent desire and numerous efforts of the Balkan nations to modernize its political, economic and cultural infrastructure and life – always convinced that the linkage with the European contemporary trends would be the best way of development – this region remained clearly marginalized and subjugated to a negative connotation that the term “balcanization” contains. The concept of Europe that prevailed in the Balkans in fact was seen as the strategy to copy the model of national state together with its corresponding political and educational institutions. In practise, this modernizing model adopted by the Balkan political elite permitted the formation and strengthening of different hegemonies. The existence of different and often confronted European influences coming from Austrian-Hungarian Empire, Russian Empire, France, England, Germany or Italy did not

---

¹⁶ It is important to underline that in former Yugoslavia this kind of studies were mostly negatively perceived. In fact, when the International scientific project “Danube – The River of Cooperation” was initiated in 1989 the reaction of academic and scientific circles pointed to the danger of renaissance of Central European notion as a instrument of reviving Austro-Hungarian zone of influence and hegemony. A relatively short historical distance gave us the possibility to conclude that this official position was a clear sign of the weakness and vulnerability of the federation and deterioration of its internal relations.

help the region to make a real qualitative approach in detecting what Western Europe means and what it is today.

These conclusions can be well applied when we analyze Balkan's civilizational and communicational model. Objectively, it gave the impression to Balkan peoples, that Europe transformed this interaction into the process of evaluation and identification of pro-western or pro-oriental elements in the Balkans, the fact that only contributed to the creation of profound regional and inter-regional differences and tensions. In this period the first nationalistic movements appeared based on original national feelings that were clearly pro-European, due to the attitude of the political elites of every regional country that considered themselves the real defenders of European values against the challenges and dangers coming from Asia. Nevertheless, exactly at that time – after the Berlin Congress – we could see that significant discrepancies in the field of policy, economy, religion and culture began to be the main characteristic of Balkan-Central European relations. The asymmetric structure of this historical interaction was strongly deepened after the I World War and the disintegration of the Habsburg Empire with the dramatic consequences for Hungary and Austria but also for some other nations that once belonged to that empire: Checks, Slovaks, South Slaves and Romanians that reconstructed or constructed for the first time in modern history their national states.

Furthermore, the Balkan region entered the XX century as a clearly peripheral European region with high level of dependency towards the main European powers of that time. The Balkan dependency could also be described by stressing the fact that it has a high level of conflictivity on regional and European level. For example, unlike Iberian or Scandinavian Peninsulas, the Balkans participated in the XX century in all world and European wars. By the end of XX century the Balkan region was the only European region that entered the new millennium damaged by the new form of military strategy of NATO against ex Federal Republic of Yugoslavia with the aim to find the solution of Kosovo issue. Briefly, we could conclude that the Balkan region – in spite of its apparent isolation from the main European tendencies – was and remains at the same time the focus of convergence and repercussion of different interests and main European events.

The key causes of this position could be resumed as following:

- Negative historical heritage,
- Negative international image and status of the region,
- Economic instability as a result of economic sub-development in comparison with Central European countries,
- Absence of democratic tradition and the presence of authoritarian and dictatorial phenomenon, and
- Progressive influence of military and geo-strategic factors on the regional destiny.

Having in mind all these historical and developmental characteristics and trends, there are no doubts that during the XX century the Balkan region became an “internationalised” entity without clear regional identity in a broader sense. Therefore, it remained highly vulnerable in its relation with Western Europe, Central Europe and also with Russia and the United States of America.¹⁷

Finally, it is understandable that Central European historical and – even more importantly – political identity has been the key element of successful transition and reform that put an end to the main problems of post-communist societies. Additionally,

---

¹⁷ For detailed information about crises on the Balkans 1804-2001, see: Francisco Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001): Jedna evropska kriza*, Naučna, Beograd, 2003.

there is another very positive element of Central European model: the initiation of integration process primarily in the frame of *Visegrad Group* that permitted those countries to enter the contemporary European order – namely the European Union. The Visegrad Group and later on CEFTA were merely Central European bodies, with the intention of uniting the former communist countries during the economic transition. This endeavour did not go without problems; however, it resulted in success. Consequently, the positive historical balance of Central European countries - after the fall of bipolar era – demonstrate that the concept-notion of Central Europe was effectively extended into present period of international relations, particularly when concerning the integration of the former communist states into the European Union. The similar conclusion is valid concerning the security agenda and especially the regional political stability.

On the other side, due to the Yugoslav crisis and wars on the territory of former federation¹⁸ we have negative Balkan experiences during the same period in spite of numerous initiatives that were launched starting from 1995. After the Dayton Agreement (November 21st, 1995) the International Community was expecting the revival of regional reconciliation and cooperation in this field. In 1996 the Sofia Regional Conference (6. and 7 of July, 1996) was the opportunity to make efforts in order to recover destroyed regional links and confidence. It was also the opportunity for the major global factors to confirm their strategy towards the Balkan region. Highly ranked representatives from United States of America, Russia, Great Britain, France, Germany, Italy and Austria as well as Central European Initiative, OUN, the Council of Europe and World Bank also attended the Sofia Conference. Paralelly to this initiative, two more were promoted mostly simultaneously: *Royamound Initiative* by EU and the *South Eastern Cooperational Initiative* (SECI) by official Washington. In fact, the American initiative had a very clear intention to demonstrate that the only global power of that period is ready to stabilize all regional and sub regional problems via mentioned co operational program that was evaluated as highly efficient and pragmatic.¹⁹ However, the deteriorations of the Kosovo issue had very negative effects on the further development of regional cooperation and consequently we could conclude that the last historical opportunity for emancipation of Balkan regional identity in 20th century was missed. Later on, we were witnesses of numerous initiatives²⁰ and visits of high international representatives in special missions to the Balkans but forthcoming Kosovo war and “kosovarization” of Macedonia progressively deteriorated regional security agenda.

During the last war in the Balkans one question was often asked – why it was decided to intervene in such an unusual manner against Yugoslavia when – unfortunately – the actual world is facing a whole series of ethnic-religious problems of the same intensity or even more violent ones. The prominent Spanish historian Francisco Veiga analysed in his various articles the so-called “non bombable problems” of Kosovo emphasizing that the end of this crisis led to a series of profound confusions. For instance, why is small Kosovo becoming “box of *coincidences* and connected *divergences*” of predominant geo-strategic interests of the globalisation that culminates with the presence of the great powers in each and every one of the Republics of Former Yugoslavia? This clarification made by professor Veiga stresses that for the first time the lessons from the past can not

---

¹⁸ For more detailed information about this question, see: José Girón and Slobodan Pajovic, *Los nuevos estados de la Antigua Yugoslavia*, Universidad de Oviedo, 1999.

¹⁹ Radovan Vukadinovic: *The Possibilities for Creation of the New Security System in the South East Europe*, EUROBALKANS, summer, 1995.

²⁰ See: *Stability Pact for South Eastern Europe*, Document published by International Scientific Forum “Danube – The River of Cooperation”, Belgrade, 1999.

be applied to the contemporary Balkan agenda.²¹ Incidentally, the shadows coming from the Kosovo war are many, and in this occasion it is worth to mention and recall the following words of the Hungarian Gyorgy Konrad:

“Not even in my worst nightmares would have I dreamt that a Hungarian would be able to blow up the bridges of Novi Sad to protect Albanian Kosovars. We are less belligerent than the Western Europeans; nevertheless we have not yet reached this level of media abstraction capability typical for the Occidental societies, whose citizens can make a quick and general idea about a country they do not know thanks to written information and information from the television.”²²

Using the hypothesis of professor Veiga, we can conclude that the region of the Balkans after the ending of NATO bombing of Federal Republic of Yugoslavia entered the seemingly peaceful phase of development characterized by intensive activity of the European Union – the process of negotiations and rapprochement to the EU. At the first glance, this process is positive, but basically it is completely uncertain, because the essential questions remain unsolved: the international position of Kosovo, relations between Serbia and Kosovo, the future of FYR Macedonia – having in mind the ethnic problems in this country, the future of Bosnia and Herzegovina, as well as a series of unsolved questions regarding the relations between the former Yugoslav republics. Finally, there is one particularly dangerous geo-political and a geo-strategic challenge: this statement refers to the question of the phenomenon of the national project “Great Albania”, which is a consequence of the fact that the half of Albanian population lives outside of the borders of Albania.

All these problems of the Balkan Agenda represent a great defiance for the European Union and main powers of International Community in general. The consequence of such constellation is noticeable in further defragmentation of the Balkan identity to something denominated “Western Balkans” and the rest of the Balkans, which have not been denominated. This geo-strategic confusion is reflected in the intention of the EU to stabilize its relations with the countries of the Former Yugoslavia, with the exception of Slovenia, but including Albania. Anyhow, it is evident that the Balkans have been an insurmountable problem for the EU and the International Community, hence they have been implanted in a wider notion – South-Eastern Europe, in order to resolve such complex, but unsolved historical problems. Consequently, we can say that South-Eastern Europe has remained a broader term than the Balkans, which includes Slovakia, the Czech Republic, Hungary, Romania, the European part of Turkey, Bulgaria, Greece, Macedonia, Albania, Serbia, Montenegro, Bosnia-Herzegovina, Croatia, and Slovenia. But as Nada Švob-Đokić from Zagreb indicates – a number of South-Eastern European countries opt for identification with Central Europe rather than with the Balkans or South-Eastern Europe.²³ Their geographical self-identification reflects today the spiritual background of the whole problem of their positioning in Europe and in the different value systems that it may stand for.

---

²¹ Francisco Veiga, *Problemas no bombardeables*, El País, June 11th, 1999 and *Sin noticias del pasado*, El País, March 24th, 1999.

²² Gyorgy Konrad, *¿Volvemos a las emociones de 1914?*, El País, May 13th, 1999.

²³ Nada Švob-Đokić, *Balkans Versus Southeastern Europe*, Institute for International Relations, Zagreb; <http://www.culturelink.org/network/index.html>

Nevertheless, the Kosovo War, crisis on the south of Serbia, ethnic conflicts in Macedonia, unsolved constitutional issue of Bosnia and Herzegovina, as well as a very sensitive bilateral relations on the territory of Former Yugoslavia indicate to an essential dilemma for the future in this part of Europe: preservation of the European civilizational concept that is based on the harmonization of interests, coexistence within the so-called multi-ethnic, pluri-confessional and multi-cultural spaces. Only in these perspectives it seems possible to analyze and understand the vital European dilemma: anarchical and conflictive interdependence or the organized and cooperative inter-dependence.²⁴

---

²⁴ Slobodan Pajovic, Jean Meyer, “¿Ausencia de imperio, salvación de las naciones? in: Istor: Los Balcanes entre Imperios y Naciones, año 2, número 6, CIDE, México, 2001, p. 12-13.

A közelmúlt eseményei a Balkánon nemzetközi egészségügyi segélyprogramok tükrében

*Szilárd István*¹

A migrációhoz kapcsolódó egészségügyi kihívások az Európai Unió számára csak az utóbbi években váltak lényeges kérdéssé, de az elmúlt két évben az ehhez kapcsolódó tudományos konferenciák és politikai állásfoglalások megsokasodtak. Itt csak néhányat leglényegesebb eseményt sorolnék fel közülük:

- 2007 szeptemberében az Unió Portugál Elnöksége által rendezett konferencia nyitotta meg a sort: Egészség és Migráció: Jobb egészség mindenki számára egy befogadó társadalomban (Health and Migration: Better health for all in an inclusive society)
- A konferencián elfogadott állásfoglalás szolgált alapjául az Európai Bizottság 2007 decemberi összefoglaló jelentésének². A dokumentum a migránsokat egészségük szempontjából – ezen belül is különösen a fertőző betegségek terén – különösen sérülékeny csoportként határozza meg, és felhívja a tagországokat a megelőzés, kezelés és a speciális egészségtámogatási programok egésze terén új stratégia kidolgozására.
- 2007 novemberében az Európa Tanács egészségügyi miniszterei is elfogadtak egy állásfoglalást (Bratislava Declaration). Ez a dokumentum az Emberi Jogok Kartája alapján hív fel a migránsok egészségügyi ellátáshoz való hozzáféréseinek biztosítására.
- 2008-ban az Egészségügyi Világszövetség 61. közgyűlése is elfogadta az Állásfoglalás a Migránsok Egészségéről³.
- 2008 februárjában az Európai Bizottság Közegészségügyi és Fogyasztóvédelmi Igazgatósága (DG SANCO) szakértő bizottságot hozott létre a migráció és egészség kérdéseiről (Advisory Group on Health and Migration)
- 2008 szeptemberében az Európai Betegségmegelőzési és Ellenőrzési Központ (ECDC) is szakértő csoportot hívott egybe a Migráció és a Fertőző Betegségek az Európai Unióban c. jelentése véglegesítéséhez. (ECDC Technical Expert Panel for Scientific Review on Migration and Infectious Diseases in the EU)
- 2008 szeptemberében alapította meg az Európai Bizottság is a kérdéssel foglalkozó szakértő bizottságát.(CoE Committee of Experts on mobility, migration and access to health care).

---

¹ Egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar Klinikai Infektológia és Migráció-egészségügyi Tanszék

² Council Conclusions on Health and Migration in the EU in December 2007

³ WHO 61. Assembly: Statement on Health of the Migrants)

Felvetődik a kérdés, mi indokolta, hogy a migráció és a hozzá kapcsolódó egészségügyi problémák az Európai Unió számára ilyen sürgősen megoldandó problémává váltak? Vagy lehetséges úgy feltennünk a kérdést, miért csak most került ez a kérdés az Unió egészségpolitika látókörébe? Úgy hiszem, mindkét kérdésfeltevés indokolt.

Ha a jelenlegi migrációs adatokat nézzük, már 2006-ban az Unióban (EU 25) 36-39 millióra lehetett tenni a regisztrált bevándorlók számát, mely a teljes népesség közel 8%-a. Egyedül 2005-ben 1,7 új millió migráns érkezett, mely a teljes népességnövekedés 85%-át adta. Az EU demográfiai előrejelzése szerint⁴ 2010 és 2030 között – a mai bevándorlási nagyságrenddel számolva – az EU 25-ök munkaképes korosztálya mintegy 20 millió foglalkoztatottal fog csökkenni. Egyértelmű tehát, hogy a munkavállalók bevándorlása gazdasági szükségszerűség, és sikeres integrációjuk kulcseleme a megfelelő, a migráns populáció speciális igényeinek megfelelni képes egészségügyi ellátás (WHO).

Ugyanakkor a migráció egészségügyi aspektusainak van egy másik, nem kevésbé jelentős oldala: katasztrófák (mind természeti, mind emberi tényezők által kiváltott) következményei és az úgynevezett 'nem dokumentált'⁵ migránsokhoz kapcsolódó tennivalók. Jugoszlávia felbomlásához kapcsolódó véres események ugyan az EU közelében történtek, a menekülthullám annak országait is elérte, az Unió szintű egészségpolitika mindazonáltal eddig csak mint humanitárius kérdést kezelte, az erre és hasonló eseményekre megfelelő választ adni képes harmonizált intézkedéscsomag mind a mai napig nem készült. Reményünk szerint az EU 2006-ban alapított közegészségügyi intézménye (European Center for Disease Prevention and Control) ezzel a kérdéssel is foglalkozni fog. Jelen dolgozatban – személyes élményeim alapján – ennek néhány jellemző tényezőjéről, a humanitárius szervezetek erőfeszítéseiről számolok be.

Pécs, 1991. november

Bár – amint említettem – a migráció egészségügyi kérdéseiben áttörés csak 2007-ben született, Pécsen már 1991 novemberében szembesülnünk kellett ennek sötét oldalával. Belgyógyász klinikusként éjszakai ügyeletben voltam, amikor érkezett a riasztás, hogy az eszéki elme-szociális otthont kiürítették és minden előzetes egyeztetés/ értesítés nélkül, négy busszal Pécsre szállították az ápoltakat. Éjszakánként ugyan a Jugoszláv határ irányából a Mecsekről is lehetett látni a tüzéségi harcok villanásait, de a háború valóságával akkor szembesültünk csak. Beteg, gyakran teljesen kommunikáció képtelen emberek, a hidegtől átfagyva, még mindig a bombázások hatása okozta stresszben, orvosi dokumentumok nélkül érkeztek meg egy számukra idegen környezetbe. 'Migráns barát' egészségügyi ellátó rendszer, 'több-kultúrájú' szolgáltatás akkor még hírből sem volt ismert. A dr. Farbaki Iván vezette mentőszolgálat, vöröskeresztes aktivisták és az ügyeletes klinikák személyzete emberfeletti munkájának, úgyszeretetének köszönhetően sikerült elfogadható körülményeket, menedéket biztosítani a háború első menekültejének. 1991 – 1995 között, a boszniai háborút lezáró Dayton-i béke-megállapodásig több mint 300 000 menekült érkezett Magyarországra. Az 1991-ben Pécsre érkező 'első' közül többen még 2003-ban is a Debrecen melletti befogadó állomáson éltek, várva, hogy valamikor visszatérhessenek...

---

⁴ EC Green paper (COM2004 811 final)

⁵ Nemzetközi szervezetek kerülnek az 'illegális migráns' kifejezés használatát, ennek eleve megbélyegző volta miatt.

Koszovó – Macedónia 1999 tavasza

A humanitárius katasztrófákat enyhítő egészségügyi segélyprogramok három egymásra épülő szakaszból állnak:

- Közvetlen segélynyújtás, sürgősségi ellátás
- Tömeges migráció egészségügyi feltételeinek megteremtése, kockázat csökkentése
- Az egészségügyi ellátás helyreállítása és az új kihívásokhoz adaptálása

A koszovói krízis az akkori tartományban túlnyomó többségben lévő jugoszláviai albán etnikai kisebbség exodusz szerű tömeges menekülését jelentette a környező országokba. A 2.5 milliós lakosságból néhány hónap alatt több mint egy millió hagyta el otthonát és többségük Albániában és Macedóniában kapott ideiglenes menedéket. Macedóniában mintegy 243 000 ember élt ideiglenesen épített menekült táborokban (UNHCR). A 2.5 milliós népességű macedón egészségügyi rendszer ilyen hirtelen megnövekedett igényt természetesen nem tudott ellátni. A krízis világszerte óriási visszhangot váltott ki és humanitárius szervezetek küldtek orvos-csoportokat, tábori kórházakat a régióba⁶.

Sajnos az európai egészségügyi képzés és intézményrendszer több-kultúrájú, több-vallású ellátási igénnyel szembeni felkészületlensége itt is kitűnt. Volt olyan szervezet, melynek orvosai nem tudták, hogy bár Európából Európába jöttek, a koszovói albánok többsége muzulmán. A tábori rendelőből néhány esetben úgy kellett kimenekíteni a – különben szakmailag jól felkészült, humanitárius elkötelezettségű – fiatal orvost a nőpaciens férje vagy apja haragja elől, mikor a hozzá fordul asszonyt vagy leányt az egyetemen tanult 'normáknak' megfelelő módon kívánta megvizsgálni.

Elsődleges orvosi evakuációs program

A táborok leképezték a koszovói népesség teljes spektrumát, így az egészségi ellátás iránti igényét is, tetézve a kivándorlás és tábori élet egészségromboló tényezőivel. Sokuk ellátása – nem, hogy a táborban, de Macedóniában – nem volt megoldható, akár kapacitás hiány, akár orvostechikai elégtelenség miatt. A nemzetközi szolidaritás imponáló volt. 25 ország ajánlott fel ingyenes kórházi ellátást.

A Nemzetközi Migrációs Szervezet⁷ (International Organization for Migration – IOM) általam vezetett programjának feladatai a következők voltak:

- 1/ A rászorulóknak egészségügyi adatainak összegyűjtése;
- 2/ számítógépes adatbázis kialakítása, folyamatos frissítése;
- 3/ az esetek orvosi sürgősségi szempontból történő kiértékelése, osztályozása és ez alapján
- 4/ evakuációs sürgősségi sorrend kialakítása.
- 5/ Mindeközben a befogadó országok képviselőivel folyamatosan kapcsolatot kellett tartani az ígért és igényelt orvosi ellátási kapacitás biztosítására.

Ez a régióban példa nélkül álló új feladat volt. A prioritási csoportok kialakításánál az életet veszélyeztető közvetlen tényezőkhöz kívül – a rendelkezésre álló kapacitás minél hatékonyabb kihasználása érdekében figyelembe kellett vennünk a gyógykezeléstől

⁶ Szilard I, Cholin B, Gorbacheva O, O'Rourke T, Gushulak B. *Medical Evacuations from former Yugoslav Republic of Macedonia*. The Lancet 2000;355:1020

⁷ www.iom.int

várható eredményt / az egészség helyreállítás fokát, a szállíthatóságot és a családi/ szociális körülményeket. Orvos számára az ilyen feladat nem csak szakmailag, lelkileg is különösen megterhelő; az osztályozást végző kollégák számára – a szakmai szabályainak megfelelően - biztosítanunk kellett a segítő szupervíziós háttérrel. Amint az 1. táblázatból kitűnik, az összesen 3946 regisztrált és kategorizált esetből 1872 tartozott a '1' és '2A' kategóriába, mint elsődleges sürgősséggel evakuálandó.

1. Táblázat

IOM PRIORITY MEDICAL DATA BASE A REGISZTRÁLT ESETEK MEGOSZLÁSA MACEDÓNIA 1999
--

Prioritási fokozat	Férfi	Nő	Össz	Százalék
'Priority 1' esetek	471	393	864	46.15%
'Priority 2A' esetek	600	408	1008	53.85%

ÖSSZ 'PRIORITY 1 ÉS 2A' ESET	1071	801	1872	100.00%
-------------------------------------	-------------	------------	-------------	----------------

Az összes eset korcsoport szerinti megoszlása	Férfi	Nő	Össz	Százalék
0-1év	63	39	102	3%
2-5 év	125	83	208	6.15%
6-10 év	139	77	216	6.39%
11-20 év	230	171	401	11.86%
21-40 év	433	563	996	29.47%
41-60 év	516	499	1015	30%
61-	223	219	442	13.09%

ÖSSZES ESET	1729	1651	3380	100%
--------------------	-------------	-------------	-------------	-------------

Nem regisztrált 'nem'	6
Nem regisztrált életkor	510
Ismételten regisztrált	50
MIND ÖSSZESEN	3946

FORRÁS: IOM Pristina 1999

A 2. táblázat a befogadó ország szerinti bontásban mutatja az 1999. augusztus 20-ig sikeresen evakuált sürgősség szerint osztályozott betegeket. Látható, hogy 25 ország nyújtott segítséget, közülük Németország több mint 200, az USA több mint 100 betegnek biztosította az ingyenes, magas szintű ellátást.⁸ Úgy hiszem, a program sikere egyértelműen bizonyította, milyen mérvű tud lenni korunkban a globális mértékű humanitárius szolidaritás, és ennek sikere mennyire függ a speciálisan felkészült szakemberektől. Nem kérdéses, hogy a humanitárius szervezetek számára az ilyen problémák kezelésére való felkészülés – sajnos – folyamatos kihívást jelent.

⁸ Szilard et. al.: *International Organization for Migration: Experience on the Need for Medical Evacuation of refugees During the Kosovo Crisis in 1999* CMJ 43(2):195-198,2002

2. Táblázat

HARMADIK ORSZÁGBA 1999. AUGUSZTUS 20-IG SIKERESEN EVAKUÁLT ORVOSI ESETEK SÜRGŐSSÉG ÉS CÉLORSZÁG SZERINT BONTVA							
Célország	1	2A	2B	2C	3	4	Össz
Albánia	1						1
Ausztrália	4	6	3	2			15
Ausztria	8	11	4				23
Belgium	1	3					4
Kanada	12	10	2				24
Horvátország	1						1
Cseh Köztársaság		2					2
Dánia	18	8	6	1	2		35
Finnország	5	1					6
Franciaország	44	18	1				63
Németország	146	67	8	1	2		224
Írország	4	3			1		8
Italy	11	11			1		23
Koszovó működő eu. intézménye	97	41	1		2		141
Málta	1		1				2
Hollandia	9	16	1		4		30
Norvégia	19	16	5		1		41
Portugália	2	5	2	1	1		11
Románia		1					1
Szlovákia		1					1
Spanyolország	11	11	1				23
Svédország	42	30	5	5	2		84
Svájc	22	24	1	2			49
Törökország	3	3	1	1	1	1	10
Nagybritannia	46	22	5	1	3		77
USA	63	55	9	3	3		133
MIND ÖSSZESEN	570	365	56	17	23	1	1032

FORRÁS: IOM Pristina 1999

A koszovói visszatérés egészségügyi biztosítása

A NATO és a belgrádi vezetés közti megállapodást követően már 1999 őszén megkezdődött a koszovói menekültek visszaáramlása. Jómagam is első visszatérőkkel érkeztem a kihalt, víz és áram nélkül maradt Pristinába, hogy az IOM egészségügyi programjait tervezzem, megvalósítsam.

A visszatérés egészségügyi biztosítása újabb feladatot jelentett. Az 1-3. ábra mutatja a hatalmas esetszámot, akik légi szállítással – charter gépekkel – tértek vissza a Világ minden tájáról.

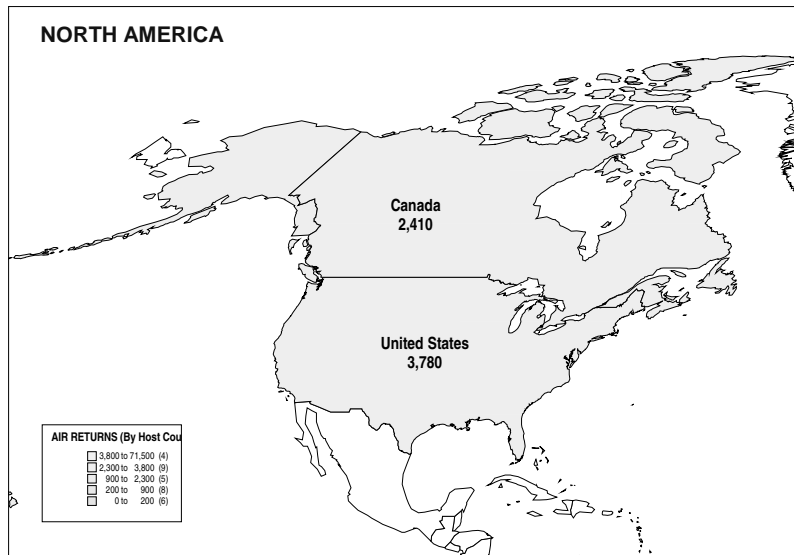

1. ábra: Az IOM légi visszatérési programja Európa befogadó országaiból Koszovóba 1999 – 2000

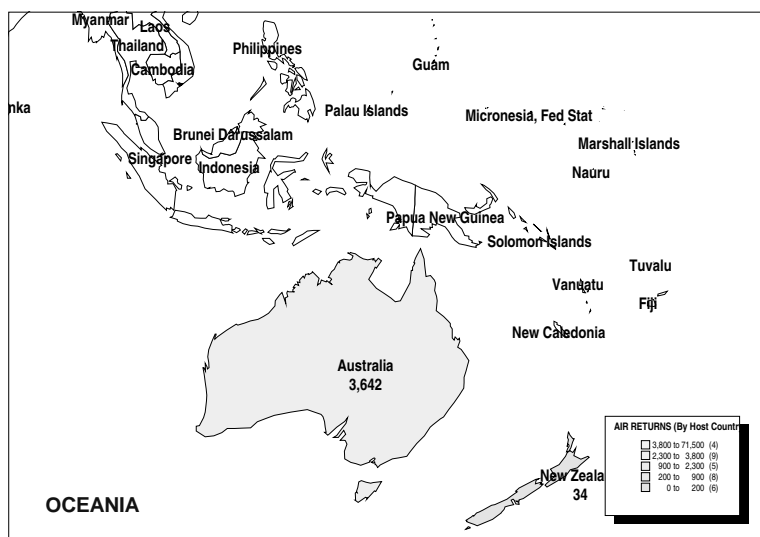
FORRÁS: IOM Pristina adatbázis

2. ábra: Az IOM légi visszatérési programja a befogadó országokból Koszovóba Észak Amerika 1999 – 2000 (IOM Pristina adatbázis)

FORRÁS: IOM Pristina adatbázis

3. ábra: Az IOM légi visszatérési programja a befogadó országokból Koszovóba Ausztrália 1999 – 2000

FORRÁS: IOM Pristina adatbázis

Közülük sokan voltak, akik a sikeres kórházi kezelést követően jöttek vissza, és olyanok is, kik egyéb, egészségükkel összefüggő ok miatt igényeltek folyamatos orvosi felügyeletet a légi szállítás alatt. Sajnos nem kis számban voltak közöttük olyan idős vagy gyógyíthatatlan betegségben szenvedők, akik a visszatérés indokaként azt jelölték meg: hazai földben kívánnak nyugodni. Minden járatra speciálisan felkészült orvosi csapatot kellett biztosítanunk, és az indulás előtti ún. 'légi utazásra alkalmas' orvosi vizsgálat során, melyen minden visszatérő részt vett, már azt is rögzítettük, hogy a földet érést követően kinek milyen további orvosi ellátásra, gondozásra van szüksége. A visszatérőket már a repülőtéren egészségügyi szolgálat és mentőautók várták.

Egészségügyi menedzser képzés

Az egészségügy vezető pozícióit – beleértve az intézmény vezetőket is – a krízis előtt döntő többségben szerbek töltötték be, akik a konszolidáció megindulásakor mindannyian elhagyták Koszovót. Amikor a WHO képviselőivel közösen megkezdtük az intézményi rehabilitációt, kiderült, hogy irányító feladatokra képzett, ebben járatos szakember gyakorlatilag nem maradt. Az angol kormány segélyprogramja keretében jöttek menedzserek, de a megoldás csak a helyi szakember gárda minél korábbi kiképzésétől volt várható. Furcsa, szinte abszurdnak tűnő volt ez az igény, hogy a humanitárius katasztrófa után elsősorban nem gyakorló orvosokra, hanem orvos menedzserekre van sürgős szükség. Az Orvostovábbképző Egyetem és Forgács Iván professzor úr segítségével kialakítottunk egy, az ottani igények számára adaptált programot, melynek keretében 30 koszovói orvos számára tudtunk intenzív tréning lehetőséget biztosítani Budapesten. Ők adják ma is az egészségügyi irányítás gerincét. Vizsgadolgozataik szolgáltak anyagul a krízis utáni első tudományos konferenciára Pristinában, melyet 2000 árpiliséban: A Koszovói Egészségügyi Ellátás Jövője címmel tartottunk meg.

A 'Svéd Orvosi Team' program

A szerbek kivonulása után a koszovói egészségügyi intézmények súlyos szakember, eszköz és speciális egészségügyi ellátó rendszer hiányban szenvedtek. A volt jugoszláv rendszeren belül az ún. harmadik szintű ellátást, mint pl. szívsebészet vagy sugárterápia, más tartományok kórházai nyújtották, a Pristinai Egyetemi Klinika sem szakemberekkel, sem eszközökkel nem, rendelkezett. Az ilyen ellátást igénylő betegeket most már ezekbe az intézményekbe sem anyagi, sem politikai, sem érzelmi okokból nem lehetett beutalni. A környező országok sem rendelkeztek feles kapacitással. Veleszületett szívrendellenességgel született csecsemők, még ha az orvostudomány mai állása szerint műtéttel jó eséllyel gyógyíthatóak lettek volna is, ellátás nélkül maradtak. Fiatal emlőrákos nők számára a korszerű, nagy hatásfokú kombinált kezelés alapeleme, a sugárterápia elérhetetlenné vált, e miatt sorsuk gyakran tragikusra fordult. A Linköpingi Egyetem a svéd bevándorlási hivatal segítségével ennek a problémának a megoldására új típusú humanitárius egészségügyi programot dolgozott ki, melyet először a boszniai háború alatt próbáltak ki, majd Koszovóban folytatták. A program, melyet az IOM részéről én koordináltam, a következő elemeket tartalmazta:

- Helyzet felmérés, a hiányzó szakterületek és igények megállapítása
- A speciális ellátást igénylő esetek kiválasztása (pl. rekonstruktív ortopédia és rekonstruktív plasztikai sebészet, idegsebészet, gyermek szívsebészet, onkológia, stb.)
- Orvos csoport küldése, mely helyben, a koszovói kollégák bevonásával, oktatásával ellátható eseteken elvégzi a szükséges beavatkozást.
- A csak Svédországban ellátható esetek kiszállítása (gyermekek szüleikkel). A csoporthoz helyi orvos is csatlakozik, aki részt vesz az orvosi beavatkozásban és megtanulja az utógondozáshoz szükséges alapokat.
- Vendégprofesszorok gyakorlati és elméleti oktatást tartanak.

Ez a kombinált, egymásra épülő elemekből álló program egyszerre biztosítja a helyi, sürgősségi ellátást, az ágy/ műtőasztal melletti gyakorlati képzést, a súlyos esetek befogadó országban való ellátását, a hazai utógondozást és az egészségügyi személyzet folyamatos képzését, továbbképzését. A program során kifejlesztett 'Swedish Medical Team' modell azóta más humanitárius egészségügyi programoknak is például szolgált.

A háború befejezése után, 1999 ősze és 2001 decembere közt 326 koszovói beteg külföldi gyógykezelését sikerült biztosítani, nagy részük gyermek szívsebészeti ellátást kapott.

Egészségnevelés és iskolai TBC szűrés

Az iskolai egészségnevelés a volt Jugoszlávia országaiban elhanyagolt terület volt. Az oktatásai rendszer újjászervezése jó alkalmat adott, hogy az egészségügyi programokhoz kapcsolódóan ezen a területen is megpróbáljunk előre lépni. A programhoz a Norvég kormány adott anyagi segítséget.

Még az 1980-as évek végén, Pécsnek az Egészségügyi Világszervezet Egészséges Városok hálózatához való csatlakozásával egy időben a Pécsi Orvostudományi Egyetem a Tudományegyetem gyakorló Általános Iskolájával közösen az 1 – 8. osztályok számára nyolc lépcsőből álló egészségfejlesztési programot fejlesztett ki, mely egyben megfelelt a WHO Egészségfejlesztő Iskolák Európai Hálózata célkitűzéseinek is. A program részleteit Dr. Komlósi Ákos dolgozta ki az én szakmai segítségemmel. Ezt adaptáltuk a

koszovói iskolai rendszerre. A nyolc füzet albán, szerb és angol nyelvre lett lefordítva, és Baráth Árpád professzor ehhez csatlakozó tanári továbbképzési programot dolgozott ki és tartott meg. Az akkori koszovói viszonyok közt egyedülálló volt, hogy mind albán- mind szerb nyelvű iskolákat tudtunk megnyerni a közreműködésre, és a tanári továbbképzésen a két nemzetiség tanárai közösen vettek részt.

Koszovó mindig a TBC melegágya volt. A háború a gondozó hálózatot is szétverte és a konszolidáció után – a WHO alapelveinek megfelelően – az aktív betegfelkutatás, rendszeres lakosság szűrés megszűnt. A hivatalos statisztikák – a betegség szociálisan determinált természetével ellentétesen – a háború előtti adatoknál kisebb elterjedtséget mutattak. Egyéb egészségügyi programjaink alapján ezt nem tartottuk reálisnak. Az iskolai egészségneveléshez kapcsolódóan ezért az egyik legveszélyeztetettebb korosztály, a gyermekek körében megszerveztük a Tuberkulin teszttel történő szűrővizsgálatot. Összesen 418 6 – 14 év közötti tanuló vett részt a teszten. A szakma szabályainak megfelelően a bőrpróbára hiperaktív reakciót mutatók további kivizsgálásra kerültek közvetlen családtagjaikkal együtt. Az eredmény sokkoló volt: 194/ 100 000 volt a talált TBC incidencia. (80/100 000 felett már járványról beszélnek.) A talált adatokról több fórumon beszámoltunk, igyekeztünk felhívni a figyelmet a valós helyzet és a hivatalos jelentések közti ellentmondásra. Sajnos igazán komoly, célzott TBC prevenciósi programok tudomásom szerint a mai napig nem indultak.

Emberkereskedelem

Jugoszlávia szétesését követő káosz sajnos lehetőséget adott korunk 'fehér rabszolgasága' az emberkereskedelem széleskörű elterjedésére a régióban. A régió ma mind eredet, mind tranzit országnak is számít. Az USA Külügyminisztériuma éves jelentése szerint Nyugat Európában több mint félmillióra tehető a szex-rabszolgaságra vitt nők, gyermekek száma. Ezek egyharmada a Balkánból származik, vagy azon szállítják keresztül. A kriminalitáshoz kapcsolódó gazdaságokon belül a fegyvercsempészet és drogereskedelem mellett ma a világon ez a harmadik legnagyobb bevételt termelő 'üzletág'. Ennek mind közegészségügyi következményei, mind az áldozatok egyéni egészségkárosodása súlyos, ezért speciális felkészülést, képzést igényel^{9 10}. Kezdeményezéseimre, az USAID és az USA Budapesti Nagykövetsége támogatásával, az IOM szervezésében 2003-ban Budapesten regionális konferenciát tartottunk a kérdéstről. Ezen a Balkánról és a környező országokból 11 egészségügyi miniszter, illetve helyettese vett részt. A Konferencia elfogadta a 'Budapesti Deklarációt'¹¹, mely nem csak a közegészségügyi problémákra és a megelőzés szükségességére hívja fel a figyelmet, de az áldozatok ellátására felkészítő speciális képzési programok szükségességét is aláhúzza.

Ennek a programnak a következő lépése volt az áldozatok mentálhigiénés gondozását végző szakemberek számára kidolgozni azt a képzést, mely a speciális körülményeket (komplex, fizikailag, pszichésen, szexuálisan bántalmazott, megalázott, kihasznált lányok

---

⁹ Szilard I, Weekers J, Jakab G, Grondin D. : *Trafficking in Human beings in the Modern World*. Agricultural Medicine and Rural Health 2004, 23(1): 30 - 36

¹⁰ Szilard I., Barath A.: *Public Health Aspects of Trafficking in Human Beings: Health Promotion and Prevention Tasks and Possibilities* In: Health Promotion and Disease Prevention; a handbook for teachers, researchers, health professionals and decision makers. p. 670 - 693 Hans Jacobs Publishing Company 2007 Germany and FYRM

¹¹ REGIONAL CONFERENCE ON PUBLIC HEALTH AND TRAFFICKING IN HUMAN BEINGS, Budapest 2003. március 19 – 21.

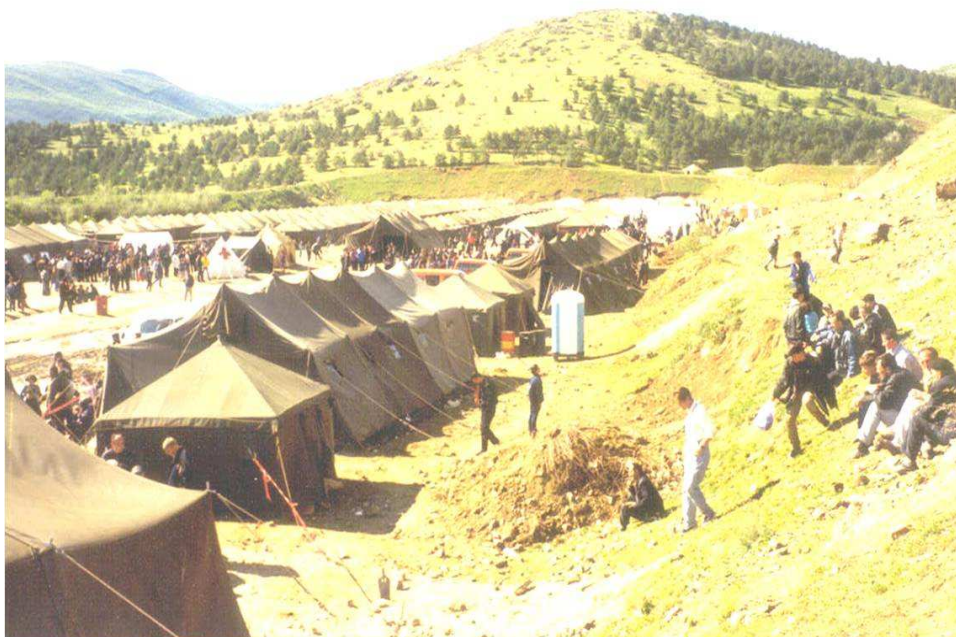
és gyermekek) figyelembe veszi. Erre a célra kifejlesztett tananyag készült¹², melynek melléklete a gondozó hálózat kialakítása során megkövetelt minimális standard feltételrendszert fogalmazza meg¹³.

Összefoglalás

Az elmúlt két évtizedben belgyógyász klinikus és népegészségügyi pályáról elindulva - talán az 1991. novemberi megrázó tapasztalatoktól is indítva humanitárius egészségügyi segélyprogramok kifejlesztője, irányítójaként dolgoztam hosszú évekig a Balkánon, majd Brüsszelben, az Európai Bizottsággal együttműködve. Úgy hiszem, szerencsésnek mondhatom magam, hogy közvetlenül láthattam ennek a széles spektrumon mozgó tevékenységnek mind a közvetlen, mind a hosszabb távú hasznát, életre szóló élményeket szereztem, és emberi, szakmai kapcsolatokat építhettem. Hosszú évek után visszatérve az Alma Mater – hez, mindezen tapasztalatokat most – az Orvoskar vezetői támogatását élvezve - egy új képzési, kutatási terület, a migrációs egészségügy kifejlesztésére kívánom fordítani, és remélem, hogy a bevezetőben mondottak alapján ez illeszkedni fog az Európai Unióban egyre erőteljesebben jelentkező kihívásokhoz is.

Mellékletek

1. kép: Menekült tábor koszovói albánok részére Macedóniában, 1999 nyarán

¹² Szilard I. et al (editor and co-author): *The Mental Health Aspect of Trafficking in Human Beings*. Training Manual. Budapest, 2004 IOM.

¹³ Szilard I. et al (editor and co-author): *The Mental Health Aspects of Trafficking in Human Beings. A Set of Minimum Standards of Care*. Budapest 2005 IOM.

2. kép: Egészségügyi evakuációra váró koszovói gyerekek, a 'fegyverek árnyékában';
pristinai repülőtér, 1999.

A „zsugorodó” Balkán

Siposné Kecskeméthy Klára¹

Amikor Joyce Cary ír származású írórt megkérdezték, miért jelentkezett a Vörös Kereszt önkéntesének és ment 1912-ben Montenegróba azt válaszolta, hogy nem szeretette volna elmulasztani a háború élményét, mert meggyőződése szerint az volt az utolsó. A balkáni háború valóságát megtapasztalva az első világháborúban a nigériai ezredben harcolt Kamerunban az egykori német gyarmaton. Joyce Cary által oly hön áhított tapasztalat tragikus módon ismétlődött meg többször is az elmúlt évszázad során.

A Balkán konferenciához sorsfordító történelmi események kapcsolódnak, 106 évvel ezelőtt október 18-án kezdődött az 1. Balkán háború. Az elmúlt tíz évben a Magyar Politikai Földrajzi Konferenciákon a változó világ és az átalakuló politikai földrajz, Európa változó határai, a geopolitika, a nacionalizmus, a regionalizmus, az integrálódási folyamatok, a konfliktus-térségek elméleti problémái kiemelten szerepeltek a témakörök között.

Az utóbbi két évtizedben Európa politikaföldrajzi képe teljesen átrendeződött. A politikai, társadalmi változások gyakorta háborúvá szélesedő konfliktusokkal jártak együtt, évszázados nemzetiségi, vallási ellentétek éleződtek ki és ez eltérő gazdasági fejlettségből eredő, egymással ellentétes érdekek rövid idő alatt szétfeszítették a mesterségesen létrehozott és összetartott államokat. E folyamatok mögött azonban olyan földrajzi erők munkáltak, amelyek ismeretében már évtizedekkel korábban várható volt az átalakulás folyamata. A világban végbement politikai folyamatok hatására a hadtudomány vizsgálati területe is jelentősen kibővült. A háborúk és a fegyveres küzdelem vizsgálatát az aszimmetrikus válságok, veszélytényezők - a nemzetközi terrorizmus, a szervezett bűnözés, a kábítószer-kereskedelem, a migráció, az etnikai ellentétek és a nacionalizmus, valamint az egyéb fegyveres konfliktusok, többek között a jugoszláv válság komplex kutatása váltotta fel.

Míg az európai kontinens nyugati felére az integrációs folyamatok voltak a jellemzők, addig a kelet-közép-európai és a Balkán térségében ellenkező irányú tendenciák érvényesültek. A nemzeti-nemzetiségi, vallási problémák destabilizálták a térséget. A soknemzetiségű országok szétesésével a meglévő nemzeti kisebbségek mellett újabbak is kisebbségi sorba kerültek. Az európai kisebbségi kérdéstről Teleki Pál az Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában című munkájában a következőket írta: "... Európát úgy rendezni, hogy kisebbségek ne legyenek, nem lehet. Ez következménye Európa természeti és történelem által megerősített, azután integrált jellemvonásának, változatos sokszínűségének. Ezért nem lehet a kisebbségek helyzetének teljesen kielégítő rendezése nélkül Európa sorsát, jövőjét megalapozni..."² Ez különösen igaz a Balkánra.

A nacionalizmus erősítette ugyan a nemzeti identitástudatot és a függetlenség igényét, de veszélytényezőnek bizonyult. A jugoszláv válság bebizonyította, hogy a vallási, etnikai, gazdasági és kulturális határok erőszakos megváltoztatása, a háború eszközlődését idézte elő a délszláv térségben. A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság felbomlásának folyamatát, az önálló országok, Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Macedónia születését és a válság eszközlődését nézte hitetlenkedve a világ.

---

¹ Ezredes, egyetemi tanár, ZMNE

² Gróf Teleki Pál: Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában, Az Erdélyi Férfiak egyesülete kiadványa, Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest c. cikk 17. oldala.

1. Jugoszlávia dezintegrációja

Feltehetjük magunknak a kérdést, megérthető-e a Balkán történelme racionális módon, vagy csak az irracionalitás, az érzelmek, évszázados ellentétek, végzetes tévedések jellemzik a régiót. A földrajzi és politikai értelemben fragmentált régió évszázadokon keresztül volt csatatér, ütközőzóna nyugat és kelet között. Ahogy Winston Churchill megjegyezte utalva a balkáni háborúkra és a két világháborúra, a Balkán különleges módon több történelmet generál, mint amit fel tud dolgozni.

Az utóbbi évtizedekben alig volt olyan hét, amikor ne érkezett volna valamilyen hír a Balkánról. Az 1991-ben kitört délszláv polgárháború főszereplőjévé vált Szerbia először görcsösen küzdött az egykori Jugoszlávia eszmei örökségének megmentéséért, majd a hegemonia kivívását a Balkánon és a fenyegetettnek vélt, ám az ország határain kívül élő szerb nép megvédését tűzte ki célul. Amikor 1991-ben Horvátország és Szlovénia kivívta függetlenségét (június 25.) a szerb vezetésű Jugoszláv Néphadsereg még az egységes Jugoszlávia helyreállításáért indult meg ellenük. Macedónia 1991. szeptember 8-án vált független állammá. Amikor 1992-ben Bosznia-Hercegovina is kikiáltotta függetlenségét (március 1.), már a szerb nemzet védelme kapott hangsúlyt, az a régi vágy húzódott meg, hogy egyetlen nagy államba fogják össze a Balkánon élő összes szerbet. A háború, amelyet a belgrádi vezetés 1991-ben, a Horvátországban, majd a Bosznia-Hercegovinában élő kisebbség védelmére indított kezdetben sikerrel járt, hiszen 1994 elejére szerb megszállás alá került Horvátország közel egyharmada, Bosznia-Hercegovinának pedig kétharmada. E szerb hódító háború hatására a Balkánon felborult a majd fél évszázados rend.

A nyugat és ennek élén az Egyesült Államok nem akart nyíltan beavatkozni a konfliktusba, szemlélődő nyugalommal figyelte az eseményeket, Oroszország pedig, amely hol nyíltan, hol burkoltan támogatta a szerb törekvéseket gazdasági helyzete miatt nem vállalhatta a nyílt kiállást ösi szövetségese mellett. A nagyhatalmak segítségével 1995 végére egyenlítődték ki a szembenálló felek erői és kezdtek hozzá a béketeremtéshez. Vesztes háborúk, a nagy szerb álom meghiúsulása, a szomszéd országokból elűzött vagy elmenekült szerbek tömeges áttelepülése az anyaországba, nemzetközi elszigetelődés, gazdasági összeomlás lett a folyamat vége. Szelet vetettek, vihart arattak. Mi volt a négy évig tartó délszláv háborúk mérlege? 250.000 halott és 3,5 millió földönfutó menekült.

A Szlovénia függetlenségéhez vezető események és a tíz napos háború mutatott rá először arra, hogy az eltérő kultúrájú, különböző gazdasági fejlettségű földrajzi területek egy államba történő erőszakos összefogása előbb-utóbb szétfeszíti a ráerőszakolt kereteket.

A biztonságpolitikai értelemben „zsugorodó Balkán” áll megint az európai és a nemzetközi figyelem központjában. Szükségszerű, kódolt politikai földrajzi folyamat volt-e a Nyugat-Balkán dezintegrálódása, területi elaprózódása? Igen, az volt, ehhez elég, ha az elmúlt másfél évtized történéseit tekintjük át, nemzetállamok, új államok születését. A délszláv háborúkkal (1991-1995) kezdődött, a koszovói albán konfliktussal (1998-1999) folytatódott Jugoszlávia dezintegrálódása, majd 2003-ban a harmadik Jugoszlávia megszűntével tetőzött, de még nem ért véget. Montenegró lakossága 2006. május 21-én csekély, de elégséges többséggel a függetlenség mellett döntött, június 3-án pedig önálló állammá vált. Ezzel Szerbia elvesztette tengeri kijáratát. Szerbia ekkor azt az álláspontot képviselte, hogy van élet tengeri kijárat nélkül is, és párhuzamos voltak Magyarország első világháború után kialakult helyzete, a tengeri kijárat elvesztése és Szerbia sorsa között. Ezzel az eseménnyel a volt Jugoszlávia ötödik tagköztársasága is az önálló utat választotta, a sort az egykori autonóm tartomány, Koszovó folytatta 2008. február 17-én. Véget ért-e a folyamat, vagy új, integrálódási folyamatok veszik kezdetüket?

2. A Szövetség partnerségi politikája

A szövetség belső adaptációja eredményeként a korábbi ellenséggel (a volt Szovjetunió és a szocialista országok) teljesen új, radikálisan megújított alapokra fektetett kapcsolatot alakított ki, annak érdekében, hogy Kelet-Közép-Európában megerősítse a stabilitást és a biztonságot. Colin L. Powell 2003 decemberében az alábbiak szerint értékelte a Partnerség a Békéért Programot, “meggyőződésem, hogy az 1994-ben alapított Partnerség a Békéért Programot, és az 1997-ben létrehozott Euro-atlanti Partnerségi Tanácsot a történészek a hidegháború utáni korszak legbölcsebb kezdeményezéseiként értékelik majd.”³ Hasonló szavakkal köszönt el az Észak-atlanti Tanácstól Lord Robertson főtitkár, aki a búcsúbeszédében⁴ a biztonságos jövő érdekében tett legjobb befektetésnek nevezte a békepartnerség kezdeményezést. A partnerségi kapcsolatok az évek során az új kezdeményezésekkel (Mediterrán Párbeszéd, Isztambuli Együttműködési Kezdeményezés)⁵ bővültek, egyfajta terebélyesedő és egyre nehezebben áttekinthető szervezetté váltak.

A kezdeményezések többsége, az országok csoportosítása azonban azok geostratégiai helyzete, földrajzi fekvése alapján történt. A hidegháború időszakában csak kommunista blokkként, a keleti tömb országaiként, a vasfüggöny mögötti országokként emlegették a térségünket. A Londoni Nyilatkozat már Közép-és Kelet-Európai országokról beszél. Az évek során az együttműködés területeinek bővülésével párhuzamosan a kép tovább árnyalódott és finomodott. Így különültek el a kelet-közép-európai, a balkáni, a közép-ázsiai, a kaukázusi, az észak-afrikai és a közel-keleti országok csoportjai.

A NATO partnerségi politikájának a központi kérdése a béke és biztonság erősítése mellett a partnerek közötti regionális együttműködés és az átfogó reformok segítése, ezért a földrajzi térben definiált összetartozásnak is fontos szerepe van.⁶ A régió országainak azonban különbözők lehetnek a politikai célkitűzései, katonai képességei és a szövetséggel való együttműködés szándékai is. Ez fokozottan igaz a balkáni régióra. A regionális szemlélet azonban azt is feltételezi, hogy az országok a régió részének tekintsék magukat. Hol húzódik nyugat és kelet Balkán határa? Mely országok tartoznak a Nyugat-Balkánhoz? A Nyugat-Balkán, mint tércategória a nemzetközi politikai földrajzi szakirodalomban az ezredforduló tájékán jelent meg. Konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy e politikai földrajzi nagyrégióhoz Szlovénia kivételével az egykori Jugoszlávia utódállamai, valamint Albánia tartoznak. Horvátország hovatartozása azonban vitákat generált. A római NATO Védelmi Akadémia⁷ oktatási tananyagai kiemelten foglalkoztak többek között a NATO számára stratégiai fontosságú régióikkal. Az oktatási modul kiemelt térsége volt Észak-Afrika, Szub-szaharai Afrika, Kaukázus,

³ Meeting of the Euro-Atlantic Partnership Council (EAPC), December 5, 2003

⁴ Az alábbi honlapon található meg: Lord Robertson Farewell speech to Council, NATO HQ, Brussels, 17. Dec. 2003 <http://www.nato.int/docu/speech/2003/s031217a.htm>

⁵ 1994-ben a Mediterrán Párbeszédet azzal a célkitűzéssel hozták létre, hogy segítse elő a regionális biztonságot és stabilitást, a jobb, kölcsönös megértést, valamint a NATO és a mediterrán országok közötti félreértések, nézeteltérések kiküszöbölését. Eredetileg négy ország - Egyiptom, Izrael, Mauritánia és Marokkó alapította. Ezt követően 1995 februárjában Tunézia, 1995 novemberében Jordánia, 2000 februárjában Algéria csatlakozott. Az alapítása óta a Párbeszéd folyamatosan fejlődött. A NATO isztambuli csúcscrtekezlete (2004. június 28-29.) a indította el a tágabb értelemben vett Közel-Keletre vonatkozó Isztambuli Együttműködési Kezdeményezést (Istanbul Cooperation Initiative, a továbbiakban ICI).

⁶ Siposné Kecskeméthy Klára: A Szövetség partnerkapcsolatainak áttekintése a rigai csúcstalálkozó fényében, Hadtudomány, 2006. 4. szám p. 66-70.

⁷ NATO Védelmi Akadémia (NATO Defense College, a továbbiakban NDC) Róma, Cecchignola nevű kerületében, a Citta Militare (Katonaváros) területén található, a szövetség egyetlen stratégiai szintű képzéssel foglalkozó intézménye.

Oroszország, Ukrajna, Belorusszia, Moldova és a Nyugat-Balkán.⁸ A térség két kiváló szakértője – Jovan Teokarevic a belgrádi egyetem tanára, és Kőrösi Csaba nagykövet úr – állandó vendégelőadói voltak az akadémiának. 2003. decemberében még a Nyugat-Balkán részeként Horvátországot is tárgyaltuk a tankönyvben, 2005. januárjában pedig figyelembe véve az euro-atlanti integrációs, valamint a politikai, gazdasági és katonai folyamatokat, Horvátország „kikerült” a Nyugat-Balkán régióból, „kilépett” a régió kereteiből.

A partnerkapcsolatokat azonban nem lehet csak a szövetség szempontjából vizsgálni. A partnerség eredeti célkitűzése többek között olyan katonai képességek megteremtését és fenntartását tűzte ki célul, amely a partnerországok számára lehetővé tette a szövetség békefenntartó, humanitárius és kutató-mentő műveleteiben történő aktív részvételt. Az elmúlt évtizedben a partnerországok jelentős mértékben járultak hozzá a válságövezetek konfliktusai kezeléséhez. A partnerség a szövetségi politikára és katonai képességekre is visszahatott, mert sajátos, egyedi képességeket –stratégiai légiszállító kapacitás, hídépítő képesség, víztisztítás, vegyi, biológiai, sugárzási és nukleáris fegyverek elleni védelem, szláv kultúrkör ismerete, cultural awareness, orvosi kontingens - vittek a közös tevékenységekbe, a missziókba, a NATO műveletekbe.⁹

Euroatlanti integrációs szempontból vizsgálva a régiót figyelemreméltó események történtek az elmúlt évtizedben. Ki gondolta volna tíz évvel ezelőtt, hogy a Varsói Szerződés tíz állama válik a NATO teljes jogú tagjává. Ki gondolta volna csak öt évvel ezelőtt, hogy Albánia, Horvátország és Macedónia felelősségi területen kívüli NATO-műveletekben vesz részt? A bővítés immár öt köre zajlott le, amely során a Washingtoni Csúcsértekezleten 1999-ben három ország csatlakozott. (1. sz. táblázat)

A Szövetség ekkor a Washingtoni Csúcsértekezleten indította a Tagsági Akcióterv (Membership Action Plan, MAP) programot, figyelembe véve a negyedik bővítési kör tapasztalatait is, azzal a célkitűzéssel, hogy a tagságra aspiráló jelöltek felkészítési folyamatát segítse. 1999 áprilisában kilenc MAP ország volt, Albánia, Bulgária, Észtország, Lettország, Litvánia, Románia, Szlovákia, Szlovénia és Macedónia. Horvátország 2003 őszén terjesztette be az első éves nemzeti programját. A MAP a nyitott ajtók gyakorlati manifesztációja volt, amely öt, politikai és gazdasági, védelmi és katonai, erőforrások, biztonsági és jogi ügyek fejezeteket tartalmazott. 2004-ben az Isztambuli Csúcson pedig hét ország, többek között Szlovénia, Románia és Bulgária csatlakozott a Szövetséghez. A folyamatnak még nincs vége, a legutóbbi Bukaresti csúcsértekezleten Horvátországot és Albániát kérték fel a csatlakozási tárgyalások megkezdésére. A folyamat kétségtelenül folytatódni fog, és amint Görögország számára is megnyugtatóan oldódik meg a volt Jugoszlávia Macedón Köztársaság nevével kapcsolatos probléma, a csatlakozásnak nem lesz elvi akadálya. Ekkor a balkáni országok sorában Szerbia marad az utolsó, hiszen NATO-tag és tagságra aspiráló országok veszik körül.

Persze a teljes jogú tagsághoz hosszú út vezetett, a Szövetség a partnerségi kapcsolatok fejlődése kiemelten kapcsolódott a NATO csúcsértekezletekhez. A régiót tekintve a folyamat legfontosabb mérföldkövei a Partnerség a Békéért program (1994-Brüsszel), a Tagsági Akcióterv (1999-Washington) indítása, az Egyéni Tagsági Akciótervhez (2002-Prága), valamint az Intenzív Párbeszéd történő csatlakozása (2008-Bukarest) jelentették.

---

⁸ Andy Lennard-Klara Sipos Kecskemethy: Regional issues and challenges – NATO's neighbours, Part One, Module D: Conflict prevention, Study Period D1, NATO Defense College, Rome, 2005. p. 42. Senior Course 107

⁹ A partnerországok IFOR missziós tevékenységének értékeléséről lásd Molnár István: Békepartnerség az IFOR misszióban – a NATO megújulásának egyik mutatója, Hadtudomány, 2006. 3. szám p. 23-37.

Albánia és Szlovénia 1994-ben írta alá a PfP keretszerződést, Macedónia 1995-ben, Horvátország 2000-ben. A Rigai Csúcsértekezlet 2006-ban meghívta Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót és Szerbiát, hogy csatlakozzanak a békepartnerségi programhoz, ez fontos lépés volt a Nyugat-Balkán stabilitásának megteremtéséhez. Szerbia nélkül elképzelhetetlen a Balkán-félsziget hosszú távú stabilitása és biztonsága, a NATO-nak elemi érdeke Szerbia integrálása. Bosznia-Hercegovina és Montenegró az idén, 2008-ban csatlakozott az Intenzív Párbeszédhez.¹⁰

Időeltolódással, de a NATO-bővítéshez hasonló folyamat írható le az Európai Unió bővítési folyamatával kapcsolatban is. 2004 az ikerbővítés éve volt. Ekkor az EU tíz új tagországgal bővült, a régióból Szlovénia, az ötödik EU bővítés második körében, 2007-ben pedig Románia és Bulgária csatlakozott. Az EU stabilizációs és társulási szerződést írt alá Bosznia-Hercegovinával és Szerbiával.¹¹

3. Mi lesz veled Szerbia?

Szerbiában az utóbbi másfél évtized eseményei, az elvesztett háborúk, a Kosovo air campaign, a gazdasági visszaesés és önmaguk szerepének áldozati felfogása miatt rendkívül erős a nyugattal szembeni szkepszis. Európa távlati gazdasági és biztonságpolitikai érdekei, a Balkán stabilitása Szerbia nélkül elképzelhetetlen. A térség is legalább egy évtizedes hátrányba került összehasonlítva a közép-európai régióval, Szerbia euro-atlanti integrációja pedig a régió többi országához képest lépéshátrányban van.

Kérdés az, hogy milyen lehetséges út áll Szerbia előtt geopolitikai helyzete ismeretében.¹² Különleges és szoros a kapcsolata Oroszországgal. A hagyományos szlavofil kapcsolat, a szimbolikus jelentőségű orosz orientáció változatlanul fontos, annak ellenére, hogy a meggyengült, elszigetelt és a Balkánon a dominanciáját elvesztett Szerbia kevés beleszólási lehetőséget biztosíthatna Oroszországnak a régió ügyeibe, amit saját regionális problémái kötnek le. Koszovó önállóságának kérdése Szerbia achillesi pontja, történelmi, vallási, kulturális síkon ezer szállal kötődnek a területhez. Szerbia a hagyományok és a modernitás között őrlődő társadalom. Ez a kettősség jellemzi az ország fővárosát is. Belgrád középpontjában modern épületekkel körbevéve két háborús memento áll, a légicsapások következtében megsérült védelmi minisztérium és a szerb vezérkar épülete. A populista radikális politika, nyugat-ellenesség, területi revízió esetleg felmerülő igénye és támogatottsága az euroatlanti integráció lelassulását eredményezheti.

---

¹⁰ Siposné Kecskeméthy Klára: Hogyan tovább globális partnerség? Szakmai Szemle, 2008. 2. szám p. 22-28. Budapest

¹¹ Az 1991-1995-ös délszláv háborúk után a nagyhatalmak a térség gazdasági és politikai együttműködésének, biztonságpolitikai stabilizálásának céljával több szervezetet hoztak létre. 1996-ban alakult meg a Délkelet-Európai Együttműködési Kezdeményezés (Southeast European Cooperative Initiative, SECI). A Délkelet-Európai Együttműködési Kezdeményezés tagországai: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Görögország, Magyarország, Macedónia, Moldova, Románia, Szerbia, Szlovénia és Törökország. A 1999 tavaszán elindított Stabilizációs és Társulási Folyamat (Stabilization and Association Process SAP) a részt vevő államok EU-tagjelöltté válásának elősegítését célozta meg. A SAP kelet-közép- és délkelet-európai államok részvételével és nemzetközi szervezetek támogatásával Délkelet-európai Stabilitási Szerződéssé (Stability Pact for South-Eastern Europe) bővült, amely legfontosabb célkitűzése a biztonság, béke és stabilitás megteremtése Délkelet-Európában, a regionális együttműködés erősítése, a jószomszédi viszony ápolása a Helsinkii Záróokmány elvei alapján, a piacgazdaság megteremtése, gazdasági együttműködés elősegítése, valamint a régió országainak integrálása az euro-atlanti együttműködési szervezetekbe, elsődlegesen az Európai Unióba. A szerződésnek az alábbi tagországai vannak: Európai Unió országai, Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Oroszország, Törökország, USA és EBESZ.

¹² Lásd Katona Péter: A Nyugat-Balkán politikai földrajzi jelene és jövője című írásában a Szerbia lehetséges irányultságait taglalja.

Fontos kérdések sorát tehetjük felé Koszovó kapcsán. Albánok és szerbek vajon meg tanulnak-e együtt élni, és ha már együtt élnek, akkor szót értenek-e egymással. De vajon akarnak-e ténylegesen együtt, egy államban élni? Mi lesz az Észak-Koszovóban élő szerbek sorsa, területi autonómia vagy különleges státusz, esetleg csatlakozás Szerbiához? Bár az Európai Unió minden fórumon hangsúlyozta, hogy Koszovó nem precedens, azonban a világ számos pontján ezt mégis így gondolják (Abházia, Dél-Osszétia, Adzsária stb.) Már megint a Balkán, már megint Amerika-Oroszország, már megint érdekeltségi területek ütközése. Az 1999-es légitámadások időszakát, valamint Oroszország és Amerika fagyos viszonyára utalva „Kosovo ice age-nek”, koszovói jégkorszaknak nevezik. Vajon Koszovó kapcsán újabb jégkorszak várható?

Kérdéses az is, hogy vajon az albán népességű területek (Koszovó, Macedónia része, Albánia) egyesülése nem merül-e fel? A Balkán jelentős része az euro-atlanti integrációs folyamatok hatására a Nyugat érdekszférájába csúszott át. A nyugati orientáció, a gyors gazdasági felzárkózás reménye nélkül, de regionális felzárkóztató programok segítségével a stabilitás Szerbia érdeke lehet.

Az Európai Unió és Szerbia 2007. november 7-én parafálta a Stabilizációs és Társulási Megállapodást, amelynek aláírása fontos mérföldkő az EU-csatlakozáshoz vezető úton. A megállapodás aláírásának az volt a feltétele, hogy Szerbia maradéktalanul működjön együtt a délszláv háborús bűnök ügyében eljáró hágai törvényszékkel. A szerb törvényhozás tavaly decemberben határozatban utasította el az ország európai uniós és NATO-tagságát arra az esetre, ha a nyugati országok elismernék Koszovó függetlenségét. Minden szerződésnek - beleértve az Európai Unióval megkötött kívánt Stabilizációs és Társulási Megállapodást is - összhangban kell állnia az ország szuverenitásának és területi épségének megőrzésével. A szerb parlament 2008. április 29-én megszavazta a Stabilitási és Társulási Egyezményt, amely az EU-tagjelölt státus elnyerésének előfeltétele.

Szerbia azonban külön utat választott. Elvileg van példa erre a PFP országok között, a Nyugati vagy Fejlett Ötök csoportja (Írország, Svájc, Ausztria, Svédország, Finnország) esetében. Egyébként is a PFP tagság nem minden esetben és nem szükségképpen vezet el a teljes jogú tagsáig. A semleges Szerbiát NATO vagy egyértelműen NATO aspirációjú országok veszik körbe, északon Magyarország, keleten Románia és Bulgária, délen Macedónia, délnyugaton Montenegró, nyugaton Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Szlovénia szomszédos vele.

A térség jövőjének záloga a biztonság, nincs biztonság a Balkánon stabilitás nélkül, nincs stabilitás demokrácia nélkül, és nincs demokrácia fejlődés nélkül. A Freedom House¹³ évente értékeli a világ régióit, többek között a Balkánt is. E szerint a konszolidált demokrácia kialakulásához még hosszú út vezet a nyugat-balkáni térség egyes országaiban, Szerbiában, Montenegróban, Macedóniában és Albániában.

Szerbia számára Közép-Európa az Európai Unió kapuja, országunkat geostratégiai fekvése, geopolitikai fontossága, NATO- és EU-tagsága, történelmi, gazdasági és kulturális kapcsolódása a balkáni régióhoz felértékelheti ebben a folyamatban.

---

¹³ Freedom in the World, <http://www.freedomhouse.org> A demokrácia foka a választási eljárás, a civil társadalom, a független média; az országos és helyi demokratikus kormányzás, a független bíróság és korrupció mutatók átlagából alakult ki. Az értékelés 1 és 7 közötti, a legfejlettebb demokrácia=1, a legkevésbé fejlett=7.

Irodalom

1. KAISER, K: The Balkans as a model, 2003. p. 31-38. Internationale Politik, 2003, Vol. 4, No. 3, Fall
2. KITCHINGHAM, G: Regional issues and challenges, Part One, Module D: Conflict prevention, Study Period D1, NATO Defense College, Rome, 2008. p. 42. Senior Course 112
3. RIDDLE, J: Recent developments in the Balkans: lessons learned, Bruxelles: Institut Royal Superieur de Defense, 2003. p. 71-77 (Centre d'Etudes de Defense) Proceedings, 2003, 1st Semester
4. TEOKAREVIC, J: The Western Balkan, 2008. May, NATO Defense College, Rome

Mellékletek

1. Táblázat: EU és NATO bővítés

1952. július 23.	Az Európai Uniót hat ország alapította: Belgium, Hollandia, Luxemburg, Franciaország, Olaszország és Németország.	1949. április 4.	Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete alapítása
1973. január 1.	Dánia, Írország és az Egyesült Királyság	1952. február 18.	Görögország, Törökország
1981. január 1.	Görögország	1955. május 9.	Németország
1986. január 1.	Portugália és Spanyolország	1982. május 30.	Spanyolország
1995. január 1.	Ausztria, Finnország és Svédország	1999. március 12.	Csehország, Magyarország, Lengyelország
2004. május 1.	Ciprus, Csehország, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Málta, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia	2004. március 29.	Hét ország csatlakozott: Bulgária, Észtország, Lettország, Litvánia, Románia, Szlovákia és Szlovénia.
2007. január 1.	Bulgária és Románia	2008.	Horvátország és Albánia meghívása

SZERK.: Siposné Kecskeméthy Klára

2. Táblázat: EU és NATO-tagság

ORSZÁG	SAA-tagság*	EU-tagság	PfP/NATO-tagság
Bulgária		2007	NATO: 2004
Románia		2007	NATO: 2004
Horvátország	2001	2010 (?)	PfP, MAP Adriai Charta** 2003, NATO: 2009?
Macedónia	2001	2012 (?)	PfP, MAP Adriai Charta 2003, NATO: 2009?
Albánia	2006	2013 után	PfP, MAP Adriai Charta 2003, NATO: 2009?
Bosznia-Hercegovina	2008	2013 után	PfP: 2006 Adriai Charta 2008 meghívás
Szerbia	2008	2013 után	PfP: 2006
Montenegró	2007	2013 után	PfP: 2006 Adriai Charta 2008 meghívás
Koszovó	?	?	PfP: ?

FORRÁS: Teokarevic, Jovan: Western Balkan, NDC, Rome, 2008, SZERK.: Siposné Kecskeméthy Klára

*= SAA=Stabilisation and Association Agreement, Stabilizációs és Társulási Megállapodás

**= Az Adriai Chartát (Adriatic Charter) Albánia, Horvátország és Macedónia hozta létre a NATO csatlakozás elősegítése érdekében, amelyet 2003-ban Washingtonban írtak alá. 2008 szeptemberében Montenegró és Bosznia-Hercegovinát felkérték a chartához való csatlakozásra.

A Horvát Hadsereg felszabadító hadműveletei 1995-ben (A „Vihar” fedőnevű hadművelet előzményei és végrehajtása)

*Jakus János*¹

A magyar társadalom a közel évezredes együttélés okán, függetlenül a XX. század történelemformáló eseményeitől, mindig is közel érezte magához Horvátországot. Manapság a honi politikai frazeológiában nehezen lehet felfedezni a közös múlt fontosságának hangsúlyozását, de a társadalmi tudat mélyebb zugaiban mindig is jelen volt/van a horvátok iránti szimpátia. Talán ez a tény játszhatott közre abban, hogy Magyarország egy pillanatra sem tévesztette szem elől Horvátország önállósodási törekvései támogatásának fontosságát, még akkor sem, amikor a horvátok fegyverhez nyúltak függetlenségük kivívásáért.

Jugoszlávia széthullásának majd egy évtizedes folyamatában Horvátország önálló állammá vált. A nemzetközi közösség – némi hezitálást követően – elismerte a horvát állam önálló létét, a Magyar Köztársaság pedig az önvédelmi harcok kirobbanását követően, jelentős mennyiségű kézi fegyver, és egyéb hadianyag átadásával nyilvánította ki támogatását Horvátország iránt.

Budapest elősegítette az önálló horvát véderő felfegyverzését, ennek során 40 db Strel-2M közeli hatótávolságú vállról alkalmazható légvédelmi rakétaindítót és 400 db hozzávaló rakétát, 400 db kézi rakéta páncéltörőt (RPG-7) 4. 400 db PG-7V gránáttal, 2. 000 db PKM típusú géppuskát és 24. 000 db AKM típusú gépkarabélyt, valamint megfelelő mennyiségű gyalogsági löszert szállított Zágrábnak. (Múltunk 2004/4. 317. o.)

Az ügylet kitudódott ugyan és 1991-ben némi belpolitikai zavart is okozott Magyarországon, de akkorra már a horvát véderő birtokába kerültek a szükséges fegyverek. Nemzetközi szinten Németország, félre nem érhetően, nyíltan Horvátország önállósodását segítette elő. A németek a politikai támogatáson túl, szintén jelentős mértékű fegyverszállításokkal támogatták a horvátok önvédelmi harcát. A Nyugat-Európában, és a világ más térségeiben élő nagyszámú horvát diaszpóra sem késlekedett az anyaország támogatására sietni.

Ugyanakkor a Horvát Hadseregnek (HH) az ország területi integritása helyreállítását célzó hadműveleteinek előkészítésébe – a horvát tisztikar támogatására – bekapcsolódtak az arra felkért, de már nyugállományban levő, amerikai és német törzstisztek is. A horvátokon kívül jelentős számú külföldi „zsoldos” katona is felvételét kérte a HH - be, köztük nem kis számban voltak magyar állampolgárok.

1. A „Vihar” fedőnevű hadművelet előkészítésének körülményei

1995. évi horvátországi hadműveletek jobb megértéséhez elengedhetetlen megismerni a Bosznia-Hercegovinában (BiH) a tárgyalt időszakban folyó harcok menetét és kimenetelét. Ugyanis, a '95-ben a balkáni háború kulminációs pontja BiH - ban volt, ahol jelentős számú horvát polgár élt/él, akik igen aktívan vettek részt a hadműveletekben, de erőteljesen hallatták hangjukat úgy a horvát, mint a bosnyák belpolitikai életben is. (Többek között ezért nem lehet Horvátország 1995. évi felszabadító háborúját önálló hadműveletként kezelni.)

1995. év második felére a BiH - ban egymással szembenálló erők lényegében nem fejtek ki számottevő erőfeszítést. Úgy tűnt, hogy az etnikumközi konfliktus szereplőinek a katonai aktivitása lecsökkent és ez betudható volt az élőerő és a

---

¹ Alezredes, a HM HIM munkatársa

haditechnikai eszközök erodálódásának. (A harcoló felek erőt gyűjtöttek a végső leszámoláshoz.)

Európában a mértékadó katonai elemzők sem számoltak a hadszíntéren lényeges változásokkal a vizsgált időszakban. Erre okot adott a horvát külpolitikai aktivitás, amelyből elsősorban a konfliktus békés rendezésének szándékára lehetett következtetni, továbbá arra, hogy a horvát vezetés a katonai erő alkalmazását a politikai tárgyalások végső kudarca esetére tartja lehetségesnek. Mindeközben a horvátok rendkívül hatékonyan fogtak hozzá a HH felfegyverzéséhez és felkészítéséhez.

A boszniai szerb hadsereg (BiSzH), a bosnyák kormányhadsereg (BiKH) és a boszniai horvát haderő (BiHH) élőrőben meglévő fölényét, a Jugoszláv Hadseregtől (JH) megörökölt nehézfegyverekkel igyekezett ellensúlyozni. A BiKH a korábban életbeléptetett nemzetközi fegyverszállítási tilalom miatt nem, illetve csak korlátozott mértékben, illegális úton tudta fegyverkészleteit „így-úgy” kiegészíteni, ugyanakkor a BiHH az anyaországtól viszonylag zavartalanul hozzájuthatott a szükséges hadianyagokhoz. A Boszniai Szerb Köztársaság (BiSzK) fegyveres erői viszont létszámban nem tudtak erősíteni, mivel a mozgósítási tartalékaikat a korábbi harcok során kimerítették. (Múltunk 1994/4. 322. o.)

A BiSzH az előző évben (1994) indított és 1995 júliusáig egyre lanyguló intenzitással zajló erőfeszítései – északon a Száva mentén húzódó folyosó megtisztítására, Szarajevóban a város központjának elfoglalására irányuló törekvések – nem jártak sikerrel. Ugyanezt el lehet mondani az BiKH-ról is, amely támadó hadműveletbe kezdett Szarajevó teljes felmentése érdekében. Az akció azonban csak jelképes támadásnak bizonyult, amelynek nem volt más célja, minthogy lehetőségek szerint ellensúlyozza a BiSzH „tessék-lássék” aktivitását a főváros körzetében. A Száva folyosóban sem volt más a hadműveleti helyzet, ugyanis a BiSzH-nek nem sikerült kiszélesítenie a korridor, éppen úgy, ahogyan a BiKH és a BiHH sem tudta megteremteni ebben a körzetben az összeköttetést egymással, illetve Horvátországgal. Vagyis a szerbek számára továbbra is biztosított maradt a hadászati összeköttetés Jugoszlávia felé.

Horvátországban a helyi harcoktól eltekintve nyugodt volt a helyzet egészen a nyugat-szlavóniai, ún. „Villám-hadművelet” megkezdéséig (1995. május), amelyet a horvátok az országuknak az ellenségtől történő végleges megtisztítását célzó „Vihar” fedőnevű hadművelet főpróbájának tekintettek.

BiH-nak a földrajzi határain belül a BiSzH, Radko Mladic tábornok vezetésével az ország közel 2/3-át tartotta ellenőrzése alatt. A BiKH csupán Szarajevót és Mosztár egy részét (Közép-Bosznia), Bihac körzetét és néhány kelet-boszniai enklávé (Gorozsde, Sebrenica, Zepa) felügyelte. A BiHH lényegében az anyaországgal nyugatról határos, főleg horvátok által lakott, Nyugat-Hercegovinát uralta és ebből a helyzetéből veszélyeztette a Krajainai Szerb Köztársaság (KSzK) összeköttetési vonalait a BiSzK felé.

A BiH-ban egymással szembenálló felek helyzete azért is érdekes az 1995. évi horvátországi hadműveletek tárgyalásakor, mert mind a BiSzH, mind pedig a HH számításba vette az ott harcoló nemzettársaik támogatását. (Mint az később kiderült, ez a támogatás és együttműködés a BiSzK és a KSzK, valamint Jugoszlávia között nem valósult meg, ez pedig döntőnek bizonyult a kibontakozó horvát támadó hadművelet végső kimenetelét illetően.)

Horvátország 1991-1995. közötti időszakot többnyire erőgyűjtésre, nemzetközi kapcsolatai kiépítésére és megerősítésére használta fel. Az ország külpolitikai aktivitása, a belső közigazgatás megszervezése, valamint a HH megerősítésére tett lépések (az ENSZ fegyverszállítási embargója ellenére) sikeresek voltak.

1995 tavaszán indított „Villám” fedőnevű akcióban már jelezte az ország vezetése a nemzetközi közösség felé, hogy politikai kezdeményezéseinek kudarca esetén, minden erejét latba vetve helyreállítja az ország területi egységét. A HH tudatosan készült ennek

a politikai akaratnak a teljesítésére. A katonai előkészületeket, illetve a hadműveletek irányítását Karlo Gorinsek tábornok nagy szakértelemmel szervezte. Ebben a munkában hathatós segítséget kapott a tervezésbe bevont nyugállományú amerikai és német törzstisztektől.

2. A KSzH területi elhelyezkedése Horvátországban

Nyugat-Szlavóniát és a Karlovactól délre eső területeket a KSzH erőinek a „Bonija” és „Kordun” hadtesteinek védték. A fenti körzetekben a terepviszonyok manőverek végrehajtására korlátozott mértékben ugyan, de alkalmasnak mondható. Bonija erdősdombos vidékén a terepfelszín magassága 250-350 m, amelyet több helyen átszeli a Száva, a Kolpa az Una és a Glina folyók. Kordun térsége némileg magasabb fekvésű: a Berg Petrogora alkotja a legmagasabb hegyvonulatot (507 m). Ezt a területet is több folyó szeli át. (Ebben a körzetben telepítette vezetés pontját a KSzH parancsnoka Mile Marksic tábornok.)

A középső övezet, a Lika térsége, amelyet a KSzH „Lika” hadteste védett tipikus, részben erdős, karsztos fennsík, amelynek a tengerszint feletti magassága eléri az 500-600 m-t. Mozgásra itt csak a karsztmezők alkalmasak. (A horvát katonai vezetés már az előző években nagy figyelmet fordított a Velibit és a Dinari hegylánc birtoklására, ahol a terepet jól előkészítették egy Knin irányába indítandó támadáshoz.)

A krajainai szerbek legjobban megerősített védelmi rendszerét a „Knin” hadtest által védett ún. déli övezet, a Kninska Krajina alkotta. Ez is tipikus karszt vidék, amelyet a Zrmanja, a Krka és a Cetina folyók szelnek át. A vízben szegény, köves, kopár, dolinákkal átszeldelt területet csak helyenként borítják bokrok és erdei fenyő ligetek.

Nehézfűrművekkel az utakon kívüli mozgás mindhárom övezetben rendkívül korlátozott. Ezért a védelmi létesítményeket a szerbek többnyire az utak mentén, a lakott településeket is megerősítve építették ki. A középső- és déli-övezetben az utak menti terep a védő fél számára kedvező lehetőségeket biztosított rombolt útszakaszok létesítésére és egyéb műszaki záruk kiépítésére. Ezért is elengedhetlenné vált a horvátok részéről a támadó gépesített csapatok, területvédelmi erők és a műszaki csapatok közötti szoros együttműködés megszervezése.

A KSzH (a Horvátország és Bosznia-Hercegovina közötti hegytömbök miatt) a szomszédos BiSzk-al csak a Dvorna Uni-Prijedor; Donji Lapac-Vrtoče és Knin, Strmica Bosanko, Grahova utak igénybevitelével tarthatott összeköttetést (Plitvice, Prijedor, Bihac és Cetingrad, Otoka utak a KSzH számára használhatatlanok voltak), mivel Cazinska Krajina térségét a bosnyák kormányhadsereg V. hadteste tartotta ellenőrzése alatt. Kézenfekvőnek látszott, hogy az említett három összekötő út elleni támadással a bosnyák és a horvát csapatok teljesen elszigetelik egymástól a két szerb bábállamot.

A szerb erőknek ezt a gyengeségét a HH úgy használta ki, hogy amikor a BiSzk csapatai Zepa és Srebrenica elfoglalása után a nyomást Bihacra összpontosították, a BiHH és a HH egyik közös csoportosítása Bosznia-Hercegovinában Livansko poljen át Bosansko Grahovo és Glamocko irányába indított támadást. Akkor úgy látszott, hogy az akció Bihac felmentésére irányul. Amikor azonban, július utolsó napjaiban a művelet befejeződött és a BiHH, valamint a HH felszabadította Bosanko Grahovót és Glanicot, ezzel egyidejűleg Knint is elvágta Banjalukától. Így tehát július végén, az egyébként erősen védett Knin a KSzK más területeivel csak Gracacon át tarthatott fenn összeköttetést, amely szintén a horvát tüzérség hatótávolságán belül esett. Nagyon veszélyeztetettnek bizonyult a KSzK egyetlen repülőtere is Udbinán, mivel az a szerb védelem harcászati mélységébe esett, ezért a horvát tüzérség és a légiereő harci gépei hatékonyan tudták támadni a légibázist. (Military Balance. 1994/95. 86. o.)

3. A HH „Vihar” fedőnevű hadműveletének előkészítése

1995. év májusában a horvát „Villám hadművelet” eredményeként 48 óra alatt felszabadult Nyugat-Szlavónia. A horvátok gyors sikere véget vetett a kialakult helyzetbe történő, csöndes beletörődésnek. Az akció alatt sem a szomszédos BiSzK, sem pedig a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) nem reagált a krajainai-hadsereg bekerített nyugati-szlavóniai hadtestének az elvesztésére, ugyanakkor a KSzH „Bonija”- és „Kordun” hadtestei is télenek maradtak. Ekkor még senki sem tudott választ adni arra, hogy ezúttal a szerb csapatok katonai tehetetlenségéről volt-e szó, vagy pedig a szerb felet a legfelsőbb politikai vezetés részéről blokkolta olyan döntés, amely lehetetlenné tette a támogatás megadását. Jugoszláviában éppen úgy, mint a BiSzK - ban és a KSzK a teljes nyilvánosság előtt fellángolt a vita arról, hogy a katonai tehetetlenség eklatáns példájáról, a horvát és a jugoszláv vezetők kulisszák mögötti megállapodásáról vagy egyszerűen árulásról van-e szó.

Később minden elemző részéről nyilvánvalóvá vált, hogy a horvátok gyors sikerének az elsődleges oka az volt, hogy szilárd politikai támogatottság mellett a hadsereg mind minőségében, mind pedig mennyiségében megerősödött. A hadműveleti alkalmazást illetően pedig, szervezetté és egységes vezetési elvek szerint irányított haderővé vált. A vezetettség és az egységes elgondolás szerint végrehajtott támadó hadművelet sikere visszaigazolta, hogy a parancsnokok és törzsek, valamint a csapatok már korábban modelleztek, begyakorolták feladataikat, elsajátították az újonnan beszerzett fegyverek, fegyverrendszerek kezelését. Körültekintően szervezték meg a hírszerzést/felderítést, illetve a légi- és a szárazföldi csapatok közötti együttműködést, amelynek eredményeként sikerült megakadályozniuk, hogy a szerbek visszavonuljanak a Száva jobb partjára.

A horvát vezérkarban számoltak azzal, hogy a BiSzH csapatai Nyugat-Szlavónia elvesztésére azzal reagálnak, hogy a 600 km hosszú arcvonallal mentén csapásokat hajtanak végre a horvát városokra mindaddig, amíg ki nem kényszerítik az újabb politikai tárgyalásokat, és azok eredményeként a horvát csapatok kivonását a szerbek által lakott régiókból. A KSzK „Bonija” és „Kordun” hadtesteinek egységei kedvező helyzetben voltak ahhoz, hogy csapást mérjenek Zágráb körzetében található fontos célpontokra és Közép-Horvátország jelentős városaira. A „Knin” hadtest egységei Maslenicánál tüzzel lezárták a Dalmácia és Horvátország más részei közötti szárazföldi összeköttetést, továbbá belőtték az egész parti sávot Zadar, Sibenik és Split tengerparti körzeteiben, illetve a „Kelet-Szlavónia/Baranya” hadtest egységei blokád alatt tartottak számos horvát települést.

Ezért az 1995. augusztusában tervezett horvát támadó hadművelet elsődleges céljává vált, hogy a szerb csapatokat eltávolítsa a fontosabb városoktól olyan távolságra, amelyről a nagytávolságra hatni képes sorozatvetőkkel, illetve repülőgépekkel már nem mérhettek azokra csapást. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a horvát csapatoknak a tervbe vett hadműveleteit úgy kellett megvalósítani, hogy a csapások azonos időben ériék az egész KSzK-ot, ezzel megakadályozva azt, hogy a szerbek időben késleltetett támadó akciók esetében csapatátcsoportosításokat tudjanak végre hajtani az éppen támadott területek védelmére. A megfelelő erőfölény birtokában a frontvonal teljes kiterjedésében indított egyidejű akciók lehetetlenné tették a horvát városok elleni szerb megtorló csapások kiváltását. Ugyanis a horvátoknak, a szerb megtorló csapásokkal szembeni védekezéshez, sürgősen be kellett volna szerezniük a meglévőktől hatékonyabb képességekkel rendelkező légvédelmi eszközöket, illetve harci repülőgépeket is.

A horvát hadsereg vezérkara már a „Villám” hadművelet végrehajtása előtt részleges-rejtett mozgósítást követően mobilizálta tartalék erőit és folyamatos manőverekkel, állandó készenlétbe tartotta a szerbeket. Mint ismeretes, a horvát katonai felső vezetés

akkoriban a törzs-, és csapatgyakorlatokon felülvizsgált számos korábban kidolgozott hadműveleti és logisztikai tervet, és a szükséges szintig összekovácsolta a mozgósított magasabb egységeket is. Ezzel egyidejűleg minden olyan más előkészítő rendszabályt foganatosítottak, amellyel elősegítették a „Vihar” művelet sikerét.

A „Vihar” hadművelet tervezői májustól augusztus elejéig kiegészítették a felderítési információkat az BiSzk, KSzK és a JSzK belső helyzetéről és azok valószínű katonai szándékairól. Ami a KSzK-ot illeti, megállapították, hogy a politikai vezetésben zavarok keletkeztek, amelyek hatással vannak a 46. 000 katonát számláló haderőre is. Megállapítást nyert az is, hogy a haderőből 5. 000 – 6. 000 katona tartózkodik a KSzK keleti részében (Baranyában, illetve Kelet-Szlavóniában), amelynek a fegyverzetét 350 db harcokocsira, 300 db páncélozott harcjárműre, 650 db lövegre, 25 db repülőgépre és 30 db helikopterre becsülték.

A horvát helyzetmegítélés a szerb nehézfegyverzet mennyiségét, különösen a KSzK nyugati részében, 20-50 %-al többre értékelte, miközben éppen a nem támadott Kelet-Szlavóniában összpontosult szerb erőknél mutatkozott némi fölény ebben a tekintetben. Ez azzal magyarázható, hogy a horvátok óvakodtak az ellenség lebecsülésétől, ezért a hírszerző/elderítő szolgálat helyzetértékelésében túlkalkulált adatokat készített elő a döntéshozók részére, amelyekkel lényegében erősítették a horvát erők nagyobb összpontosításának szükségességét a hadművelet sikere érdekében.

A JH a horvát hadszíntér szárnyain a „Novi Sad” és a „Podgorica” hadtesteket tartotta készenlétben. Ennek figyelembevételével alakult ki az a nagybani számvetés, hogy a KSzK nyugati részei ellen indított támadáshoz körülbelül 100. 000 katonára és (a visszafoglalt területeken a szétvert szerb egységek maradványaitól való megtisztításához) rendőr alkalmazását kell tervezni. Kelet-Szlavónia és Baranya, illetve délen a Prevlakafélsziget védelmére pedig további 50. 000 főre lesz szükség. Mivel a HH békelétszáma ennél kevesebb volt, magától értetődően mozgósítani kellett a tartalékokat. Ehhez elsősorban a lakhelyükről elűzött férfi lakosságot vették számításba, mert azok jól ismerték a hadműveleti területet és egyben a hazatérés lehetősége erősebben motiválta őket. Az ily módon kialakított csoportosítás átlagosan napi 6 km-es támadási ütemet tett lehetővé, legalábbis a tervezők szerint. Ennek megfelelően a megszállt területek felszabadítására 7-8 napot irányoztak elő.

Mivel a horvátok a hadműveletek megindítása előtti rövid időszakban már nem tudták a rezsím szabályokat tartani, a tervezésben jelentős helyet kaptak a hadműveleti álcázás rendszabályai. Vagyis meg kellett oldani a főcsapás irányának, a támadásban résztvevő magasabb egységek erejének és a támadás módjának, valamint idejének leplezését. A szóban forgó rendszabályokhoz tartozott a Jarunon (Zágráb) megrendezett 1995. májusi díszszemle is, amelynek a többi között az volt a célja, hogy szemléltesse a szerb biztonsági szolgálatokkal a HH, a horvát politikai vezetés és a horvát nép egységét, ugyanakkor pedig demonstrálja az új fegyvereket, felszerelést és csapatok harcckészségét.

A csapatok minden mozgását és gyakorlatát egyeztették a nemzeti hírközlő szolgálatokkal, hogy tájékoztassák az ország lakosságát és a KSzK népét arról, hogy legvégső esetben a HH képes hatékonyan fellépni a politikai célok teljesítése érdekében. Fokozták a diplomáciai tevékenységet a nemzetközi támogatás megszerzésére, különös tekintettel vonatkozott ez az USA-ra és az NSZK-ra. Olyan megtévesztő híreket is terjesztettek, amelyek hangsúlyozták, hogy a HH-t (az igazságtalan nemzetközi nyomás miatt) ezúttal nem vetik be a KSzK ellen, de támogatják a BiKH V. hadtestét Bihac védelmében.

Mindez kifárasztotta a KSzH csapatait, mert arra készítette azokat, hogy a horvátok minden mozdulatára átcsoportosításokat hajtsanak végre, és fokozott készenlétben tartsák erőiket. A folyamatos pszichológiai nyomás különösen kedvezőtlen hatást gyakoroltak a krajina lakosságának erkölcsi állapotára, amelyeket csak fokoztak azok a horvát és

jugoszláv TV-adások, amelyek a nyugat-szlavóniai menekültekkel, a különböző politikai vezetők közötti ellentétekkel, valamint a vezető beosztású szerb tábormokok viselt dolgaival foglalkoztak. (A szerb haderők vezetői korrupciós ügyekbe, és nem egy esetben, más természetű köztörvényes bűncselekményekbe keveredtek.)

A KSzK katonáit és lakosságát az is nyugtalanította, hogy a szomszédos BiSzk - ban Radovan Karadzic és Radko Mladic tábornok, vagyis a legfontosabb politikai és katonai vezető nyilvános vitába keveredett egymással a háború továbbvitele és a követendő politikai irányvonal kérdésében. Jugoszláviában pedig az ortodox egyház vezetői, valamint a Sesej vajda által vezetett radikálisok hasztalanul tüntettek/protestáltak annak érdekében, hogy Milosevicet a Drinán túli szerbek támogatására késztesék.

A horvátországi szerb vezetők azzal próbálták csökkenteni a krajina szerbek körében eluralkodott kishitűséget, hogy 1995. június 26-án ők is díszszemlét rendeztek Slunjban, és kilátásba helyezték, hogy a KSzK elleni újabb támadás esetén csapásokat mérnek Zágrábra. A szóban forgó erődemonstráción mutatkozott be először az újonnan felállított különleges hadtest, és új fegyverek is bemutatásra kerültek. De nem sikerült semlegesíteni a lakosság és a katonák körében eluralkodott rossz hangulatot, kishitűséget és a szerbek közös ügye iránti közömbösséget. A defetizmus újabb hullámát indította el, hogy a korábban Szerbiába és Montenegróba menekült horvátországi és boszniai szerbek egy jelentős részét a jugoszláv rendőrség visszatoloncolta eredeti lakóhelyükre.

Az erőteljes és kifinomult módszereket is felhasználó, profi módon megszervezett propaganda tevékenység stabilizálta a közvéleményt Horvátországban és megnyerte a lakosság minden rétegének a támogatását a vezető párt és a köztársasági elnök javára. Az erődemonstrációkkal és a hazafias érzések felkorbácsolásával elérték annak tudatosítását, hogy a „Villám” hadművelet sikere nem volt véletlen, hanem az a modern hadsereg és hadiipar évekig tartó és türelmes építésének eredményének tudható be.

Ezzel együtt a horvát vezetés, a hadművelet előkészítésével párhuzamosan, nagy gondot és figyelmet fordított a polgári védelem megszervezésére és a lakosság felkészítésére. Mintegy ellensúlyozva a KSzK fenyegetését, mely szerint kilátásba helyezték a horvát városok elleni megtorló támadásokat. A hadművelet előkészítésének keretében a tömegtájékoztató eszközök, az egész tervbe vett katonai akciót – dezinformáció szolgáltatása mellett – úgy állították be, mint a megszállt horvát területek jogos és törvényes reintegrációs folyamatának részét, miközben a békés megegyezésre utaló hírfoszlányokat is közérthetővé tették.

4. A „Vihar” hadművelet végrehajtása

A hadművelet 1995. augusztus 4-én, reggel 5 órakor kezdődött és 1995. augusztus 9-én délig tartott. Az KSzH érintetlen hadtestei (körülbelül 30. 000 katonával, 30 db harckocsival, 15 db löveggel és néhány gyalogsági harcjárművel) megadta magát a HH-nak, így tehát a tulajdonképpeni horvát hadművelet a tervezett befejezés előtt három nappal véget ért.

Az egyenletes erő-eszköz elosztásban védelemre berendezkedett négy szerb hadtestre augusztus 4-én, reggel 5 órakor azonos időpontban négy horvát hadtest: zágrábi, karlováci, gospici és spliti támadott. A bjelovári hadtest csupán részeivel csatlakozott a támadó hadművelethez, lényegében stratégiai (hadászati) tartalék szerepét töltötte be. (Österreichische Militärische Zeitschrift 1995/6. 669.o.) A horvát hadtestek teljesen fel voltak töltve, személyi állomány és fegyverzet tekintetében egyértelmű fölényben voltak a szerbekkel szemben a frontvonal teljes kiterjedésében. (A HH második lépcsős rendőri (biztonsági) erőit is beszámítva a horvát magasabb egységek általában háromszoros fölényt tudtak biztosítani a támadási sávokban.) A 3 : 1 arányú hadműveleti erőfölényen belül, amely az egész arcvonalat jellemezte, az egyes horvát hadtestek a főcsapás

irányában (Knin) előerőben a 6 – 10 : 1 arányú fölényt is elérték. Ennek alapján képeseknek bizonyultak a harcokban kimerült egységeik váltására képtelen, erkölcsileg megrendült ellenségre döntő csapást mérni.

A „Vihar” hadműveletben a csapatok alkalmazásának három válfaját különböztethetjük meg:

- 1.) Négy hadtest térben és időben összehangolt egyidejű támadó hadműveletét,
- 2.) Két védelmi jellegű hadművelet, két biztosító hadtest részeivel Kelet-Szlavóniában, illetve a Dubrovnik környéki partvidéken,
- 3.) Katonai, rendészeti tevékenység.

A támadó hadművelet három szakaszra tagozódott:

- 1.) A szerb védelem részekre tagolása, és az egyes részek egymástól történő elszigetelése.
- 2.) A bekerített szerb magasabb egységek megsemmisítése, vagy a BISZK–ba történő visszavonulásuk kikényszerítése.
- 3.) A KSzH azon magasabb egységei maradványainak a felszámolása, amelyeknek sikerült kijutniuk a bekerítésből és a szerbek által lakott területeken gerilla cselekményekbe kezdtek.

A horvát légiereő harci gépei feladatuk kapták, hogy az első csapásokkal semmisítsék meg a rádió-rele állomásokat, akadályozzák meg a Bonija térségében telepített nagy hatótávolságú rakéta sorozatvetők tevékenységét, illetve mérjenek csapást az udbinai légi bázison települt szerb harci gépekre. A légiereő sikeres tevékenységével a horvátok elértek hogy a szerbek nem voltak képesek a kilátásba helyezett Zágráb elleni csapások kiváltására.

A KSzH erői legszívesebben a Karlovactól Turanjon át Slunjba vezető út mentén védekeztek. Ebben a térségben a Mrksic tábornok, a körzet védelméért felelős hadtestparancsnok, két lépcsős védelmi rendszert hozott létre. Elgondolását arra alapozta, hogy amennyiben erői kitarának az első és második állásban, a különleges hadtest képes lesz a rendelkezésre álló erőinek gyors átcsoportosítására és ellencsapás kiváltására.

A horvát felderítés értékelése szerint az ellenség védelmének fellazítására legjobb lehetőségek a déli, ún. knini szektorban adódtak, annak ellenére, hogy itt települtek a krajinai szerbek legfelső politikai szervei, vagyis elméletileg itt lehetett a legerősebb a szerbek védelme. A politikai vezetés által felhozott érvelést a horvát vezérkar a hadművelet elgondolásának kialakításában akceptálta és egyetértés alakult ki abban, hogy a KSzH–nek az arcvonalban történő egyenletes erő elosztása, a lakosság és a csapatok megrendült harci morálja, akkor használható ki a legjobban, ha a főcsapást a Krajina fővárosa, Knin irányába mérik. A horvátok azt remélték, hogy ez a támadás, amelyet tüzérséggel megfelelően támogatnak, kiváltja majd a KSzK kormányának pánikszerű menekülését és a védelmi rendszer gyors szétesését, amely azután láncreakció formájában a más szerb hadtestekre is áttevődik a térségben.

A horvátok lényegében a szerbek legerősebb csoportosításának szétverésére összpontosították erőik és eszközeik túlsúlyát, ahol a HH három legjobban felkészített dandára (4., 7. és 9. gárdadandár részei) kerültek alkalmazásra.

A támadás irányai a következők voltak:

- 1.) Bosansko Grahovo, Strimica, Knin;
- 2.) Slunj, Knin;
- 3.) Drnis, Knin;
- 4.) Zadar, Knin.

A szárnyakon és a közbeeső terepszakaszokon a gárdadandárokkal öt területvédelmi ezred (6., 7., 15., 126., 132.), valamint három területvédelmi dandár (112., 113., 142.)

lépett harcba, vagyis egy-egy gárdadandár harcát a főirányban 2–4 területvédelmi dandár és/vagy ezred támogatta.

Miután a 9. gárdadandár és a különleges rendőri erők a Kninből Gracacon át északra vezető utat elvágta, a „Knin” hadtest és a lakosság számára a visszavonulásra, illetve menekülésre egyetlen erdei út maradt Bosznia felé. A KSzK politikai vezetésében eluralkodott pánik, és a döntés a csapatok és a polgári lakosság együttes kimenekítésére, hozzájárult ahhoz, hogy a horvát csapatok már a hadművelet második napján bevonultak krajina fővárosába. (A horvát források megemlítik, hogy a döntő harcok a Dinári-hegység északi lejtőjén került sor, délen pedig Zitnic térségében.) (ÖMZ. 1995/6. 670. o.)

A középső szakaszon a főcsapást a 9. gárdadandár főerői mérték együttműködésben a 119. és 123. területvédelmi dandárokkal Cazinjska irányába, hogy felmentsék a BiKH bekerítésben harcoló V. hadtestét, ugyanakkor megerősítsék annak védelmét, és lehetővé tegyék az enkláve északi részét támadó szakadár muzulmán vezető Fikret Abdic csapatainak felszámolását. A BiKH „Bihac-hadteste” ehhez fontos feladat végrehajtásával járult hozzá. Ugyanis harcba lépésével lekötötte a KSzH „Lika” hadtestének részeit és ezzel megkönnyítette a horvát erők áttörését Gracac térségéből Korenica és Plitvice irányába.

Az északi szakaszon a támadás fő terhére a zágrábi hadtest 1. és 2. gárdadandárai viselték. Az 1. gárdadandár Sisakból Petrinján át Glina és Tupoko irányába támadott. A 2. gárdadandár Karlovac térségéből kezdte az előnyomulást Slunj és Vojnic felé. Samaricán át a 101. területvédelmi dandár, a bosnyák–horvát határ mentén pedig 125. területvédelmi ezred támadott. Az utóbbi azt a feladatot kapta, hogy az áttörés után a határfolyó mentén előnyomulva vegye birtokba a Dvor na Uni-nál lévő hidakat, és ezzel akadályozza meg a KSzH „Bonja” és a „Kordun” hadtesteinek visszavonulását a Száván át a BiSZK területére. Az 1. és 2. gárdadandár között az 52. és 54. területvédelmi ezredeket vetették harcba.

A zágrabi hadtesttől délre támadó karlovaci hadtest volt az egyetlen olyan horvát seregetest, amelyben nem került besorolásra egyetlen gárdadandár sem. Az állományába Karlovac térségéből a következő területvédelmi egységek tartoztak: 137. 110. ezredek, a 143. „Ogulin” ezred, a 104. „Varasdin” ezred. A hadtest megerősítésül kapta a 99. „Zagreb” ezredet.

A szerb kordun hadtestet ezeknek a horvát egységeknek kellett lekötöniük és egyben biztosítaniuk az 1. gárdadandár Plitvice irányába végrehajtott áttörését, majd a további előnyomulását Trzaské felé. Ezzel az akcióval sikerült megakadályozni a kordun hadtestnek a bihaci enkláve irányába történő kitörését.

A zágrabi hadtest támadása (1. 2. gárdadandár) a tervezettől lassabban bontakozott ki, a hadtest egységei – az ellenségvalószínű tevékenységének téves megítélése következtében – nem voltak képesek arra, hogy Petrinját és Glinát már az első nap birtokba vegyék, de még mindig elegendő idő maradt számukra ahhoz, hogy a második napon elfoglalták Glinát és a KSzH Karlovactól délre védő csapatai elől, elzárják a Dvor na Uni irányába vezető utakat. Így tehát a KSzH két északi hadtestének a sorsa megpecsételődött, egységeiket bekerítették a támadók.

Leghosszabb ideig a „Kordun” hadtest tartott ki az állásaiban, amely csak augusztus 9-én adta meg magát, amikor már teljességgel nyilvánvalóvá vált, hogy nem várhat segítséget senkitől. Megállapítható, hogy a négy szerb hadtest közül ez volt az egyetlen, amely következetesen kitartott állásaiban. A többiek vagy összeroppantak, vagy a nehéz fegyverzetüket hátrahagyva különösebb kitarás nélkül megkísérelték a visszavonulást BiSZK területére.

Bár minden horvát forrás nagy hadműveleti sikerről számolt be, még mindig számos kérdés maradt megválaszolatlanul a hadművelet részleteit illetően. Mindenekelőtt vonatkozik ez Knin gyors elestére. Számos szerb menekült azt állította, hogy a szerb

csapatok parancsot kaptak az állások elhagyására és, hogy a krajainai vezetés a polgári lakosság evakuálását is elrendelte. Kifejezésre juttatták azt a feltételezést is, miszerint személyesen Martić, a krajina első számú politikai vezetője, rendelte el a visszavonulást abban a reményben, hogy Knin eleste esetén a JH beavatkozik. Miután azonban a horvát csapatok Kninbe már a hadművelet megkezdését követő második napon bevonultak, le lehet vonni azt a következtetést, hogy a védők nem készültek fel arra, hogy visszavonuljanak a városba és védelmezzék azt.

A HH hadműveleteinek gyors sikerét jól illusztrálják a csekélyszámú veszteségek is, amelyeket a hivatalos jelentésekből ismerünk (a négy harci napon körülbelül 1. 600 katona, ebből 200 fő elesett), miközben a szerbeké ettől a számtól állítólag lényegesen magasabbak voltak. (Nem hivatalos források szerint a szerb veszteségek elérték a horvátokénak a háromszorosát, egyes helyeken annak az ötszörösét is). Azzal a ténnyel összehasonlítva, hogy az eddigi helyi háborúkban a sebesültek száma háromszorosan vagy négyszeresen haladta meg az elesettekét, a HH személyi veszteségadatai nem igazolták vissza a jelzett tapasztalati értékeket.

Hasonlóképpen megválaszolatlan az a kérdés is, hogy miként sikerült a KSzH repülőgépeinek a második napon áttelepülniük Udbinából a mahovljani repülőtérre, majd onnan szlavóniai horvát településeket támadniuk. (A horvát hadsereg kilenc szerb gépet zsákmányolt a G-2, G-4 és Jastreb típusokból, amikor elfoglalta a légi bázist.)

5. Következtetések

1.) A „Vihar” hadműveletben részt vett a HH minden fegyverneme és szakcsapata. Az egész horvát haderőnek körülbelül egyharmadát alkalmazták Kelet-Szlavóniában és Dubrovnik tengerparti körzetében a főerők szárny biztosítására. A horvátok erőfölénye emberben és anyagban általában elérte a 2–3 : 1 arányt, a főirányban ettől jelentősebb mértékű súlyképzést is képesek voltak produkálni.

2.) A hadműveletet a kijelölt irányokban a hadtestparancsnokok vezették, akik a műveletet előkészítését és végrehajtását a vezérkar irányelvei szerint oldották meg. A támadásba a HH négy hadteste került alkalmazásra, a hadtestek főerőit általában két-három gárdadandár alkotta.

3.) A támadást széles arcvonalon a járható irányokban hajtották végre, ezért a szerb védőknek nem sikerült az ellenség tulajdonképpeni szándékait, a támadás fő irányát és céljait felfednie, amikor pedig ezeket Kninnél felismerték, már késő volt, nem maradt idő a hatékony ellenrendszabályok bevezetésére. A támadás menetében nagy jelentőséggel bírtak a szerb fő-, és tartalékhírközpontokra, valamint hadtestvezetési pontokra kiváltott horvát légi-csapások.

4.) A tervezett hadművelet főirányának az álcázása több hónapig tartó, megtévesztő műveletet igényelt, amelynek fontos elemét képezte a horvát egységek részleges-rejtett mozgósításának és leszerelésének folyamatos váltakozása úgy, hogy a szerb hírszerzőszolgálatok nem tudták megbízhatóan megállapítani, hogy adott esetben gyakorlatról van-e szó, vagy valós alkalmazás előkészítéséről. Az egységek a többi között változtatták az összpontosítási körleteiket, gyakorlatokat hajtottak végre, miközben a horvát politikusok ellentmondásos nyilatkozatokat tettek közzé a konfliktus békés megoldásának szándékáról.

5.) A HH vezérkara a hadművelet előkészítésének és végrehajtásának folyamatában – a háborúban először – kellő figyelmet szentelt az elektronikus médiában rejlő lehetőségek kiaknázására. Az újságírók az egész hadművelet alatt tájékozottak voltak a folyamatokról anélkül, hogy ezzel az elengedhetetlenül szükséges titoktartás rendszabályait veszélyeztették volna.

6.) A hadművelet a horvát tüzérsztyályoknak a kijelölt célpontjaira összpontosított tüzcsapásával kezdődött, amelynek következtében a szerbek tüzrendszere rövid idő elteltével megbomlott. A tüzfölényt a horvátok a hadművelet teljes időszakában megtartották, amit nagymértékben elősegített, hogy először alkalmaztak felderítő robotrepülőgépeket azzal a feladattal, hogy a KSzH fontosabb erőit és eszközeit a teljes harcászati mélységben megszakítás nélkül figyeljék és a célkoordinátákat a csapásmérő erők részére, valós időhatárokon belül biztosítsák.

7.) A hírszerző/felderítő szervek erőfeszítéseiket a KSzH és BiSzH tartalék erőinek és azok csoportosításának felderítésére összpontosították. Felismerték, hogy a KSzH különleges hadteste főerőivel a szomszédos BiH-ban harcol Abdic-csapataival és a BiSzH Bihacra támadó erőivel együtt. Ugyanakkor a BiSzH főerőit Szarajevónál és Kelet-Boszniában lekötötték a bosnyákok. Mind ezek a körülmények a horvátok számára lehetővé tette a tervezett támadó hadművelet időpontjának és a főcsapás irányának helyes megválasztását.

8.) A horvát csapatok technikai biztosítása az előjáró vezetői szintek részéről folyamatos volt. A harcokban sérült fegyverek, gépjárművek, és más felszerelések javítása hátraszállítás nélkül megtörténhetett. Ezért a csapatok technikai hadrafoghatósága az áttörés és a mélységi harc alatt csak jelentéktelen mértékben változott. A technikai szolgálat a zsákmányolt harcanyagok helyreállításában is fontos szerepet játszott.

9.) A KSzH „Kordun” hadteste Turanj, Vojnic, Vrgrin térségében körkörös védelemben 6. 000 katonával öt napon át sikeresen harcolt. Ez arra utal, hogy pszichikailag felkészített csapatok képesek voltak a terepadottságok kihasználása mellett szívós védelem harcokra is.

Összegzés

A fent vázolt horvátországi hadműveletekkel 1995-1996-ban behatóan foglalkozott a világsajtó. A katonai szaklapok nagy terjedelmet biztosítottak a szóban forgó események elemzéséhez. 1997-2000. években a hH hivatalos lapjában (Hrvatski Vojnik) Davor Domazet-Laso admirális több tanulmányban foglalta össze a külföldi szakvéleményeket a „Villám” és a „Vihar” hadműveletről. E tanulmány szerzője pedig röviddel a harcok befejezését követően több alkalommal végigutazta a Karlovac – Knin útvonalat így alkalma nyíltott egy-egy, a hadműveletekben kulcsfontosságúnak ítélt terepszakasz, objektum szemrevételezésére. Az utazások során a szerzőben az a tapasztalat fogalmazódott meg, hogy a hadműveletek nem jártak együtt jelentős rombolásokkal. A lakott települések magán- és középületein felfedezhetők ugyan a belövések nyomai, de lényegében súlyos károk csupán azokban a objektumokban keletkeztek, amelyeket többnyire az elmenekült szerb tulajdonosok maguk gyújtottak fel, illetve tettek használhatatlanná. Ezek az építmények még ma is nagy számban találhatóak az egykori hadműveleti területen.

A horvát állam nem sajtótította ki az elhagyott szerb tulajdonokat. Jelenleg folyik a két állam közötti tárgyalás, amely az elmenekült szerb lakosok kártérítéséről vagy visszatelepülésük jogi formáiról, módjairól szól.

1995. évi horvátországi harcok lényegében biztosították az ország területi egységének a helyreállítását, Kelet-Szlavónia visszacsatolása az anyaországhoz azonban már békésen, tárgyalások eredményeképpen ment végbe. Megállapítható, hogy a HH gyors felfejlesztése, felkészítése és kiképzése kulcsa volt az elért gyors hadműveleti sikernek és méltán tartja számon a katonai szakirodalom.

Alkalmazott rövidítések:

BiH = Bosznia-Hercegovina,
BiKH = Bosnyák Kormányhadsereg,
BiHH = Boszniai Horvát Hadsereg,
BiSzK = Boszniai Szerb Köztársaság,
BiSzH = Boszniai Szerb Hadsereg,
JSZK = Jugoszláv Szövetségi Köztársaság,
JH = Jugoszláv Hadsereg,
KSzK = Krajainai Szerb Köztársaság,
KSzH = Krajainai Szerb hadsereg,
HH = Horvát hadsereg,

Jegyzetek/hivatkozások

- 1.) Juhász J: Háborúk a Nyugat-Balkánon. Múltunk politikatörténeti folyóirat (Tanulmányok a háborúról) XLIX. évf. 2004/4. szám, Budapest, 317. old.
- 2.) Juhász. im. 322. o.
- 3.) Erről a légbázisról a szerb harci gépek képesek voltak berepülni az egész horvát légteret. A bázison G-2, G-4 típusú szerb fejlesztésű harci gépek, illetve Mi-8 típusú helikopterek állomásoztak. A HH képességeiről bővebben The Military Balance 1994/1995. The International Institute for Strategic Studies London WCZE 7 NQ 86. old.
- 4.) A Krajina-i szerb hadtestek csupán nevükben viselték a „hadtest” megnevezést, mivel létszámuk - a Knin-i hadtest kivételével, amelynek létszáma 12.000 fő volt - alig érte el a 6.000-7.000 katonára létszámot. Erről bővebben Österreichische Militarische Zeitschrift 1995/6. 669. old.
- 5.) ÖMZ 1995/6. 670. old.

Irodalom

1. Krasznaja Zverda (Az Orosz Föderáció Hadseregének lapja) ZSALOV, M: Miért esett el a Szerb Krajina? 1995
2. Jane's Defence Weekly Paul Breaver cikke a HH „Vihar” fedőnevű hadműveletéről, 1995.
3. Kleine Zeitung: Elkövetkező napok, 1995. aug. 2. szám
4. Die Welt: Horvát üzenet, 1995.
5. The Gardian, 1995. aug. 9.
6. The Wall Street Journal: Horvátország bizonyítja, hogy a Nyugat a hibás, 1995. aug. 10.
7. Hrvatski Vojnik 1996-2000. években megjelent számai
8. Österreichische Militarische Zeitschrift 1995-1996. években megjelent számai

A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse

Nagy Miklós Mihály¹

Bevezetés

A 19. század második felében, majd a századforduló utáni évtizedekben virágkorát élő politikai földrajz és az abból kinövő geopolitikai eszmerendszer egyik jellemzője az volt, hogy az államok és társadalmak geográfiai, térbeli folyamatait igyekezett rendszerezni, belőlük olyan törvényszerűségeket levonni és törvényeket megfogalmazni, amelyek alapján a nemzetek történelme és politikai törekvései értelmezhetőek. E szemléletmód – kortünetként – rohamosan terjedt, s az oknyomozó geográfia végleges térhódításával fokozatosan gyökeret eresztett a tudományos közéleten túl is; a történelmi, politikai események és folyamatok földrajzi értelmezésének könyvtárnyi tudományos népszerűsítő és efemer irodalma született. E hatalmas szakirodalmi termés egyik sajátos darabja, s egyben a tematikus kartográfia egyik első műve a *Max Georg Schmidt*, valamint a *Hermann Haack* közös munkájaként 1929-ben publikált *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik* című kiadvány. Ez az atlasz, amely célkitűzése szerint a széles olvasói rétegek geopolitikai ismereteinek bővítését szolgálta, viszonylag sokat foglalkozik a Balkán-félszigettel, amennyiben az egyes geopolitikai jelenségek és törvényszerűségek bemutatására gyakran e térségből hoz példát. E német mű azonban eddig elkerülte mind a magyar geográfia-történet, mind pedig a nagy múltú magyar Balkán-kutatások figyelmét, jóllehet minden aktuálpolitikai vonatkozása ellenére mintegy gyűjteményét adja a fent említett térség geopolitikai jelenségeinek. Ugyanakkor e geopolitikai atlasz kapcsán felmerül néhány olyan módszertani és a szakirodalom történetének témakörébe vágó kérdés is, amelyekkel – véleményünk szerint – érdemes megismertetnünk a magyar szakmai közvéleményt. Ezért tanulmányunkban előbb a SCHMIDT-, és HAACK-féle geopolitikai típusatlaszról szólunk, majd ezt követően foglaljuk össze e műnek a Balkán-félsziget geopolitikai viszonyaira vonatkozó megállapításait.

1. A geopolitikai atlaszról

Egyik korábbi – közel egy évtizeddel ezelőtt publikált – tanulmányunkban felvázoltuk a Balkán-félszigettel foglalkozó magyar geográfiai szakirodalom fejlődési tendenciáit (NAGY M. M. 2001), s akkor a jelentősebb művek számbavétele után fogalmazhattuk meg azt a tézist: a századfordulón egyre sokasodó művekben artikulálódtak azok a sztereotípiák, amelyek ma is uralkodnak mind a magyar közvéleményt, mind pedig a geográfus közélet eszmevilágát. Az olyan gondolkodásbeli toposzok, mint hogy a Balkán-félsziget a zavaros politikai állapotok, a mérhetetlen etnikai ellentétek térsége, geopolitikai ütközőzóna, a nagyhatalmi érdekek találkozásának vidéke – hogy csak néhányat említsünk – már száz évvel ezelőtt beépültek a magyar köztudatba, ám e jelenségek valós értelmezése mindig is hiányzott társadalmunk gondolkodásából. S ezen – láthatóan – nem változtatott az sem, hogy a magyar tudománytörténetben jelentős helyet foglalnak el a magyar Balkán-kutatások (HAJDÚ Z. 2002), amelyek azt a látszatot is kelthetik, hogy e félszigetről tudományosan megalapozott, a tudományos tényekhez inkább közelítő kép él a magyarságban. Ám nem így van. A magyar Balkán-kutatások történetét feldolgozó HAJDÚ Z. művében (2002) összegzésként egyértelműen

---

¹ A hadtudomány kandidátusa, katonai szakíró, PhD hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola

megfogalmazta: e kutatások mindig szoros kapcsolatban zajlottak a magyar politikai élet és állam, gazdaság vélt vagy valós érdekeivel. Ehhez pedig hozzátehetjük, hogy e politikai érdekek determinálta kutatások eredményei – főleg a tudományos népszerűsítés, valamint az efemer irodalom szintjén – a széles tömegek számára szánt művekben a fenti toposzokkal szemben kevésbé tudtak gyökeret eresztetni, és így tovább erősítették a sztereotípiákat. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Balkán-szemléletünk állandó, sokszor megcsontosodott elemeinek legtöbbször van valós geográfiai alapja. Ám miután a térségre irányuló tudományos kutatások és így az azok eredményeként megszületett szakirodalom is politikailag meghatározott volt, s főleg a széles tömegek felé sztereotípiákat közvetítve fogalmazott meg geográfiai jelenségeket (NAGY M. M. 2007), így alkalmatlanok is voltak a tisztán ok-okozati összefüggérendszer szintézisének elkészítésére, illetve tárgyalására, jóllehet fontos részeredmények születtek. S a nagy – a századforduló tudományos szintjén mozgó – összefoglalás elkészítését akadályozta az is, hogy a magyar geográfus közélet eléggé idegenkedve fogadta azt a geopolitikai eszmerendszert, amelynek segítségével a németországi pályatársak sorozatosan tettek kísérleteket – jól-rosszul sikerült – szintézisek alkotására. Igaz, egyes tudományos népszerűsítő írások – főleg a háborús kérdésekben – Magyarországon is születtek (NAGY M. M. 2006). A századforduló és a két világháború közötti évtizedek bő német szakirodalmi termése – szemmel láthatóan – erősen hatott a magyar geográfiára s benne a hazai politikai földrajzra, ám a geopolitikai eszmerendszerekkel szembeni tartózkodás is érezhető a szakirodalomban (PRINZ GY. 1942, RÓNAI A. 1941). Mindez együtt eredményezte, hogy a magyar szakmai közvélemény figyelmét elkerülte s máig nem keltette fel sem a tanulmányunk témájául választott SCHMIDT, M. G. és HAACK, H. által készített geopolitikai atlasz, sem pedig annak a Balkán-félszigettel kapcsolatos megállapításai.

A fent említett atlasz – amelynek címe magyar fordításban: *Geopolitikai típusatlasz a geopolitika alapfogalmaiba történő bevezetéshez* – 1929-ben Gothában jelent meg, annál a *Justus Perthes* kiadónál, amelynek neve összefonódott a 19. század közepétől megjelent híres földrajztudományi folyóirattal, a *Petermanns Geographische Mitteilungsblatt* is. A 62 szöveges oldalán és 30 táblán, amelyek az impresszum szerint 176 térképvázlatot tartalmaztak, megjelent atlasz tematikus rendben tárgyalta a geopolitikai jelenségeket, majd ezekhez rendelt térképi ábrázolást. Tartalmát tekintve négy nagy kérdéskört dolgozott fel: a tengerek, a folyók, a hegyvidékek, valamint a tér geográfiai faktoraihoz kötődő geopolitikai jelenségeket. E fő kérdéskörökön belül 63 geopolitikai jelenséget összegzett oly módon, hogy a néhány soros értelmezést követően történeti (mai fogalmainkkal élve sokszor történeti földrajzi) példákat hozott, s ezeket illusztrálta jól szerkesztett térképvázlatokkal.

Miután az atlasz teljes kartográfiai, kiadás- és tudománytörténeti feldolgozása meghaladja tanulmányunk kereteit, így pusztán néhány olyan tény említésére szorítkozunk, amely az atlasz és a Balkán – abban szereplő értékelésének szellemisége – tekintetében fontos lehet. Ezek sorából elsőként a *földrajzi determinizmust* kell kiemelnünk, amely a kor geográfiai szakmai körein túl, a köznapi tudatban is egyre hangsúlyosabb lett. Az atlasz egyértelműen a geográfiai meghatározottság álláspontját képviseli, s azt a földrajztudományi nézetet, amely leginkább RATZEL, F. életművében öltött testet: az emberi élet, valamint a politika és az állam minden megnyilvánulása geográfiai okokra vezethető vissza. Ezek az okok – a korszakban uralkodó szakmai nézetek szerint – egyértelműen kimutathatók, a történelemben pedig a geográfiai viszonyokból adódóan olyan gyakorisággal érvényesülnek, hogy a történelem törvényeivé, de legalábbis törvényszerűségeivé fogalmazhatók. RATZEL életművének – amelyre a SCHMIDT-, HAACK-féle feldolgozás rendszeresen hivatkozik – legjelentősebb alkotásai éppen azok voltak, amelyekben az általa felismert vagy felismerni vélt

geográfiai törvényeket foglalta össze (1887; 1896; 1903; 1941). A földrajzi rendszerezés mögött meghúzódó – mai értelemben vett politikai földrajzi – alap gondolat az volt: az állam hatalma, szilárdsága és biztonsága szorosan kapcsolódik földrajzi teréhez, és területének kiterjedése, geográfiai viszonyrendszere tükröződik a hatalmi állásban. Később e gondolat rendre visszatért a kor geopolitikai és politika-földrajzi szakirodalmában, amely főleg RATZEL, F., KJELLÉN, R., valamint HAUSHOFER, K. tanait tükrözte (DIX, A. 1922; SIEGER, R. 1923; HENNIG, R. – KÖRHOLZ, L. 1933; MAULL, O. 1936). Ez egy tér – hatalom összefüggésrendszerében gondolkodó geográfiai eszme volt, amelynek alap gondolatát – jelentősen fokozott politikai tartalommal, sőt néhol aktuálpolitikai utalásokkal – átvette a geopolitikai is (HAUSHOFER, K. 1928). Mindemellett fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy hazánkban e kor földrajzi szakirodalmában – más szerzők erősen spekulatív művei mellett – elsősorban CHOLNOKY J. néhány feldolgozása (1922; 1930) képviselte azt a néhol túlzó geográfiai determinizmust, amely főleg a német geopolitikai iskola sajátja volt.

A geopolitikai atlasz kapcsán feltétlenül hangsúlyozandónak vélt tényezők másik csoportja már a módszertan körébe vág. Ezzel kapcsolatban fontos elmondanunk, amit főleg a M. G. SCHMIDT által írt előszó és a magyarázó szövegek alapján – erre vonatkozó ismeretek hiányában – ma még csak feltételezni tudunk: az atlasz elsősorban a középiskolai réteghez szólhatott, a szerkesztés láthatóan ehhez igazodott. A kartográfiai és technikai munkálatokat irányító H. HAACK rendkívül egyszerű ábrázolásmódot választott. Szakított a történelmi atlaszokban már akkor is szokásos és a mély értelmezést gyakorta nehezítő sokszínűségi technikával. Ehelyett fekete-fehér színben, egységes jelrendszerrel (nyilak és sraffozás) ábrázolt geopolitikai kérdéseket, és ennek során – a tengerek világoskék színnel történő megjelenítése mellett – a minél jobb érthetőségre törekedett. Másik, szintén módszertani érdekesség, s talán hazánk mai viszonyai között nem elhanyagolandó, hogy az egyes geopolitikai kérdések tárgyalásakor – tudatosan, egységes rendszerben – ajánl az olvasóknak szakirodalmat, ami geopolitikai jelenségenként és tényezőnként általában két-három tétel, de a nagyszámú tárgyalt kérdéskör esetében elég tekintélyes mennyiség, ám – s ez nyilván módszertani bravúr – mégsem riasztja el az olvasót. Az atlasz erősen építhetett a két világháború közötti német középiskolai történelem és földrajz tantárgyak tananyagára, ám ugyanakkor szem előtt tartotta azt is: a történelmi példák – néhány ókori kivételtől eltekintve – a középkorral kezdődjenek. A példák jelentős része egyébként rejt valamilyen német vonatkozást, s szólnunk kell arról is, hogy az első világháború traumája, a német társadalom által igazságtalannak vélt békeszerződések geográfiai tényezői olykor túlzott mértékben kapnak hangot.

Az atlaszt megjelenésekor – a *Zeitschrift für Geopolitik* lapjain – a K. HAUSHOFER szellemi köréhez kötődő H. LAUTENSACH (1929) recenzálta, és arról igen jó szakmai véleményt adott. Hangsúlyozta, hogy egy ilyen jellegű atlaszt, mint amilyen a SCHMIDT-, HAACK-féle alkotás volt, – alapelvét véve – három módon lehet elkészíteni. Nézete szerint megalkotható a történelmi atlaszok hagyományos rendszerével: ekkor a különböző korok, különböző államorganizmusainak térképlapjait rendeznék sorba. S ez tulajdonképpen alig különbözne az iskolai oktatásban alkalmazott történelematlaszoktól. A szerkesztés másik módja – így LAUTENSACH – az lenne, ha a geopolitikai jelenségeket egyetlen állam példáján keresztül mutatnák be, ami azt jelentené: minden térképlapon ugyan az állam szerepelne, de más és más geopolitikai faktor ábrázolásával. Ennek az eljárásnak nagy buktatója volt, hogy nem számított bevett módszernek, egyetlen ilyen tematikájú művet ismertek akkor: EDVI ILLÉS A. és HALÁSZ A. trianoni atlaszát (1926). LAUTENSACH rámutatott, hogy a fentiekkel szemben a német geopolitikai mű szerzői merőben új utat választottak, amikor a már ismert és megfogalmazott geopolitikai jelenségekhez rendeltek hozzá jól szerkesztett térképlapokon ábrázolt történelmi példákat.

Ez volt az atlasz nagy erőssége, s tegyük hozzá, akkoriban újszerűsége is, amely – néhány hasonló, későbbi próbálkozás mellett – napjainkban is egyedi alkotássá teszi az igen terjedelmes nemzetközi geopolitikai szakirodalomban.

2. A Balkán-félsziget geopolitikai jelenségei

A német geopolitikai atlasz – a Balkán-félszigetet illetően – egyik nagy érdekessége, hogy jóllehet az egyes fejezetek végén rendszeresen közvetlenül utal a húszas évek világ- és európai politikai viszonyrendszerére, s ennek során túldimenzionál német politikai törekvéseket, ám mégis mintegy tematikus jegyzéket ad a balkáni térség sorsának geográfiai alapjairól. Rövidebben fogalmazva: meghatározza a Balkánon szerepet játszó geopolitikai jelenségeket. S ez utóbbiak esetében egyáltalán nem elégszik meg e szűk, csak a térségben ható faktorok, lokális politikai törekvések megjelenítésével, hanem ezeken jelentősen túllépve a kontinentális viszonyrendszerben elfoglalt helyzetükről is szól. Részben erre vezethető vissza, hogy – más egyéb utalások mellett – a típusatlasz tizenegy térképlapján szerepel történelmi példaként a Balkán, s ebből öt esetben a tengeri, míg két esetben a folyami, négy alkalommal pedig a szárazföldi hatalmi kérdéskörrel kapcsolatban.

A tengeri hatalom esetében az első példa a *tengerek elérésére* irányuló törekvés ábrázolását jelenti; nevezetesen Szerbia fokozatos területi terjeszkedésével (1912-1918) mutatja be, hogy a szárazföldi állam (a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulásával) miként érte el az Adriai-tenger partvidékét, és még milyen geopolitikai törekvései voltak a minél nagyobb tengerpart birtoklására. Szintén a tengeri kijárók kérdésénél szerepel egy másik ábra is, amely a *több irányú kijárók elérését* szemlélteti, eyebek mellett a 19. század második felének hármasszövetségén keresztül, amelyben az Osztrák-Magyar Monarchia az isztriai, a horvát és a dalmáciai partvidékekkel biztosított tengeri kijárót. A több irányú tengeri kijárók kérdéskörében az atlasz további két – a Balkán-félszigetet érintő – példát is hoz. Igen szemléletes a Bulgária területi változásait bemutató vázlat, amelyen jól látszik, hogy az ország, amelynek újkori megalakulásakor csak a Fekete-tenger volt partvidéke, miként terjeszkedett úgy déli irányba is, hogy elérte az Égei-tengert. Az első világháborút követő területi rendezések során Bulgária elvesztette déli tengerpartját. A több irányú kijárók elérésére tartó törekvéseknek ennél jóval nagyobb léptékű történelmi példájaként, az atlasz a világháború központi hatalmainak (ahogyan itt szerepel: a négyes szövetség) térképvázlatát hozza. Itt igen szemléletesen jelenik meg, hogy a központi hatalmak területi méreteikből és sajátos geográfiai helyzetükből adódóan – meglepően – sok tenger felé rendelkeztek kijárókkal: Németország révén a Balti- és az Északi-tengerre, a Monarchia kapcsán az Adriai, Bulgárián át a Fekete- és az Égei-tengerre, míg Törökországgal a Fekete-, az Égei-, a Földközi, a Márvány-, a Vörös-tengerre, valamint a Perzsa-öbölre.

A tengerre irányuló geopolitikai törekvések ellenpéldájaként SCHMIDT és HAACK műve a *tengerektől történő mesterséges elzárás* jelenségét is a Balkán-félszigeten át szemlélteti. A vázlat Ausztria és Magyarország első világháború utáni, Adriához való kapcsolódását, pontosabban az attól történő elzárását mutatja. Egyszerű sraffozással jelöli azokat a területeket, amelyek az egykori Monarchiától a délszláv államhoz, valamint Olaszországhoz kerültek, és így a két magállamot most elszigetelték az Adriától; Krajna és Dél-Stájerország (Szlovénia), Isztria, Horvátország, Dalmácia, Bosznia és Hercegovina.

A *szemben fekvő tengerpart elérésére irányuló törekvés* egyik példája szintén a Balkán-félszigetről van: az olasz „mare nostro” törekvésének bemutatása. Ez az Otrantói-szorost és annak két partvidékét (Apulia és Albánia) ábrázolja s azt, hogy az Albánia irányába ható itáliai törekvések leginkább az Adria olasz beltengerré tételét szolgálják.

Az itt szemléltetett jelenséggel rokon a *tengeri medence körülzárására irányuló törekvés* is, amelyet a Földközi-tenger keleti medencéjének különböző történelmi korokból vett vázlatainak sorával illusztrál az atlasz. Itt a Balkán a déli térségével, valamint az Égei- és a Márvány-tengerrel határos területeivel szerepel, amennyiben az alkotók azt igyekeztek bizonyítani, hogy e partvidékek megszerzésével a mindenkori helyi hatalmak miként voltak képesek – más tényezők kihasználásával együtt – biztosítani hatalmukat az Égei-tengeren, valamint a Földközi-tenger keleti medencéjében.

A tengeri uralommal kapcsolatos Balkán-ábrázolások sorát a *tengeren átvezető geopolitikai erővonalak kereszteződését* szemléltető térképlap zárja, amelynek egyik vázlatán a Földközi-tenger medencéjét láthatjuk. Ezen a szerzők feltüntették a tengerrel határos országokat, azok afrikai és kis-ázsiai birtokait, és megjelölték az anyaország és a távoli birtokok közötti geopolitikai kapcsolatokat szemléltető nyilakat is. Ismét csak futólag jegyezhetjük meg, hogy az atlasz egyik legjobban sikerült vázlatáról van szó, amelyet kissé modernizált változatban, egy korábbi tanulmányunkban magunk is átvettünk (NAGY M. M. – PRAVECZKI Z. 1998).

A folyók – mint jelentős geopolitikai faktorok – esetében a SCHMIDT-, HAACK-féle atlasz a Balkán-félsziget egyes területeit két térképvázlaton ábrázolja. Elsőként a *folyó mint a történelmi mozgások hordozója* nevű jelenség kapcsán tünteti fel a Balkán folyóhálózatát, s mellette a félszigetet a Konstantinápolytól Belgrádig – nagyjából délkelet-északnyugati, valamint észak-déli irányban – átszelő, s a fő vízfolyások völgyeit követő jelentős útvonalakat. Az előbbi nyilván az európai-kisázsiai kapcsolatok történelmi tengelye volt, s mi tegyük hozzá: a magyar hadtörténelemben is igen fontos szerepet játszott ez az útvonal. A több évszázados, török elleni harcok – hol a védekező, hol a támadó tevékenységnek is – ez az út adta fő irányát.

Ennél a kérdéskörnél az atlasz szerzői a folyami határ esetében is hoznak egy balkáni példát, amikor a *folyók elválasztó szerepét* mutatják be. A térképlapon szereplő egyik vázlat ezt a címet viseli: *a Duna alsó völgye mint népek és államok határa*. Miután az atlasz módszeresen mutatja be a folyók összekötő és kultúra közvetítő, valamint kapcsolatalakító erejét, szól arról is, hogy azoknak van elválasztó szerepük. Ennek példája lehet a Duna Belgrád és a torkolat közötti szakasza, amely a török uralom és az I. világháború után itt három nemzetet, kultúrát és államot választott el egymástól: Bulgáriát, Romániát, valamint a délszláv államot. Ezzel bizonyítható – véleményünk szerint –, hogy a Duna nemcsak a Balkán és Közép-Európa határfolyója, hanem annál sokkal több: a kontinens egyik fontos társadalomalkotó vízfolyása is, amely összekötő szerepe mellett az elhatárolás geográfiai faktorát is biztosítja.

A folyók kérdésköre már átvezet a tér, valamint a tér és hatalom geopolitikai problémáihoz, amelyek körébe SCHMIDT és HAACK először az államok morfológiai kérdéseinél hoz példát a Balkán-félszigetről. A *térbeli lekerekítés* jelenségének iskolapéldájaként két esetet említenek: a magyar vonatkozásban fontosabb, ám a Balkánhoz csak áttételesen kapcsolódó román példát, valamint a félsziget igen markáns geopolitikai epizódját Bosznia és Hercegovina okkupációját. Az előbbi, amelyről elsősorban magyar vonatkozásai miatt teszünk e helyen említést, kiváló példája annak, hogy területek megszerzésével miként lehet egy korábban kedvezőtlen adottságú ország alakját teljesen más jellegűvé alakítani. Az 1919 előtti Románia, amely a két román fejedelemségből, Havasalföldből és Moldvából született meg, félkör alakjával kedvezőtlen volt geopolitikai szempontból, mert az ország területéhez képest túl nagy az államhatárok hossza. Ám Erdély bekebelezésével éppen ellentétes jellegű lett, mert az új országrésszel erősen közelít az ideális állam köralakjához: az ország területéhez képest itt a legrövidebb az államhatárok hossza. A térbeli lekerekítés, Bosznia-Hercegovina okkupációja már egyértelműen a Balkán-félszigetről vett példa. Az Osztrák-Magyar Monarchia déli, elsősorban Horvát-Szlavonország és Dalmácia külső szárazföldi határai

rendkívül kedvezőtlen vonalvezetésűek voltak, mert egyfelől hatalmas félkört írtak le, másfelől mert Dalmácia az Adriai-tenger mentén hosszan elnyúló, ám helyenként csupán néhány kilométer keskeny tengerparti sávot töltött ki. Bosznia és Hercegovina okkupációjával itt is jelentősen változott a geopolitikai képlet: az új tartomány keleti, külső határai jelentősen lerövidítették a Monarchia államhatárait, és ugyanakkor megszüntették a Dalmácia kedvezőtlen alakjából eredő geopolitikai hátrányokat.

A fenti jelenségekkel függ össze a Balkán következő ábrázolása is a geopolitikai atlasz lapjain, amikor a térséget a *kontinentális geopolitikai erővonalak kereszteződése* című vázlaton hozza. Itt az 1815-1914 között eltelt száz év viszonyai szerepelnek; államok, államhatárok, valamint két hatalom (Oroszország és Habsburg Császárság, később Osztrák-Magyar Monarchia) geopolitikai törekvései irányai. A térképlapon az orosz törekvések Besszarábiából indulnak, és végig szárazföldön haladnak Konstantinápoly, valamint Szaloniki felé. Ez utóbbit metszi a dunai birodalom Konstantinápoly felé mutató nyila, Szófiánál, míg a másik törekvési irány, amely Boszniából mutat a Vardar völgyére, ahol Szalonikinél találkozik az orosz nyíllal. A vázlat érdekessége lehet, hogy szellemiségében a tengeri erővonalak kereszteződését bemutató földközi-tengeri ábrát követi, annak szárazföldi változatát adja. Jól szerkesztett, könnyen áttekinthető ábra ez is, ám láthatóan elmarad a tengeri mögött. Ennek oka talán abban rejlik, hogy pusztán csak két birodalom nagyhatalmi törekvéseit jeleníti meg, s nyilván az egyszerűbb értelmezhetőség kedvéért figyelmen kívül hagyja a kor más világ- és regionális hatalmai érdekeit, valamint a helyi társadalmak és államok lokális törekvéseit. Ezeket részben az ugyanezre a jelenségre vonatkozó másik két vázlat mutatja be. Érdekes, geopolitikai szempontból igen sokat mondó vázlat az, amely a kontinentális geopolitikai erővonalak kereszteződése témáján belül *Az angol indiai út és a német keleti politika 1914 előtt* címet viseli. Ezen az Európa-vázlaton a szerzők feltüntették a központi hatalmakat, valamint a Hamburg-Bagdad-Basra útvonalat, amelynek végpontjából tengeri útvonalként jelölték a Bombay-be vivő utat. S ugyanezen a vázlaton megjelenítették Angliát, annak észak-afrikai birtokait, valamint Indiát és az utóbbiba vivő tengeri hajózási útvonalat, a Földközi-tengeren, a Szezi-csatornán és a Vörös-tengeren át. Szueznél azonban az angol tengeri útról szárazföldi leágazást húztak az Arab-félszigeten és Iránon át Indiába. Ennek végpontja Karachi és Basránál metszi a német törekvési irányt. Itt jelenik meg úgy a Balkán, mint a világpolitikai törekvések átmeneti térsége, s itt látható teljes méretében, hogy mindaz, ami a Balkánon történik a nagyhatalmi játszma fontos része. Ezt sugallja a kontinentális erővonalak kereszteződésének másik példajaként említett jelenség is, amelynek a szerzők ezt a címet adták: *a közép-európai – előázsiai ferde tengely mint harci cél a világháborúban*. Az atlasz szövege szerint e tengely létének geográfiai felismerése A. DIX érdeme, ő vette észre a Nyugat-Európa és az Oroszország között húzódó, az Északi-tengertől egészen a Perzsa-öbölhöz elnyúló széles pufferezőzónát. Értelmezése szerint – mondják az atlasz szerzői – az I. világháború idején az antant hatalmak katonai célja e zóna áttörése volt, s amikor ezt sikerült megvalósítaniuk, azzal geográfiai szempontból sikerült megnyerniük a világkonfliktust. A könnyebb értelmezhetőség kedvéért jegyezzük meg, hogy e zóna a valamikori központi hatalmak térségét, összefüggő sávját jelentette. A ferde tengelyt bemutató vázlat egyszerűségével hívja fel magára a figyelmet. Európát ábrázolja, annak államhatárait, s a Borkum-sziget és Kuwait között húzott egyenest, amely valóban észak-nyugat, dél-kelet irányban szeli át a kontinentst. Részben ennek az egyenesnek mentén vagy közelében olyan jelentős városok fekszenek, mint Hamburg, Köln, Berlin, Bécs, Budapest, Orsova, Konstantinápoly, Bagdad, Basra. E vonalra pedig hatnak azok az erőhatások, amelyeket arra merőlegesen, viszonylag nagy mélységben az antant hatalmak fejtettek ki. Katonaföldrajzi szempontból úgy véljük, hogy szintén fontos ábráról és geopolitikai,

geostratégiai megállapításról van szó, amelyet korunk tudományos életének célszerű lenne megvizsgálnia.

A későbbi lapokon ismét feltűnik Bosznia-Hercegovina kérdése, ekkor *a földrajzi kiegyenlítődés törvényének* megjelenési formájaként. E jelenség lényege, hogy egy adott állam, amely a nála erősebb szomszédjával szemben területi veszteséget szenved el, s még van hozzá elég ereje, egy másik szomszédjával szemben lehetőleg ugyanakkora területet fog szerezni. Ennek szép példája az Osztrák-Magyar Monarchia déli terjeszkedése és Bosznia-Hercegovina okkupációja. Az értelmezés megkönnyítésére jegyezzük meg, amit egyébként az atlasz szerzői nem említnek, hogy ez a kiegyenlítődés egyben jól mutatja azt is, hogy a geopolitikai folyamatok olykor viszonylag hosszú idő alatt zajlanak le. Visszatérve a konkrét példához, felvetődhet a kérdés; a Monarchia milyen területek elvesztését pótolta Bosznia-Hercegovina okkupációjával? Az atlasz szerint az észak-itáliai területi veszteségeit (Lombardiát és Velencét). A 19. század közepén elvesztett területek kiegyenlítődése lehetett a balkáni terjeszkedés, ami azonban – szakmai véleményünk szerint – jóval túlmutathat a területi kiegyenlítődés geopolitikai törvényének elsődleges jelentésén. Úgy véljük, s pusztán a felvetés szintjén fogalmazzuk meg, e kiegyenlítődés a Habsburg Birodalom sok évszázadon át tartó területi-térbeli fejlődésének jelentős állomása. E folyamat lényegét az alábbiakban foglalhatjuk össze: a birodalom az ősi Habsburg családi fészekből és birtokból, Habichtsburgból mint magterületből indult; az uralkodóház által alapított birodalom, több fejlődési fázison át, egy nyugati és tengeren túli orientációjú államszervezetből fokozatosan alakult előbb közép-európai, majd egyértelműen a Balkán felé orientálódó dunai monarchiává. A magyar szakirodalom történetében e folyamatot jól ábrázolja a GONDA I. és NIDERHAUSER E. szerzői páros nevéhez kötődő családtörténethez mellékelt három térképvázlat (1978). Az észak-itáliai birtokok elvesztésével, majd Bosznia-Hercegovinában történő kiegyenlítődésükkel a birodalom földrajzilag is befejezte dél és kelet felé fordulását. E szempontból e kiegyenlítődés geográfiai fordulópontnak tűnik.

Végezetül még egy térképvázlaton feltűnik atlaszunkban a Balkán, az úgynevezett *történelmi oldal vándorlásának* jelenségénél. A történelmi oldal kifejezését az atlasz R. KJELLÉN-nek tulajdonítja és azt a rokon értelmű homlokoldal szófordulatával értelmezi. Utóbbi fogalmát úgy adja meg; az a határvonal, ahol az állam élete a legerőteljesebben pulzál, ahonnan kiindulnak a geopolitikai erővonalak, és itt futnak be – az idegen népek felől – a politikai, gazdasági és kulturális hatások (53. p.). E jelenséggel kapcsolatban KJELLÉN fogalmazta meg azt a tételt, hogy az európai kontinensen a történelem folyamán két homlokvonallal és két hátvonallal alakult ki. Utóbbi a homlokvonallal ellentéte; az államnak az a – mai értelemben vett – perifériája, ahol a legkevésbé „pulzál” az állami élet, de amelyre mégis támaszkodni lehet. Az elmélet szerint a kontinens első homlokvonala a Földközi-tengerre nézett és nagyjából 1500-ig élt. E homlokvonallal a SCHMIDT-, és HAACK-féle ábrázolás szerint a Barcelona és Konstantinápoly között, a Balkán-félszigeten is áthaladó egyenest jelentette. Ekkor az európai kontinens hátvonala a Lisszabon-London-Bergen vonalra esett. Az Újvilág felfedezésével és a nagy földrajzi felfedezésekkel az addigi homlok és hátvonal helyet cserélt egymással; Európa addigi peremországai, Anglia, Spanyolország és Portugália felértékelődött, a kontinens nyugat felé fordult, és a Földközi-tenger, különösen annak keleti-medencéje leértékelődött. Tegyük hozzá, a Balkán már ekkor az európai kontinens perifériája lett.

Összegzés

Az M. G. SCHMIDT és H. HAACK által szerkesztett geopolitikai atlasz Balkánnal kapcsolatos részeinek vázlatos bemutatása nem pótolhatja a mű teljes ismeretét, valamint megismertetését, úgy a magyar tudományos élettel, mint a széles olvasói rétegekkel. Miután azon a véleményen vagyunk, hogy a fenti tartalmi ismertetés magáért beszél, így összegzésül pusztán azokra a megállapításokra szorítkozunk, amelyek – részben a Balkán problémaköréhez kapcsolódva – e geopolitikai alapmű későbbi magyar alkalmazására vonatkozhatnak. Először arra kell felhívunk a szakma és az olvasók figyelmét: SCHMIDT és HAACK művének a Balkán-félszigetet ábrázoló részei bizonyítják, hogy – akár a tudományos népszerűsítés célkitűzéseit is követve – célszerű lenne e geopolitikai atlasz térképeit és szövegét, feltétlenül ellátva modern értelmezéssel, magyar nyelven is kiadni és kiegészítését elkészíteni. Második megállapításunk a geopolitikai szemléletmódra irányul. A Balkánról itt elmondottak arra utalnak, hogy napjaink geopolitikai szakirodalmából láthatóan hiányzik az a konkrétumokra (egyenes, olykor túlzottan is direkt ok-okozati összefüggések feltárása) irányuló szemlélet, mint ami a második világháború előtti évtizedekre volt jellemző. S e ponton véljük megtalálni a SCHMIDT-, és HAACK-féle feldolgozás legfontosabb érdemét, a nagyon mély oknyomozó földrajzi szemléletet. Úgy véljük, hogy amit leírtak, amit ábrázoltak, főleg néhány erősen leegyszerűsítő, olykor sommás megállapításukat, mára meghaladta a tudomány, ám az a logikus, a földrajzi tényekből és tényezőkből kiinduló gondolkodás- és látásmód, amely érződik minden leírt mondatukon, minden térképvázlatukon, ma is helytálló, ma is példaértékű.

Ezt figyelembe véve fogalmazhatjuk meg harmadik következtetésünket; e geopolitikai típusatlasz ha nem is tudott felsorolni minden egyes, a Balkán-félszigeten ható geopolitikai jelenséget, de a többségét összefoglalta, mintegy – rövid értelmezéssel ellátott – felsorolását adta azoknak, s ezzel egyben megteremtette az előrelépés lehetőségét is. Az itt számbavett geopolitikai tényezők, törvényszerűségek nyilván nem jelentenek szűrtírást, ám céljuk is a témában való alapos elmélyülést feltételez; így közelebb visz a Balkán-félsziget történelmi és politikai folyamatainak értelmezéséhez s végsősoron a térség mai, olykor átláthatatlanul zavaros viszonyainak megértéséhez. Várhatunk-e ennél többet egy olyan geopolitikai atlasztól, amely 2009-ben már nyolcvan éves lesz?

Irodalom

1. CHOLNOKY J. 1922: Az emberföldrajz alapjai. – Hornyánszky Viktor Magyar Királyi Udvari Könyvnyomdája, Budapest. 41 p.
2. CHOLNOKY J. 1930: Az ember drámája. – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R. – T., Budapest. 351 p. + 68 t.
3. DIX, A. 1922: Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch. – R. Oldenbourg Verlag, München-Berlin. 601 p. + 2 t.
4. EDVI ILLÉS A. – HALÁSZ A. 1926: Hungary before and after the war in economic-statistical maps. – The Inst. of Political Sciences of the Hungarian Statistical Society, Budapest. 156 p.
5. GONDA I. – NIEDERHAUSER E. 1978: A Habsburgok, Egy európai jelenség. – Gondolat, Budapest. 361 p. + 32 t.
6. HAJDÚ Z. 2002: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. – PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. 71 p.

7. HAUSHOFER, K. 1928: Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. – In. u. ö. – Obst, E. – LAUTENSACH, H. – MAULL, O.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grunewald. pp. 29-48.
8. HENNIG R. – KÖRHOLZ, L. 1933: Einführung in die Geopolitik. – Verlag und Druck v. Teubner, Leipzig-Berlin. 128 p.
9. LAUTENSACH, H. 1929: Ein geopolitischer Typenatlas. – Zeitschrift für Geopolitik. 6. 7. pp. 608-611.
10. MAULL, O. 1936: Das Wesen der Geopolitik. – Verlag und Druck v. Teubner, Leipzig-Berlin. 57 p.
11. NAGY M. M. 2001: A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. – In. HAJDÚ Z. – PAP N. – TÓTH J. (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 18-32.
12. NAGY M. M. 2006: Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
13. NAGY M. M. 2007: Világjáró magyar katonáik, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II). – Zrínyi Kiadó, Budapest. 271 p.
14. NAGY M. M. – PRAVECKI Z. 1998: A tengeri uralomról. – Új Honvédségi Szemle. 52. 8. pp. 44-51.
15. PRINZ GY. 1942: Magyarország földrajza. – Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest. 271 p.
16. RATZEL, F. 1887: A Föld és az ember, Anthro-Geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
17. RATZEL, F. 1896: Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten, Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie. – Petermanns Geographische Mitteilungen. 45. 5. pp. 97-107.
18. RATZEL, F. 1903: Die geographischen Bedingungen und Gesetze des Verkehrs und der Seestrategie. – Geographische Zeitschrift. 9. 9. pp. 489-513.
19. RATZEL, F. 1941: Erdmacht und Vökerschicksal, Eine Auswahl aus seinen Werken. – Alfred Kröner Verlag, Stuttgart. 308 p. + 1 t.
20. RÓNAI A. 1941: Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. – Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest. 125 p.
21. SIEGER, R. 1923: Natürliche Räume und Lebensräume. – Petermanns Geographische Mitteilungen. 69. 11-12. pp. 252-256.
22. SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes, Gotha. 62 p. + 30 t

A Balkán és Közép-Ázsia – Párhuzamok és különbségek

*Makai Zoltán*¹

1. A két térség hasonló vonásai

Bonyolultsága és mozgalmassága miatt a Balkán történelmi és politikai szempontból egy igen különleges térség. Vannak azonban az itt lezajlott és zajló folyamatoknak olyan elemei, melyek a földrajzi távolság ellenére is hasonlóságokat mutatnak a közép-ázsiai régió történéseivel, helyzetével. A szóban forgó két terület földrajzilag meglehetősen távol fekszik egymástól, így a történelem során a Balkán illetve Közép-Ázsia országai viszonylag ritkán kerültek egymással közvetlen kapcsolatba. E helyzet ugyanakkor egyrészt globalizálódó világunkban kezd megváltozni, és még e távoli térségek közt is kialakul a közvetlen kölcsönhatás, másrészt visszatekintve is látható, hogy sok a párhuzam a két terület sorsának alakulásában. E párhuzamok egy része tágabb területen – az egész Balkán és a FÁK-térség tekintetében – megfigyelhető, míg más közös vonások csak szűkebben véve – a volt Jugoszlávia és szovjet Közép-Ázsia esetében – érvényesül.

Mindkét térség igen összetett etnikai szempontból. Közép-Ázsiában viszonylag nagy területű, ám soknemzetiségű államok vannak; Kazahsztánban például a hivatalos adatok szerint 130 nemzetiség él. A Balkánon ugyanakkor megindult a kis területű nemzetállamok kialakulásának folyamata. A helyzet ugyanakkor egyik térségben sem tekinthető rendezettnek, sok a vitatott terület. A Közép-Ázsia ütközőpontjának tekinthető Fergána-völgyben a nomád idők maradványaként szétszórva és egymással elkeveredve élnek ma is az egyes nemzetekhez tartozó törzsek, ami az államhatárok meghúzásakor különféle enklávék és exklávék létrejöttét eredményezte.

A két szóban forgó régió közös vonása, hogy igen instabilak, és a történelem folyamán rendszeresek voltak területükön a háborúk és egyéb összetűzések, válsággócai voltak nagyobb kiterjedésű konfliktusoknak. A Balkánt a 19. század vége óta szokás puszkaporos hordóhoz hasonlítani, illetve ismert a „balkanizálódás”, azaz zűrzavarba fordulás nem túl pozitív kifejezése is. Közép-Ázsia kapcsán inkább manapság használják ugyancsak a fenti metaforákat. Az instabilitás fő forrása az, hogy e térségekben viszonylag későn vagy csak történelmileg rövid időszakokra alakultak ki szilárd államalakulatok. Bár a Balkán jónéhány állama évezredek múlta tekinthet vissza, létezésük nem volt folyamatos, területük és népességi összetételük többször is radikálisan megváltozott. E folyamat oda vezetett, hogy szinte minden térségbeli államnak volt egy „aranykora”, aminek visszaállításán a későbbiekben fáradozott, és e törekvése természetesen ütközött szomszédai hasonló igényeivel. Közép-Ázsiában ugyanakkor a nomád népek folyamatos vándorlása és keveredése miatt önálló nemzetudatuk is csak a középkor derekán alakult ki, államaikra pedig ugyancsak az instabilitás volt jellemző. Valójában az önálló kazah, üzbég, kirgiz, tadzsik és türkmén államok csak a Szovjetunió 1991-es felbomlásakor jöttek létre.

Számunkra, a világban nyelvileg legalábbis magányosan létező magyarok számára különösnek tűnhet, hogy e régiókban gyakran éppen a nyelvileg és etnikailag egymáshoz legközelebb álló népek vívják egymás közt a legádázabb harcokat. A balkáni szerb-horvát ellentéteket még valamelyest magyarázza az eltérő vallás, de Közép-Ázsia kirgizei, tadzsikjai és üzbégjei például mindannyian szunnita muzulmán hívők. A Balkán és Közép-Ázsia ma már egyaránt többvallású régió: viszont míg előbbi térségben a hagyományos, főként pravoszláv vallásúak mellett a török hódítás melléktermékeként

¹ Főiskolai tanársegéd, PTE ETK, PhD hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola

jelent meg az iszlám, addig Közép-Ázsiában mindez pont fordítva zajlott le: az orosz terjeszkedés révén kerültek pravoszlávok, sőt katolikus német, ukrán, és lengyel hívők ide.

Gazdasági szempontból egyik vizsgált régió sem számított, és nem is számít fejlett területnek a saját kontinensén. A Balkán ma is Európa gazdaságilag legelmaradottabb területe, és Közép-Ázsia nagy része ugyancsak a világ legszegényebb térségeihez tartozik. Utóbbi eleve nem rendelkezett jó természeti adottságokkal: magas hegységek, gyenge minőségű talajok, vízhiány jellemezte őket. A cári Oroszország gyarmataként gazdasági értéküket csupán a gyapottermesztés adta, és ez a gyarmati munkamegosztás nagyrészt a szovjet időkben is fennmaradt. A Balkánon az Oszmán Birodalom ennél is durvább rablógazdálkodása hátráltatta a fejlődést, majd a „szocialista tervgazdálkodás” gátolta a fejlett Nyugathoz történő gazdasági felzárkózást.

Végül, de nem utolsósorban közös vonásnak tekinthető, hogy mind a Balkán, mind Közép-Ázsia a történelem során többször is a nagyhatalmak rivalizálásának középpontjában állt, összecsapásaik tárgya és terepe lett. A következőkben megvizsgáljuk, milyen érintkezési pontokat találhatunk a két térség sorsában a nagyhatalmi politika szemszögéből a régmúlttól a jelenkorig.

2. Mongol, török és szláv hatások – a kezdetektől a hidegháború időszakáig

Az első, történelmileg is említésre méltó érintkezésnek a két terület népei között talán a mongol hódítás tekinthető. A Dzsingisz kán birodalmának restaurációjára törekvő, de valójában „csak” Közép-Ázsiát és a Kaukázust, illetve India és a Közel-Kelet egy részét meghódító Timur Lenk utolsó hadjáratát 1399-1402 között az egyiptomi mameluk szultán és I. Bajazid oszmán-török uralkodó ellen vezette. A később Luxemburgi Zsigmond magyar király vazallusává, és Nándorfehérvár hűbérurává váló szerb Stefan Lazarevic a fenti háborúban még a szultán alattvalójaként harcolt a mongolok ellen. Az ankarai csatában Timur Lenk 1402-ben szétverte Bajazid seregét, a szultán is fogságba ejtette; Bajazid a fogságban halt meg egy évvel később. Részben a törökök meggyengülésének köszönhető, hogy Stefan despota a magyaroknál keresett, keresett támogatást. A mongol győzelem tette lehetővé, hogy Magyarország több évtizedes haladékat kapjon a török támadásokra való felkészülésre. Zsigmond ezt az időszakot a magyarországi végvárrendszer megerősítésére használta fel.

Az említett oszmán-török birodalom hosszú évszázadokig mindkét térség számára olyan hatalmi tényezőt jelentett, mellyel számolni kellett. Legnagyobb kiterjedésekor keleten uralta a Kaukázust, míg Nyugaton övé volt a Balkán és Magyarország területének nagy része. A török népelem ugyanakkor természetesen nemcsak az oszmán birodalom révén játszott szerepet a két térség sorsának alakulásában. Közép-Ázsiában van a török őshaza, a legendás Turkesztán, és a régió öt volt szovjet tagállamából négyet – Kazahsztánt, Üzbegisztánt, Kirgizisztánt és Türkmenisztánt – alapvetően török/türk népcsoportok laknak, csupán Tadzsisztán lakói iráni népek. Feltehetőleg a Balkán népei között is voltak törökök – gondoljunk csak a bolgárok, sőt a magyarok eredetéről folyó vitákra. Azt viszont biztosan állíthatjuk, hogy az oszmán birodalom európai visszaszorulása után sok török vagy eltörökösödött helyi népcsoport maradt hátra a Balkánon.

A török etnikum mellett mindkét térség másik meghatározó nagy népcsoportja a szlávok. A Balkán népeinek többsége a szlávokhoz tartozik, bár jónéhány nép kialakulásának mikéntjéről, a kialakulásukban részt vevő népek szerepéről, súlyáról ma is folynak viták. Közép-Ázsiában a szláv népek viszonylag későn jelentek meg, mivel évszázadokon keresztül inkább – a tatárok által – meghódítottak és menekülők, mint hódítók voltak. E folyamat Dmitrij Ivanovics moszkvai

nagyfejedelemnek a Don folyónál 1380-ban aratott győzelmével kezdett megfordulni, ám a tatár uralom alóli teljes függetlenség kivívására csak III. Iván (1462-1505) alatt került sor. Az orosz területek egyesítése és a központi hatalom megszilárdulása után indul csak meg az orosz hódítás és terjeszkedés a Kaukázus felé, ám e folyamat lassú, jelentős ellenállásba ütközik, és Közép-Ázsia meghódítására csak a XIX. század végén kerül sor.

Oroszország, majd a Szovjetunió szerepe mindkét régió történelmében igen jelentős, sokszor döntő fontosságú. Az orosz cárok hosszú évszázadokon át törekedtek a világtengerhez való kijutásra. Nagy Péter többek közt ezért harcolt északon, utódai ezért is akarták meghódítani a Fekete-tenger partvidékét, e célból is nyomultak előre a Csendes-óceánig. Az orosz előrenyomulás azonban délkeleten beleütközött a Török birodalomba, illetve később sértette a Monarchia érdekeit. Oroszország a pánszlávizmus eszméjét felhasználva törekedett befolyása balkáni kiterjesztésére, támogatta a szerbeket a török elleni felkeléseik (1804-13, 1815) idején, majd az 1878-as San Stefánó-i béke nyomán formálisan is függetlenné vált, majd a szintén 1878-ban tartott Berliini kongresszus révén tovább erősödő Szerbia legfőbb patrónusa lett. Moszkva támogatása nem kis szerepet játszott abban, hogy a Nagy-Szerbia létrehozására törekvő Belgrád folyamatosan dacolt a Monarchiával; e folyamat Ferenc Ferdinánd osztrák-magyar trónörökös 1914. június 28-i sarajevói meggyilkolásában csúcsonodott ki. Oroszország ugyanakkor Bulgária függetlenedési törekvéseit is támogatta a pánszláv ideológia jegyében, és a sokszor egymással is ellentétes bolgár, szerb, továbbá macedón és egyéb érdekek közt lavírozva növelte hatalmát a térségben. Az első világháborút az Antant oldalán elkezdő, majd azt a Breszt-litovszki különbékével nagy veszteségekkel záró Oroszország balkáni térnyerése jó időre lezárult. Az 1917-es forradalom nyomán 1922-ben megalakult Szovjetunió egészen a második világháború lezárásáig külpolitikailag defenzívába szorult, így aktív lépésekre nem volt képes a Balkánon. A pánszlávizmus eszméjét emellett felváltotta a proletár internacionalizmus ideológiája, amiért a Balkán népei abban az időszakban érthető módon nem lelkesedtek. A második világháború végére viszont szovjet csapatok foglalták el egész Kelet-Európát, így a kialakult jaltai világlend keretei között e terület a szovjet érdekszférába tartozott. Míg azonban e térség – és benne a Balkán – államai többnyire hűen követték a szovjet irányvonalat, addig Tito Jugoszláviája a kétoldalú viszony 1955-56-os rendezéséig élesen szemben állt Moszkvával, és a kibékülés után is különutas, „el nem kötelezett” külpolitika folytatására törekedett.

A cári Oroszország Közép-Ázsiáig több lépésben, fokozatosan jutott csak el, mivel kezdetben a szibériai területek, illetve a Kaukázus meghódítására törekedett. IV. Iván 1552-ben meghódította a kazanyi kánságot, majd 1556-ban Asztrahányt, így kijutott a Kaszpi-tengerhez. 1581-ben az orosz csapatok felszámolták a szibériai kánságot, az Arany Horda egyik maradványát, miáltal megnyílt az út Szibéria felé. A Kaukázus meghódítása Bakunak a perzsáktól történt 1723-as megszerzésével indult, majd Grúzia 1801-es bekebelezésével folytatódott, és a jereváni és nahicseváni kánságok, vagyis Kelet-Örményország 1828-as legyőzésével zárult le. Közép-Ázsiában az orosz uralom a kazah területek 1822-55-ig tartó fokozatos ellenőrzés alá vonásával indult, amit a buharai emirátus, a hívai és a kokandi kánságok protektorátussá tétele illetve annekválása, majd a türkmének meghódítása követett. Az orosz terjeszkedésnek e régióban az angolok fellépése vetett véget, akik fenyegetve látták indiai birtokaikat; az 1895-ös megegyezés értelmében létrejött orosz-angol határvonal ma is határként szolgál Pakisztán és Afganisztán között. Megemlítendő, hogy az angolok a Balkánon ugyanilyen, Oroszország terjeszkedését korlátozó szerepet játszottak, mikor nem hagyják, hogy a törökök felett aratott győzelmeket Oroszország maradéktalanul kiaknázva Dél-Kelet-Európában terjeszkedjen. Már a szovjet időkben került sor e térség formális beillesztésére az államgépezetbe. Többszöri határmódosítások és átnevezések után 1936-ra alakult ki az öt

szovjet szocialista köztársaság a régióban. Bár a szovjet típusú modernizáció a súlyos veszteségek és megpróbáltatások ellenére is elért bizonyos kulturális, civilizációs eredményeket, a térség így is a birodalom legelmaradottabb része maradt a Szovjetunió felbomlásáig.

3. A kelet-európai rendszerváltás és a jelenlegi helyzet

A fentebb leírt feszültségek a két „puskaporos hordó” közül – sokak számára váratlanul – nem a távoli és kevésbé ismert FÁK-térséget, illetve Közép-Ázsiát, hanem éppen a Balkánt lobbantották lángra a kétpólusú világrend megszűnésekor. A Szovjetunió 1991-es felbomlásakor sikerült egy olyan együttműködési formulát – azaz a Független Államok Közösségét – kitalálni, mely akkor elfogadható volt minden függetlenedő entitás számára, és „puha” átmenetet tett lehetővé a változások levezényléséhez. Ugyanez nem mondható el Jugoszláviáról, ahol a szerbekkel való szorosabb együttműködést a legtöbb tagköztársaság már nem tartotta elképzelhetőnek; ebbe viszont Szerbia nem volt hajlandó beletörődni. A FÁK-térség – eddigi, a grúziai konfliktusig tartó – viszonylag békés átmenetének az is oka volt, hogy a közép-ázsiai köztársaságok belátták: önállóan, Moszkva támogatása nélkül vagy legalábbis akarata ellenére egyelőre nem boldogulnak. Szlovénia és Horvátország viszont Jugoszláviának éppen a legfejlettebb területei voltak, így inkább csak tehernek érezték a szerbekkel közös államban való létezést.

A hidegháború vége atekintetben nem hozott változást, hogy mind a Balkán, mind Közép-Ázsia a nagyhatalmi rivalizálás színtere maradt. Az orosz-amerikai, illetve az orosz-NATO kapcsolatok erősen megromlottak a NATO 1999-es jugoszláviai bombázása, majd Koszovó függetlenségének idején. Moszkva ugyanakkor a 90-es években sem katonailag, sem politikailag vagy gazdaságilag nem volt abban a helyzetben, hogy érdemben be tudjon avatkozni a jugoszláviai háborúba. A szerbeknek nyújtott támogatása inkább csak elvi jelentőségű volt, amiért cserébe gazdasági hasznot remélt. A határozott politikai nyilatkozatok ellenére Oroszország ma nem tekinti létfontosságú régiónak a Balkánt. Más a helyzet viszont a „közel külföld”-nek nevezett szomszédos FÁK-tagországokkal, e térségben Moszkva továbbra sem tűri más nagyhatalom térnyerését. Jól rávilágított menderre a „narancsos forradalmakra” történt orosz reagálás, illetve legújabbán a grúziai orosz beavatkozás mértéke és módja. A koszovói precedens egészen idáig kihatott. A Balkánon csak Szerbia őrizte meg egyelőre orosz orientációját – bár nyilván az itteni államok többsége jó viszonyt szeretne Moszkvával is – a többség viszont deklarálta a NATO és az EU tagja kíván lenni vagy már az is. Közép-Ázsiában ennél valamivel bonyolultabb a helyzet: az orosz dominancia összességében érvényesül a régióban, de Türkmenisztán például semlegességet hirdetett, Üzbegisztán egészen a 2005-ös andizsáni mérszarlásig az USA-val ápolt különleges viszonyt, Kirgizisztán pedig még ma is bázisául szolgál (az oroszok mellett) az Afganisztánban bevetett koalíciós erőknél.

Gazdaságilag mindkét térség államai megpróbálnak önállósulni. Ez Közép-Ázsia országainak jóval nehezebben sikerül, mivel a szovjet idők nagy energetikai, vízgazdálkodási és egyéb rendszerei miatt kölcsönösen egymásra vannak utalva. E kölcsönös függés felszámolása sokszor nem is ésszerű, sokszor pedig egyszerűen nincs meg hozzá a szükséges gazdasági erő. Az önállósulás még a kis területű és az Európai Unió által támogatott volt jugoszláv köztársaságok esetében sem mindig egyszerű; gondoljunk például a horvát autópálya-hálózat vonalvezetésének ésszerűtlenségeire. A régióbeli együttműködés mindkét esetben célszerű volna, ám a politikai bizalmatlanság, a nyílt ellenségeskedés, vagy pl. Közép-Ázsiában a kialakuló fejlettségbeli különbségek miatt ez sokszor nehézségekbe ütközik.

A gazdaságnak van egy olyan szektora, mely nemcsak gondolatilag, de kézzelfoghatóan is összeköti Közép-Ázsiát a Balkánnal: az energetika. Ismert, hogy Közép-Ázsia földgáz- és kőolajkincse ma szinte kizárólag csak orosz közreműködéssel, azaz orosz területen át, orosz csővezeték-hálózaton, orosz feltételekkel jut el Európába. E helyzetben mind a kitermelőknek, mind a vásárlóknak érdekükben áll változtatni. A 2005 óta működő Baku-Tbiliszi-Cheyhan kőolajvezeték és a tervezett Nabucco-földgázvezeték diverzifikációt jelent(het) az európai importőrök és a közép-ázsiai exportőrök számára is. A helyzet azonban nem ennyire egyszerű, mivel az orosz kormány a Gazprom energetikai óriásvállalat, illetve a Rosznyefty, a Lukoil és más orosz cégek felhasználásával igyekszik meghiúsítani e terveket. Oroszország megpróbálja a maga számára jóelőre szerződésekkkel lekötöni a közép-ázsiai gázexport minél nagyobb hányadát, megszerezni a szállítási útvonalon fekvő energetikai infrastruktúrát Grúziától többek közt Ukrajnán, Szerbián és Magyarországon át Ausztriáig, Olaszországig és Németországig, illetve maga is konkurens vezetéseket épít (Blue Stream, Nord Stream). Kelet-Európában, illetve a Balkánon – sőt Nyugat-Európában is – Moszkva jól használja ki az érintett országok gazdasági érdekkellentéteit, megosztottságát és önzését céljai érdekében.

A fenti felsorolás nyilván nem teljes, de rámutat a két régió közti fő párhuzamokra és összefüggésekre. Globalizált világunkban ma már sok tekintetben ugyanazok a hatások érik az egyes országokat, hasonló folyamatok hatnak rájuk függetlenül földrajzi helyüktől. A legfőbb különbséget talán az jelenti az egyes régió esetében, hogy az adott globális hatás milyen helyi viszonyokkal találkozik, és azok hogyan módosítják végül a folyamatok eredőjét.

4. Magyar kapcsolat

A fenti rövid áttekintésben a Balkán és Közép-Ázsia viszonyrendszerében időről-időre felbukkant Magyarország, a magyarság is. Népünk eredetének kutatása során megállapítást nyert, hogy Közép-Ázsián át vezetett utunk a Kárpát-medencébe. Vita tárgya ugyanakkor, hogy a mai Magyarország területére érkező nép mennyiben volt még finnugornak és mennyiben már töröknek tekinthető, mi mindent vett át az útjába kerülő török népektől. A középkor folyamán hazánkat is sújtotta a mongol, majd a török hódítás. Az Osztrák-Magyar Monarchia tagjaként magunk is rivalizáltunk Oroszországgal a Balkánért, és károsultjai lettünk az első világháborút lezáró békének. A szovjet időkben egy blokkba tartoztunk mindkét térség államaival, majd tagjai lettünk a – Jugoszláviát is bombázó – NATO-nak, majd az EU-nak. Az Unió tagjaként nyújtottunk és nyújtunk támogatást az ide törekvő balkáni országoknak, továbbá NATO-tagként a „Partnerség a békéért (PFP)” program keretében együttműködünk például Kazahsztánnal, illetve tágabban szemlélve részt vállalunk az afganisztáni misszióban. Magunk is erőteljesen érdekelték vagyunk Európa energiaellátásának diverzifikációjában, és a MOL jelen van a Balkánon és Közép-Ázsiában egyaránt. A rendszerváltást követő gazdasági és politikai átalakulásunk példát mutatott az utánunk jövőknek a Balkánon, és mintaként szolgálhat akár Közép-Ázsiában is. Érdekes, hogy a fenti két régió sorsában gyakran meghatározó szerepet játszó Törökország legnagyobb városa, Isztanbul Péccsel, a „Balkán kapujával” egy időben 2010-ben lesz Európa kulturális fővárosa.

Irodalom

1. CHOLNOKY J. 1922: Az emberföldrajz alapjai. – Hornyánszky Viktor Magyar Királyi Udvari Könyvnyomdája, Budapest. 41 p.
2. CELLER T: Balkáni fejedelmek – Szerbia és Montenegró uralkodói dinasztiái (5.), <http://www.csaladikor.co.yu/pages/2005/0428/friss/mozaik/kiraly.htm>

3. CSORTÁN F: Félhold a lobogón – Vallás és politika Ázsiában, Korunk, 2002. szeptemberi szám
4. FERIDUN M. E: Egy régi imágó újbóli felfedezése: Oguz hagyomány és Közép-Ázsia ismerete az első oszmán krónikákban, Aetas történettudományi folyóirat, 1999/4. szám, fordította: Papp Sándor, www.aetas.hu/1999_4/99-4-2.htm
5. GECSE G: Bizáncról Bizáncig – Az orosz birodalmi gondolat, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, Budapest
6. GÖMÖRI E: A Nagy Játssza az öböltől a Kaukázusig, Népszabadság, 2003. november 29.
7. HAJDÚ Z - ILLÉS I - RAFFAY Z. (szerk.): Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák, Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007.
8. HORVÁTH J: A nagyhatalmi érdekek ütközőterében, Múlt-kor történelmi portál, <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=5567>
9. KIERNAN, V.: Nyelvek és hódítók, Aetas történettudományi folyóirat, 2002/4. szám, fordította: Szommer Gábor, http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/aetas/2002_4/2002-4-11.htm
10. LAMB, H: Tamerlan. Timur Lenk története. (Ford. Bátor István.) Nyíregyháza 2000, Kötet K., <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/timur.html>
11. MANSZUROV, T. A: Prioritások a kazah–orosz kapcsolatokban az ezredfordulón, Otyecsesztvennaja Isztorija, 1999/6. szám, Fordította: S. Benedek András
12. NIEDERHAUSER E: Az orosz gyarmatbirodalom kialakulása, História, 1990/04. szám
13. SZ. BÍRÓ Z: Hol élnek a kirgizek?, Élet és Irodalom, 2005. 05. 06-i szám
14. SZ. BÍRÓ Z: Oroszország Balkán-politikája, konferencia-előadás, elhangzott 2007. 06. 28-án, <http://www.balkancenter.hu/pdf/szbiro08.pdf>
15. SZEGŐ I. M: Antropológiai szenzáció és a magyar-bolgár kapcsolatok, National Geographic, <http://www.geographic.hu/index.php?act=napi&rov=3&id=5722>
16. SZONDI I: Nemzetiségi demográfiai viszonyok a déli szláv országokban, különös tekintettel a magyarság adataira, Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Statisztikai- és Demográfiai Tanszék, 2005.
17. SZENT-IVÁNYI I: Törökország a kapuk előtt, Népszabadság, 2004. október 1.
18. SZVETLANA CS: Pántürkizmus és pániszlamizmus az oroszországi történelemben, 2000 Irodalmi és társadalmi havilap, 2006/9. szám
19. TÓTH L: A balkáni békefolyamat a biztonsági világhelyzet környezetében, Hadtudomány folyóirat, 2005/októberi szám.
20. VICHNEVSZKI, A: La situation démographique dans les Etats issus de l'URSS. Le Courrier des pays de l'Est., fordította: Kakasy Judit
21. http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2000_02/cikk.php?id=259

A macedóniai etnikai közösségek együttélése, tapasztalatok, értékelések, az Ohridi Keretmegállapodás mint kisebbségvédelmi modell

Póka Ferenc¹

1. Előzmények, alapvetés:

A Macedón Köztársaság belső folyamatait - az állami berendezkedést átalakító alkotmánymódosítások után - a társadalmi, politikai és gazdasági élet demokratikus átalakítását szolgáló törvények megalkotásán és gyakorlati végrehajtásán keresztül a 2001 augusztusában aláírt Ohridi Keretmegállapodás (OKM) határozza meg. Az OKM fegyveres küzdelemben kicsúcsosodott, az ország dezintegrálódásával fenyegető, az egész térség stabilitását veszélyeztető több hónapos válságidőszakot zárt le.

A 2001. évi válság, az a körülmény, hogy az ország egyes körzetekben *fegyveres összetűzésekkel szembesült* kétségtelenül váratlanul érte mind a macedón vezetést, mind a nemzetközi szervezeteket, hiszen Macedónia függetlenségének kikiáltása után a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság volt tagköztársaságai között - Szlovénia mellett - a nemzeti közösségek békés együttélésének jó gyakorlatát mutatta. A pozitív értékelésben például a Szerbiához képest pozitív viszonylagosság is szerepet játszott. Nagy bizonyossággal állítható tehát: abban, hogy a macedóniai albánok előbb politikai eszközökkel, később fegyveres erővel léptek fel kisebbségi, sőt nemzeti jogaik védelme, érvényre juttatása érdekében a *Macedónia állam- és alkotmányjogi helyzetében meglévő ellentmondások*, sőt igazságtalanságok, az emberi, kisebbségi és nemzeti jogok érvényesítésében jelentkező gyakorlati problémák mellett *külső hatások, tényezők és erők, elsősorban a koszovói albánok is szerepet játszottak*.

A történelmileg megoldatlan albán kérdés okozta feszültség Koszovó, majd Dél-Szerbia után megrázta Macedóniát is. A probléma lényege abban állt és áll, hogy - látva a soknemzetiségű államoknak a múlt század végén bekövetkezett szétesését és helyükön független, nemzeti jellegű államok létrejöttét - *az albánság a saját nemzeti egyesülésének programját* is csak hasonló módon tudja elképzelni. Megfontolt és érvekkel alátámasztott magyarázat lenne szükséges annak igazolására, hogy miért éppen az öt országban élő albánoktól lenne elvárható a nemzeti céljaikról való lemondás. Az albánok törekvései azonban *minden irányban sértik a szomszédok érdekeit*, és ellenállásukba ütközik, de súlyos kihívást jelent a nemzetközi jog mai alapelveivel, a „forró” helyi háborúk elkerüléséhez fűződő nemzetközi érdekekkel szemben is. 2001 óta ráadásul *fontosabbnak értékelt ügyek szorították háttérbe* az albán, vagy csak a koszovói kérdés rendezését. Ebben a tekintetben éppen az elmúlt évben kezdődött folyamatok, vagyis döntően a koszovói *státustárgyalások érdemi változást vetítenek előre*.

2001 augusztusára egyértelművé vált, hogy a macedónok és albánok külső beavatkozás, közvetítés nélkül nem képesek békés megoldást elérni. A macedóniai instabilitás által okozott térségi feszültség miatt, illetve az 1999. évi koszovói beavatkozást sikerét követően a nemzetközi közösség sem nézhette tétlenül a mind fenyegetőbbé váló fegyveres küzdelem kiszélesedését. *A macedónok kényszeredetten bár, de megértették, hogy az albán nemzeti és emberi jogi követeléseket nem háríthatják el az állam szétesésének veszélye nélkül, illetve a nemzetközi közösség semmiképpen nem fogadja el a helyzet túlreagált, fegyveres eszközökkel, erőszakos módszerekkel való, eredményességét tekintve ráadásul számukra is kockázatos kezelését. A macedóniai*

---

¹ A Magyar Köztársaság skopjei nagykövete

albánok viszont belátták, hogy az adott körülmények között céljaikat csak Macedónia nemzetközileg elismert szuverenitása és területi egysége elismerése mellett, annak keretei között érhetik el, mert a nemzetközi közösség ennél többet nem tolerál.

Az OKM ilyen körülmények között született, és kétségtelen, hogy a macedónok tettek engedményeket, ezért politikai pártjaik, de politikai hovatartozásuktól függetlenül a lakosság jelentős része egyaránt inkább nagyobb, mint kisebb kudarcként élte meg a megállapodást. A hagyományos, többségi nemzeti dominancia nézőpontjából tekintve, de tényszerűen is igaz, hogy *az OKM a mai nemzetközi normák legfelső határán biztosítja a nemzeti kisebbségek egyéni és közösségi jogait.* Ilyen megállapodást a macedón politikai pártok és a közvélemény saját jószántából valószínűleg sohasem fogadott volna el. Különösen magyar szemmel nézve figyelemre méltó, hogy míg *az EU Alkotmányos Szerződésének bevezetőjébe nagy diplomáciai erőfeszítéseink ellenére is csak a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak biztosítására vonatkozó mondat kerülhetett be, addig Macedóniában az EU, illetve a nemzetközi közösség támogatásával a nemzeti kisebbségek védelmének összehasonlíthatatlanul előrehaladottabb rendszere épül-épült ki.*

A precedensnek minősíthető OKM olyan értékeket rögzített a nemzeti kisebbségi jogvédelemben, amelyek „elterjesztése”, kodifikálása az Unió keretei között a magyar diplomácia komoly feladata lehet. Ez az ellentmondás – uniós főszabály/macedóniai gyakorlat – még nem kapott kellő figyelmet, szakértőkön és kutatókon, tudományos körökön kívül mélységében, politikai megközelítésben nem foglalkoztunk vele. Ebben a tekintetben azonban *a magyar érdekeknek talán most mégis inkább a tudomásulvétel, és nem ennek az ellentmondásnak a lendületes tudatosítása, ugyanakkor az OKM végrehajtásának eredményessége, a soknemzetiségű, demokratikus és működőképes Macedón Köztársaság megteremtése felel meg.*

Az OKM-el kapcsolatos macedón és albán álláspontot befolyásolja ugyan az a tény, hogy az annak képviseletében megnyilvánuló adott politikai erő a kormányhoz vagy az ellenzékhez tartozik, de mindenképpen ellentmondásosnak, megosztottnak értékelhető mocsak a macedón többség, hanem az albán kisebbség viszonya is ehhez az alapvető fontosságú dokumentumhoz. *Az OKM teljesítése során jelen volt az őszinte meggyőződés hiánya, csak a nemzetközi nyomásra, vagy a nemzetközi elvárásoknak való megfelelés kényszere alapján történő cselekvés.*

- Így macedón kormánypártok (SZDSZM és LDP) a kötelezettségeket letudottnak tekintették a törvényhozási aktusokkal, közömbösség, vagy akár ellenállás tapasztalható azok gyakorlati megvalósítását illetően, ellenzéki oldalon viszont (VMRO-DPMNE és LP) az OKM-ben megfogalmazott, úgymond „terroristáknak tett engedményektől” való nyílt visszalépés igénye is felmerült.
- Az albán ellenzéki pártok (DPA, PDP) indokolatlan elégedetlenséget, sőt ellenséges megközelítést mutatnak az OKM-mel szemben, az általa megfogalmazott víziót megvalósíthatatlannak tekintik, és föderációs berendezkedést követelnek. Az albán kormánypárt (DUI) az OKM-mel kapcsolatos pozitív értékelését kimondta, de megközelítései olyan benyomást is keltenek, mintha az OKM végrehajtása olyan célt jelentene, amihez közelíteni, de elérni sohasem lehet.
- *Mindkét oldal politikai szélsőségesei folyamatosan az OKM erodálására törekednek, csak éppen ellentétes irányban.* A macedónok messzemenően eltűzottnak tekintik, míg az albánok kevésnek értékelik.
- Különböző írott és elektromos *sajtóorgánumok* is nem kívánatos szerepet vállalnak az esetenkénti hangulatkeltésben az OKM ellen.

2. Magyarország, illetve az EU a következő álláspontot alakította ki az Ohridi Keretmegállapodás jelentőségével és végrehajtásával kapcsolatban:

1. Macedónia demokratikus átalakulásának, euroatlanti integrációs szándékai megvalósításának nincs más útja, mint az OKM kölcsönösen jó szándékú, korrekt megvalósítása valamennyi érintett aktív közreműködésével. Az ország NATO-, majd EU-tagsága politikai kritériumainak meghatározó eleme az OKM teljes körű végrehajtása.
2. Az OKM jogok és kötelességek szerves szintézise. Macedónia *minden nemzeti közösségének*, nemcsak a macedón és az albán, de az összes többi felelősségvállalásán, felelős magatartásán és politizálásán, egymás iránti türelmén és toleranciáján múlik annak sikere. Az OKM olyan *kompromisszum*, amely nemzetiségi eredettől függetlenül egyaránt szolgálja kormány és ellenzék, többség és kisebbség érdekeit.
3. A *macedónoknak* tudatában kell lenniük, hogy az OKM közös európai értékeket tükröz, és egybeesik távlati érdekeikkel, nem veszélyezteti jogos igényüket a stabilitásra. *Albán* részről annak van aktualitása, hogy elfogadják: a nemzetközi (európai) kisebbségi jogalkotás kereteit nem léphetik túl és kontraproduktív lehet szétfeszítésének, illetve rájuk vonatkozóan egyedi elbírálásnak a szorgalmazása.
4. A *macedón tényezőktől elfogadhatatlan* az ország biztonsági érdekeire, területi egységére és integritására való hivatkozás az OKM végrehajtásának lassításakor vagy annak szűkített értelmezésekor. *Megengedhetetlen ugyanakkor a folyamatos albán elégedetlenségi politika is*, az OKM valós eredményeinek megkérdőjelezése. Az OKM ugyanis rögzíti azt is, hogy az aláírók, így a macedóniai albánok kötelezettséget vállalnak Macedónia területi épsége, szuverenitása, az állam egységes jellegének védelmére.
5. Az EU teljes mértékben elkötelezett az OKM közös (macedón, albán és nemzetközi) érdekeket, az ország és a térség stabilitását szolgáló végrehajtása mellett. A szervezet jövőbeni tagjaként nem képzelhető el más Macedónia, csak az, amelyik az OKM-re épül, amelyik azt valósítja meg. Ezért az EU nem tolerálhat, és nem fogadhat el semmiféle ezzel ellentétes nyílt vagy áttételes törekvést.
6. Az EU üdvözli, és nagyra értékeli az OKM megvalósításában eddig elért eredményeket, támogatja mindazokat, akik alkotó részesei voltak ennek a folyamatnak. Nem számíthatnak segítségére, sőt türelmére sem olyan politikai erők, függetlenül nemzeti jellegüktől, amelyek akadályozzák a nemzeti megbékélést, a demokratikus átalakulás kiteljesítését, a reformokat, a Macedónia valós viszonyainak megfelelő jogállam létrehozását.

3. Az OKM kisebbségvédelmi szempontú rövid értékelése:

- 2001-ig tehát a macedóniai kisebbségi politikát és a kisebbségek helyzetét a nemzetközi közösség alapvetően rendben lévőnek értékelte, nem feltétlenül a tényleges helyzet elemzése, hanem inkább a pozitív viszonylagosság okán. Macedónia – Szlovénián kívül – a volt jugoszláv utódállamok között valóban

előremutató gyakorlatot mutatott, és a kisebbségi kérdés nem jelent meg olyan feszültségi tényezőként, amely aztán hirtelen fordulattal az ország stabilitását és létét fenyegető fegyveres küzdelemmé váltott ki.

- 2001 óta a Macedón Köztársaság belső helyzetének alakulása, stabilitásának és nemzetközi helyzetének erősödése, a reformok kibontakozása, az ország euroatlanti integrációs csatlakozása kizárólagosan az Ohridi Keretmegállapodás (OKM) rendszerében írható le, ennek végrehajtása jelenti a közelmúltat, a jelent és a jövőt is. Az OKM lényege: a többségi nemzet és egy jelentős számarányú nemzeti kisebbségi közösség közötti megállapodás alapján olyan többnemzetiségű, demokratikus jogállam megteremtése, amely az alkotmány és a törvényes rendelkezések szintjén, illetve a gyakorlatban is biztosítja a kisebbségek államalkotó jogának kimondását és érvényesítését, illetve a számarányuknak megfelelő érdemi képviseletet a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális élet, az államigazgatás és állami intézmények teljes struktúrájában.
- Értékelésünk szerint az OKM legnagyobb negatívuma, hogy fegyveres küzdelem előzte meg, végső soron nem tekinthető szerves fejlődés eredményének, vagyis a többségi nemzet és a nemzeti kisebbségi közösségek értékalapú, őszinte, elvi felismeréseken nyugvó megállapodásának. *(Ebben a tekintetben azonban igaztalan lenne a macedónok és az albánok elítélő bírálata, hiszen vajmi kevés pozitív ellenpéldát sorolhatunk fel az európai gyakorlatból.)* Az OKM érdekeken, illetve azoknak a nemzetközi közösség közvetítésével, nyomásgyakorlásával történt egyeztetésén nyugszik.
- Úgy tűnik, hogy az OKM nem illeszthető be valamiféle „klasszikus” kisebbségvédelmi rendszerbe, annál bizonyos mértékig több, de kevesebb is. A kisebbségvédelmet ugyanis magának az államnak az alkotmányos és jogi átalakítása révén szavatolja, de például nem nevesíti a kisebbségvédelem alapvető eszközének tekintett autonómiát. Ellenkezőleg: a macedóniai állam egységére, szuverenitására és területi sérthetetlenségére helyezi a hangsúlyt. Másrészt viszont a kisebbségek politikai képviselete, arányos részvétele, nemzeti öntudata, anyanyelvi és kulturális identitása megőrzése érdekében az európai és nemzetközi gyakorlat magas szintjén áll, sőt olyan elveket és megoldásokat is magával hozott, amelyek még nem váltak az EU kisebbségvédelmi politikájának részévé sem (pl. a kisebbségi nemzetiségi közösségek, a közösségi jogok elismerése). Az OKM - bár az adott macedóniai körülmények között született és sajátos megoldásnak tekinthető - magában hordozza annak esélyét is, hogy sikeres végrehajtása révén a nemzetközi kisebbségvédelmi jogrendszer részévé, precedenssé változik.
- Megvalósulhat-e ez az esély, vagyis az OKM az adott országban betöltött politikai jelentőségén, a térség stabilitásának erősítéséhez való hozzájárulásán túl, kezelhető-e mint a kisebbségvédelem jelentős és előremutató, más országokban is alkalmazandó politikájaként és gyakorlataként?

4. Az OKM végrehajtása, a modell-értékűség kérdése:

Az OKM végrehajtásának törvényhozási szakasza 2005 októberében lezárult. Eddig az időpontig az OKM-ben előírt kötelezettségek teljesítésének kettős jellege, illetve

kettős színtere volt: a törvények megalkotása a parlamentben, ezzel párhuzamosan a végrehajtás a központi kormányzat és a helyi igazgatás szintjét. A nemzeti jelképek használatáról rendelkező törvény megalkotásával lezárult az OKM-hez kötődő törvényhozási munka. Ezt ugyan albán részéről – kormánypárti és ellenzéki oldalról egyaránt – vitatják és sürgetik a nyelvhasználatról szóló törvény megalkotását is. Macedón részről a nemzetközi közösség támogatásával elvi szinten nem zárkoznak el e törvény elfogadásától, de ezt a kötelezettséget nem eredeztetik az OKM-ből. A parlamenti választások közeledtével nincs esély a megállapodásra.

Az aláírás ötödik évfordulójához közeledve az OKM teljesítése most már a gyakorlati végrehajtásra „szűkül”. Ez azonban a legkevésbé sem csökkentette a feladat jelentőségét és nehézségét.

Macedónia az OKM-utáni politikai fejlődési szakaszba lépett. Ennek látványos igazolásának tekinthető az a tény, hogy a 2006. február 17-én a szkopjei parlamentben elmondott beszédében Jose Manuel Barroso - a korábbi hasonló alkalmakkal ellentétben – tételesen már nem említette az Ohridi Keretmegállapodást, csak általánosságban szólt az alkotmány módosításáról, a jogalkotás, az igazságszolgáltatás átalakításáról, az eredményekről, és a követelményekről. Az OKM ezzel egyszerűen és nagyszerűen beépült a Macedón Köztársaság állami, politikai, társadalmi, fejlődésébe, jogalkotásába és napi gyakorlatába, átadta a benne foglalt „éltető és tápláló erőt”. Minden valószínűség szerint elhalványul, sőt el is vész „mindenek fölöttisége” a belpolitikában, alapvető feltétel jellege Macedónia integrációs törekvései megvalósulásában, mégis ez sikerének egyik legfontosabb bizonyítéka. Ez a folyamat nem zajlik le egyik napról a másikra, gyorsasága a különböző politikai erőknek a végrehajtás iránti elkötelezettségétől, az állami és önkormányzati intézmények munkájának hatékonyságától, a társadalmi közvélekedés alakulásától, a nemzeti közösségek közötti megbékélés előrehaladásától, illetve a nemzetközi és térségi politikai fejleményektől is függ. *Ezzel összefüggésben említésre érdemes az a tény, hogy a parlamenti választások előtti és a majdani kormánykoalíciós találgatások kivétel nélkül axiómaként kezelik, hogy a jövőbeni kormányban albán politikai erőknek is képviseltetnie kell magát.* Az elmúlt években alkalmanként, szinte kivétel nélkül albán fegyveres csoportok megjelenése által okozott belpolitikai feszültségek miatt lábra kaptak „macedón nagykoalíciós” találgatások. Ezek azonban inkább csak az albán politikai erők hatékonyabb válságmegoldási közreműködésének kiváltását szolgálták, mint tényleges politikai alternatívák felvázolását, és gyorsan lekerültek napirendről, vagy átadták a helyüket hasonlóan irreálisnak bizonyult, de már az albán pártokkal is számoló koalíciós találgatásoknak.

Az OKM minta jellegét különösen Koszovó vonatkozásában érdemes vizsgálni. Magát az alaptézist, vagyis azt, hogy az OKM modell értékű és a térség más országaiban is használható, az Európai Bizottság elnöke fenti beszédében is rögzítette. Az OKM több olyan alapvetően fontos és modern kisebbségvédelmi megállapodást tartalmaz, amelyek Koszovóban is alkalmazhatóak. Néhány szempont ezzel kapcsolatban:

- Az OKM koszovói alkalmazhatóságának elismerése az EU részéről közvetetten, de kétségtelenül a tartomány függetlenségét prejudikálja, hiszen az OKM világosan rögzíti Macedónia függetlenségének, területi épségének és szuverenitásának sérthetetlenét, azok védelmét minden nemzeti közösség kötelességévé teszi. A demokratikus és többnemzetiségű Macedónia ebből a szempontból valóban modellként állítható a koszovói albánok és szerbek elé. Taktikai szempontból jelentősége van annak, hogy a Koszovóban győztes albánok nem utasíthatnak el egy olyan, más országban sikeresen alkalmazott mintát, amelynek kedvezményezettjei szintén albánok, és amelyek eddigi eredményeit pristina politikusok már több alkalommal elismerték, sürgetve a következetes és teljes végrehajtást. Az eddigi elemzések arra irányultak, hogy

milyen negatív hatással lehet Koszovó függetlensége a térség, annak részeként Macedónia stabilitására. Az OKM, a macedóniai modell gyakorlati és érdemi lehetőséget ad arra, hogy Macedónia, illetve tevőleges létrehozói, végrehajtói és ellenőrző szerepe révén a nemzetközi közösség gyakoroljon hatást Koszovóra.

- Az OKM magyar szempontból is egyik legfontosabb eleme a nemzeti kisebbségi közösségek létének elismerése, ezt nem lehet elégszer hangsúlyoznunk.
- A balkáni térségben két olyan modell létezik – mindegyik a nemzetközi közösség tevőleges közreműködésével született -, amelyek nemzeti, etnikai és vallási közösségek fegyveres összecsapásait követően az együttélés biztosítása érdekében születtek. Világosak a különbségek a történelmi előzményeket, a konkrét történéseket és folyamatokat, a polgárháborús konfliktus mélységét és az általa okozott tragédiákat illetően. Most mégis ezen modellek más országokban való alkalmazhatósága a kérdés. A válasz kidolgozásakor több szempontot kell figyelembe venni.
- A Dayton-modell a háború eredményeként kialakult területi elkülönülést rögzítette, a nemzeti és vallási közösségek együttélését földrajzi egységeik, kantonjaik biztosítékával a hátuk mögött, bonyolult államszervezeti eszközökkel és megoldásokkal biztosította. A modell ezért inkább elválasztó jellegűnek tűnik, vagyis úgy igyekezik a nemzeti gyűlölettel, az összecsapásokkal szembe szállni, hogy földrajzilag megakadályozza azok kialakulását és kitörését, és föderáció szintjén teremt törvényi és alkotmányos biztosítékokat.
- Az OKM nem a földrajzi szétválasztásra összpontosít, modernebbnek, sőt demokratikusabbnak és európaibbnak is tekinthető a balkániasabb Dayton-moddellel szemben. Az OKM sem tagadja a Macedóniában is releváns és jól körülhatárolható a település- és etnikai földrajzi realitásokat, de nem tekinti kezelendő ügynek, miután leszögezi az ország területi épsége iránti, minden nemzeti közösségre vonatkozó kötelezettséget.
- Az OKM a kisebbségvédelmet a modern euroatlanti értékek közé tartozó szubszidiaritással, a decentralizációval, a nemzeti és etnikai közösségeknek az állami, gazdasági, társadalmi élet minden területén és szintjén biztosított megfelelő képviseléssel irányozza elő. Mint jeleztük nem foglalkozik autonómiával, ezzel a kisebbségvédelem olyan elemét nem emeli a rendszerbe, amellyel szemben mind Európában, mind az Egyesült Államokban, már létező sikeres autonómia-modellek ellenére, súlyos fenntartások tapasztalhatóak.
- A decentralizáció megvalósításakor macedón részről kétségtelenül a legnagyobb félelmet az jelentette, hogy az albán és koszovói határ mentén kialakul az albán többségi önkormányzatok rendszere, a későbbiekben esetlegesen területi szövetsége, ezzel legálisan teremtődnek a szecesszió feltételei. Jellemző az is, hogy a koszovói albánok a decentralizációs vitában a szerbeknek tulajdonítanak hasonló törekvéseket. A decentralizáció európai értékeinek felismerését a nemzeti szempontú megközelítés háttérbe szorítja.
- Elméletileg a kisebbségi érdekvédelem területén hasznosabbnak tűnik az a modell, ebben az esetben az OKM, amely a döntéshozatal minden szintjén megfelelő kisebbségi képviselést, ezáltal a döntésekben való részvételt biztosít,

mint az olyan területi autonómia, amely pénzügyi szempontból, decentralizáció hiányában, a központi döntésektől függ, ott viszont a kisebbségek nem jutnak érdemei szerephez. Igazán eredményesnek a hatékony decentralizáció alapján létrejött önkormányzatok területi szövetkezése tekinthető, még akkor is, ha azt nem nevezik területi autonómiának.

- További részletes konkrét elemzésre van szükség. A fentiek alapján is már joggal tehető a következő megállapítás: az OKM által létrehozott nemzeti együttélési és nemzeti kisebbségi védelmi modell alkalmazható Koszovóban, illetve azt, vagy arra épülőt kellene ott létrehozni.

Macedónia kül- és biztonságpolitikája, magyar-macedón kapcsolatok

*Háry Szabolcs*¹

Bevezető

Az 1991-ben függetlenné vált Macedónia biztonságpolitikájának fő céljai az ország területi integritásának és függetlenségének védelme, egységes, stabil, multietnikus állam megteremtése, integráció az euroatlanti struktúrákba a NATO- és az EU-tagságon keresztül, belső, regionális és globális stabilitás fenntartása, jószomszédi kapcsolatok és együttműködés a környező országokkal, a demokrácia, az emberi jogok és a jogállamiság védelme, piacgazdaságon és a környezeti értékek védelmén alapuló fenntartható gazdasági fejlődés elérése.

A külpolitikában prioritást élveznek az euroatlanti integrációs törekvések. 2001 áprilisában az EU Stabilizációs és Társulási Megállapodást kötött Macedóniával, majd 2005 decemberében tagjelöltnek nyilvánította. Ez utóbbi azonban csak politikai gesztusnak minősíthető, mivel a csatlakozási tárgyalásokat azóta sem kezdték el. Macedónia a NATO-tagság elérésére is törekszik, 1998. óta tagjelölt, de a szövetségbe való meghívását a 2008. áprilisi NATO-csúcson az ország alkotmányos nevét vitató Görögország megakadályozta.

Macedónia külpolitikai stratégiájában az euroatlanti integráció után a második helyen szerepel a jószomszédi kapcsolatok kiépítése a környező országokkal, ennek ellenére minden szomszédjával van rendezetlen konfliktusa. Görögország nem ismeri el az ország alkotmányos nevét, Macedónia viszont nem hajlandó a jelenlegitől (Macedón Köztársaság) eltérő elnevezés használatára. Bulgária nem ismeri el a macedón nemzet és nyelv létét, az utóbbit nyugat-bolgár nyelvjárásnak tartja. Az Albániával való viszony és együttműködés kiegyensúlyozott volt ugyan az elmúlt években, azt azonban megterheli az ottani macedón kisebbség helyzete, illetve a két ország határain átívelő – a macedón oldalon az albán kisebbséghez köthető – bűnözés. A Szerbiához fűződő kapcsolatokat negatívan befolyásolja, hogy a szerb ortodox egyház nem ismeri el a macedón ortodox egyház önállóságát, de ez egyre kevésbé terheli meg az államközi viszonyokat. Koszovóval kapcsolatban problémát jelentett, hogy a koszovói albánok vitatták a tartomány és Macedónia közötti, az akkori Jugoszláviával 2001-ben megkötött egyezményben rögzített határt, de Koszovó függetlenségének kikiáltása után a határkijelölés kérdését sikerült rendezni, és 2008. október 9-én Macedónia független államként elismerte Koszovót.

Az EU- és NATO-tag Magyarország igyekszik segítséget nyújtani Macedónia euroatlanti integrációjához, amelyhez nemzetközi fejlesztési együttműködési projektek indításával, illetve azokban való részvételével is hozzájárul.

A dolgozatban áttekintjük Macedónia biztonságpolitikai alapdokumentumának tekinthető Nemzetbiztonsági és Védelmi Koncepcióban lefektetett főbb célkitűzéseket, majd megvizsgáljuk azok teljesülését az euroatlanti integráció és a szomszédos országokhoz való viszony területén, végül a magyar-macedón kapcsolatokkal foglalkozunk.

---

¹ PhD hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola

1. Biztonságpolitikai és stratégiai dokumentumok

A Macedón Köztársaság biztonságpolitikai alapkézikönyve a 2003 májusában elfogadott Nemzetbiztonsági és Védelmi Koncepció (Nacionalna koncepcija za bezbednost i odbrana). A koncepció az ország nemzetközi környezetének, helyzetének, fenyegetettségének értékelésén alapulva meghatározza a biztonságpolitika céljait és irányait. (Az ország külön külpolitikai stratégiával egyelőre nem rendelkezik.)

A dokumentum I. fejezete felsorolja az ország érdekeit. Az alkotmányban is biztosított általános demokratikus és emberi jogi alapértékeken túl ide tartozik – nem utolsósorban a 2001-es belső fegyveres konfliktust lezáró Ohridi Keretegyezmény nyomán – a kölcsönös bizalom alapuló multietnikus társadalom megteremtése.

Az érdekek között szerepel a NATO-hoz való politikai-védelmi és az EU-hoz való politikai, gazdasági és biztonsági integráció, amelyet a 3. fejezetben vizsgálunk.

Macedónia érdeke a szomszédjaival való mindenoldalú együttműködés fejlesztése, illetve hozzájárulás a délkelet-európai térség biztonságának erősítéséhez. Ennek megvalósítása visszatükröződik a Horvátországgal és Albániával az Adriai Charta keretén belül folytatott együttműködésben, illetve az országnak a békeműveletek végrehajtására létrehozott Délkelet-európai Dandárban (SEEBRIG) való részvételében. A szomszéd országokhoz való, feszültségekkel terhelt viszonyt a 4. fejezetben tekintjük át.

Macedónia érdeke a részvétel a régió, Európa és a világ békéjének és stabilitásának kiépítésében. Ezt fémjelzi az iraki, afganisztáni és a bosznia-hercegovinai missziókban, valamint a már említett SEEBRIG-ben való részvétel, ami egyébként a NATO-integrációs törekvéseket is szolgálja.

A II. fejezet értékeli az ország biztonsági környezetét. Megállapítja, hogy a világban gyors és dinamikus változások zajlanak le, amelyek gyakran előre nem látható kockázatokat és veszélyeket hordoznak magukban az államok biztonságára nézve. Klasszikus háborús fenyegetés hosszabb távon sem várható, a nem hagyományos fenyegetések (nemzetközi terrorizmus, szervezett bűnözés, tömegpusztító fegyverek proliferációja) intenzitása viszont növekszik. Ezek okaként sorolja fel a gazdag és szegény államok közötti növekvő különbségeket, a szélsőséges nacionalizmust, az etnikai, faji és vallási előítéleteket.

A koncepció kiemeli a nemzetközi szervezetek, különösen a NATO, az EBESZ és az ENSZ szerepét a biztonság megőrzésében, a válságok megelőzésében és megoldásában.

A dokumentum szerint Délkelet-Európa – a biztonsági helyzet javulása ellenére – az a régió, ahol továbbra is jelentősek a biztonsági fenyegetések, amelynek a gyökerei a politikai szélsőségeség, a nacionalizmus, vallási és etnikai türelmetlenség, a gyenge állami intézmények, a jogállamiság érvényesülésének hiánya. Ugyancsak az instabilitás forrása a nagy mennyiségű illegálisan tartott fegyver. Ezek a megállapítások nem csak a dokumentum megfogalmazásának idején, hanem ma is érvényesek a régióban, beleértve Macedóniát.

Biztonsági szempontból fenyegetést jelent, hogy Macedónia az Afrikából, illetve Ázsiából Nyugat-Európába irányuló illegális migráció, valamint a kábítószer-, fegyver- és embercsempészet tranzitországa. Ezeket a transznacionális problémákat csak a szomszédos államokkal való együttműködéssel és a nemzetközi közösség segítségével tudja kezelni.

A fentiek alapján Macedóniának az alábbi biztonsági kockázatokkal és veszélyekkel kell számolnia:

- szélsőséges nacionalizmus, etnikai és vallási türelmetlenség lehetséges manifesztaiódása;

- nemzetközi terrorizmus különböző formái, szervezett bűnözés, illegális migráció, kábítószer-, fegyver- és embercsempészet, valamint kettős felhasználású és tömegpusztító stratégiai anyagok csempészete, illetve az utóbbiak esetleges használata;
- nagy mennyiségű illegálisan tartott fegyver birtoklása;
- a gazdasági és társadalmi átalakulás problémái: korrupció, városi terrorizmus, súlyos bűncselekmények, gazdasági bűnözés, adóeltitkolás, a demokratikus intézményrendszer hiányosságai, a bíróságok működési zavarai, szociális problémák és munkanélküliség;
- külföldi titkosszolgálatok törekvései a biztonsági helyzet rontására, a demokratikus és európai integrációs folyamatok megakadályozására;
- a stratégiai energiahordozók forrásai és szállítási csatornáinak használatáért folyó harc következményei, ezen energiahordozók behozatalának megakadályozása;
- természeti csapások, technikai-technológiai katasztrófák, fertőző betegségek;
- számítógépes bűnözés, visszaélés az információs technológia adta lehetőségekkel, különösen a személyes adatok, az üzleti-, szolgálati- és államtitkok területén;
- a természeti és emberi környezet rombolása.

A III. fejezet általában, illetve ágazatonként foglalkozik a nemzetbiztonsági politikával, amelynek a célja az ország biztonsági helyzetének védelme, fenntartása és fejlesztése, valamint a nemzeti érdekek érvényesítéséhez szükséges környezet megteremtése. A cél elérése érdekében a dokumentum az alábbi tevékenységeket, illetve intézkedéseket irányozza elő:

- hatékony és objektív eszközök, illetve módszerek alkalmazása a biztonsági jelentőséggel bíró információk gyűjtésére, a biztonsági környezet minőségi és folyamatos elemzése a kockázatok és veszélyek megelőzése érdekében;
- biztonsági kapacitások és képességek fenntartása és fejlesztése a megelőzésre, a biztonsági kockázatok és veszélyek minimalizálására, illetve kiküszöbölésére, valamint a konfliktusok és válsághelyzetek megoldására;
- a biztonságért felelős állami intézmények készültségének és koordinációjának fenntartása és fejlesztése a biztonsági fenyegetésekre való hatékony, időbeni és megfelelő reagálás érdekében;
- biztonságpolitikai szakértők képzése;
- határőrizet fejlesztése, együttműködés a szomszéd államokkal és a nemzetközi közösséggel a határőrizet területén;
- a biztonsági intézmények interoperabilitásának kiépítése.

Ágazati szinten a külpolitikában a legfontosabb biztonságpolitikai cél a NATO-integráció.

A gazdaságban a „biztonságpolitikai cél” a piacgazdaság fejlesztése. Ezen a területen sikerült ugyan elérni a makroekonomiai stabilitást, a gazdaság azonban stagnál, illetve nagyon lassan fejlődik a külföldi tőkebefektetések hiánya miatt.

A védelempolitikában a fő cél az I. fejezetben meghatározott érdekek érvényesítéséhez szükséges haderő létrehozása. A belső biztonság területén prioritást képez a jogrend biztosítása az ország egész területén, amely a szuverenitás alapelemét képezi. Meg kell állapítanunk, hogy ez a 2001-es belső konfliktus után a mai napig nem teljesült, mivel az ország albán többségű É-i és Ny-i területein továbbra sem érvényesül korlátlanul az állami szuverenitás és a jogrend.

Ugyancsak a belső biztonság területén kitűzött cél egy hatékony határrendőrség létrehozása, amely alkalmas a terrorizmus, a szervezett bűnözés, az illegális migráció és a

csempészet különböző formái elleni harcra. Ezen a területen történt előrelépés, 2004 elejétől 2005 végéig a hadsereg fokozatosan átadta a határőrizeti feladatokat az újonnan felállított, a BM alárendeltségében működő határrendőrségnek, amelynek felszereléséhez és kiképzéséhez Macedónia nemzetközi segítséget kapott.

A IV. fejezet foglalkozik a védelemmel. Hangsúlyozza, hogy a védelmi politika nem irányul egyetlen ország ellen sem, csak az ország védelmét, egy esetleges agresszió visszaverését szolgálja. A katonai doktrína védelmi jellegű, az ország elleni konvencionális támadással középtávon nem számolnak, új típusú kihívásokkal (elsősorban terrorizmus, tömegpusztító fegyverek proliferációja) viszont egyre növekvő mértékben. A hadseregnek együtt kell működnie a többi biztonsággal foglalkozó állami intézménnyel, elsősorban a rendőrséggel, különösen a terrorizmus elleni harc, a határok biztosítása és az elemi csapások, illetve más katasztrófák következményeinek felszámolása területén. A koncepció előírja a hadsereg átalakítását, illetve professzionálissá tételét a NATO követelményeinek való megfelelés, a Tagsági Akciótervben, illetve az annak részét képező éves csatlakozási nemzeti programokban meghatározottak és a PfP-tagságból eredő kötelezettségek végrehajtása érdekében. A hadseregnek meg kell szabadulnia a honvédelmi feladatok ellátásához nem szükséges tevékenységektől, állománytól és infrastruktúrától, valamint a NATO szabványainak megfelelő költségvetési tervezést kell bevezetni.

A koncepció alapján a kormány 2003-ban Stratégiai Védelmi Felülvizsgálat (Sztrateski odbramben pregled, SOP) elvégzését határozta el, amelynek végső célja a biztonsági szükségleteknek megfelelő, költség-hatékony, a jövőbeni fenyegetésekre válaszolni képes haderő megteremtése. A haderő feladatai: az ország védelme, béketámogató és humanitárius műveletek végrehajtása, hozzájárulás a regionális konfliktusok és válságok kezeléséhez, a Macedón Köztársaság szélesebb értelemben vett érdekeinek védelme.

A felülvizsgálat dokumentumainak kidolgozását 2003 és 2004 folyamán elvégezték. A haderőreform célja egy kis méretű, kb. 8000 fős létszámú, professzionális, mozgékony, nehézfegyverzettől megszabadított, viszonylag nagy létszámú (kb. 1000 fő) különleges rendeltetésű komponenssel rendelkező, a NATO-val való mindenoldalú együttműködésre és nemzetközi műveletek végrehajtására alkalmas haderő létrehozása. A SOP alapján 2005 elején kidolgozták a haderőreform időrendjét, az ún. Dinamikus Átalakítási Tervet, amely az alakulatok átalakításának/megszüntetésének, valamint az új szervezetek létrehozásának ütemtervét tartalmazza. A tervnek megfelelő új szervezeteket 2007. elejéig felállították, a haderő pedig 2006 végéig professzionálissá vált, a sorkötelezettséget megszüntették.

2. Euroatlanti integrációs törekvések

2.1 A NATO-hoz való csatlakozási folyamat helyzete

Macedónia integrációs célú együttműködése a NATO-val 1995-ben kezdődött, amikor az ország csatlakozott a NATO Partnerség a Békéért (Partnership for Peace, PfP) programjához. 1997-ben belépett az Euro-atlanti Partnerségi Tanácsba (Euro-Atlantic Partnership Council, EAPC).

1999-ben a NATO tagjelöltjévé vált, és elkezdte a Tagsági Akcióterv (Membership Action Plan, MAP) végrehajtását. A MAP keretében a reformterveket és azok végrehajtásának határidejét Éves Nemzeti Programokban (Annual National Programme, ANP) rögzítik, amelynek a kulcsterületei a politikai, katonai és biztonsági reformok. Az

ANP-ben hangsúlyt fektetnek a demokratikus normák elérésére, a korrupció és a szervezett bűnözés elleni harcra, az igazságügyi reformra, a közigazgatás javítására és a jószomszédi kapcsolatok ápolására. A NATO rendszeresen ellenőrzi és értékeli a reformtervek végrehajtását. A védelmi képességekre vonatkozó specifikusabb, technikai jellegű reformokat a PfP ún. Tervezési és Ellenőrzési Folyamata (Planning and Review Process, PARP) keretében a Partnerségi Célokban (Partnership Goals, PG) rögzítik.

A biztonsági együttműködés területén a NATO 1999-es Jugoszlávia elleni légi háborúja idején Macedónia a koszovói menekültek befogadásával fontos szerepet játszott a humanitárius válság kezelésében. A háború után lehetővé tette a Koszovóban települt KFOR erőinek és eszközeinek tranzitálását az országon keresztül. A NATO a 2001-es belső fegyveres konfliktust követően kulcsszerepet játszott a biztonsági helyzet stabilizálásában: 2001 szeptemberében az „Essential Harvest” művelet keretében szerepet vállalt az albán felkelők fegyvereinek begyűjtésében, majd 2003 márciusáig az „Amber Fox” művelet keretében a konfliktust lezáró Ohridi Keretegyezmény végrehajtásának támogatásában. 2003-ban létrehozták a szkopjei NATO-parancsnokságot (NATO HQ Skopje), amely egyrészt a KFOR-t támogató logisztikai feladatokat látott el (ezeket a feladatokat 2007-ig fokozatosan átvette a Macedón Hadsereg), illetve jelenleg is tanácsadással segíti a haderőreformot.

A Macedón Hadsereg NATO/PfP-műveletekbe felajánlható legjelentősebb alakulata egy gépesített lövész század. A tervek szerint ezt a századot 2010-től zászlóaljja, 2013-tól pedig zászlóalj-harccsoporttá fejlesztik. További felajánlott alakulatok: mélységi felderítő század, katonai rendész szakasz (2010-től századdá fejlesztik), szállító helikopter raj, hegyivadász raj, antiterrorista csoport, műszaki szakasz, híradó raj, aknamentesítő csoport. A ARM állományából egyidejűleg maximum 210 fő külföldi bevetését tervezik.

Macedónia részt vesz a Terrorizmus Elleni Partnerségi Akcióterv (Partnership Action Plan on Terrorism) végrehajtásában, amely magában foglalja hírszerzési adatok és elemzések cseréjét, a nemzeti terrorelhárító kapacitások növelését és a határbiztonság javítását.

Macedónia PARP-ban való részvétele segítette a fegyveres erők NATO-val való együttműködésének fejlesztését, amely jelenleg is folyik a katonai és civil kommunikációs rendszerek, felderítő rendszerek és a logisztika modernizálásának területén. Macedónia 2005-ben csatlakozott a Hadművelési Képességek Konceptióhoz (Operational Capabilities Concept, OCC). Az OCC egy olyan mechanizmus, amelynek segítségével a PfP-műveletekbe felajánlott erők könnyebben integrálhatók a NATO struktúráiba a hadművelési hatékonyság növelése érdekében. Macedónia a NATO-val való együttműködésben, a Euro-atlanti Katasztrófavédelmi Koordinációs Központ (Euro-Atlantic Disaster Response Coordination Centre, EADRCC) programjain való részvétellel igyekszik növelni civil vészhelyzet-kezelési és katasztrófavédelmi képességeit. 2005-ben a NATO tanácsadással segítette a Válságkezelő Központ felállítását.

Macedónia a nemzetközi műveletekben való részvételével is kifejezi elkötelezettségét a NATO, illetve az USA iránt:

A Macedón Hadsereg Irakban a Különleges Művelési Ezred állományából vezényelt különleges rendeltetésű szakasszal (35 fő), illetve az USA Központi Parancsnokságához (CENTCOM, Tampa, Florida, 2 fő) és Bagdadba (5 fő) vezényelt összekötő-, valamint törzstisztekkel vesz részt az „Iraqi Freedom” műveletben.

Az afganisztáni ISAF művelet keretében egy békefenntartó feladatokra kiképzett, 127 fős gépesített lövész századot vezényeltek Kabulba. Az ISAF cseh tábori kórházának alárendeltségében az Adriai Charta országai közös egészségügyi rajának kötelékében 4 fős, a Katonai Kórházból vezényelt macedón állomány teljesít szolgálatot.

A Macedón Hadsereg a KFOR-ban közvetlenül nem vesz részt, 2006 áprilisában azonban megalakították az ún. Befogadó Állam Támogató Koordinációs Központot (Host Nation Support Coordination Center, HNSCC), amely a híradó biztosítást kivéve 2007. június 1-ig fokozatosan átvette a szkopjei NATO-parancsnokságnak a KFOR-t támogató logisztikai, utánpótlási és evakuációs útvonalakat biztosító feladatait.

Macedónia a korábbi várakozásokkal ellentétben a 2008. áprilisi bukaresti NATO-csúcson nem kapott meghívást a szövetségbe. A meghívást Görögország akadályozta meg, mivel nem sikerült rendezni a Macedóniával fennálló névvitát. (Görögország nem ismeri el Macedónia alkotmányos nevét, Macedónia viszont nem hajlandó azt megváltoztatni.) A NATO-csúcson a tagországok elismerték Macedónia teljesítményét a csatlakozási felkészülésben, illetve a szövetség műveleteihez nyújtott hozzájárulásban, és kinyilvánították, hogy a Görögországgal fennálló névvita mindkét fél számára elfogadható módon történő rendezését követően kerül sor az ország meghívására. (1991 óta nem sikerült megoldást találni a névvitára.)

2.2 Az EU-hoz való csatlakozási folyamat helyzete

Macedónia és az EU kapcsolata 1992 októberében kezdődött, amikor az ország kinevezte brüsszeli diplomáciai képviselőjét. Az EU-tag, és így a szervezetben vétőjoggal rendelkező Görögország a 90-es évek elején sikerrel akadályozta az ország EU általi elismerését, így arra csak 1995 decemberében került sor, miután Macedónia és Görögország aláírták az ún. Ideiglenes Megállapodást (ld. 4.1 fejezet).

Ezt követően, 1996-ban Macedónia csatlakozhatott a PHARE-programhoz, majd 1997-ben Együttműködési Megállapodást írt alá az integrációs szervezettel.

Az integrációs folyamatban mérföldkövet jelentett a Stabilizációs és Társulási Megállapodás (Stabilisation and Association Agreement, SAA) aláírása, illetve hatályba lépése. Az SAA-t 2000-ben, a zágrábi Nyugat-Balkán-EU csúcstalálkozón parafálták, 2001. április 9-én Luxemburgban írták alá, majd 2004. április 1-én lépett hatályba. Az SAA a jövőbeni EU-csatlakozásig biztosítja a jogi kereteket az EU és Macedónia kapcsolatához, elősegíti a politikai párbeszéd folytatását, a regionális együttműködést és a közösségi joganyag átvételét. Emellett az SAA a szabadkereskedelem 2011-re tervezett bevezetéséig néhány mezőgazdasági terméket kivéve az áruk és szolgáltatások teljes körére érvényes, Macedónia számára kedvező aszimmetrikus vámtarifarendszert és az EU belső piacára gyakorlatilag korlátlan vámmentes bejutást (kivételt képező termékek: borjúhús, hal, bor, cukor) biztosít. Az SAA keretében az EU segítséget nyújt a gazdasági verseny és a közbeszerzés szabályainak megalkotásához, a szellemi tulajdon védelméhez, valamint az igazságszolgáltatás és a rendőrség reformjához.

Az EU különböző programokon (PHARE, CARDS, IPA) keresztül 2007. végéig összesen 870 millió EUR értékű segítséget nyújtott Macedónia számára. A 2001-ben indított CARDS-program a politikai, intézményi és gazdasági átalakulás elősegítésére helyezte a hangsúlyt. A CARDS és egyéb EU-programok keretében megvalósított projekteket (326 millió EUR értékben) 2002-től az Európai Újjáépítési Ügynökség (European Agency for Reconstruction, EAR) irányította. A 2001-es belső fegyveres konfliktust követően az EU az infrastruktúra újjáépítésére és a rendőrség reformjára fókuszált, majd fokozatosan a demokratikus intézmények kiépítésére helyezte a hangsúlyt. 2002-től 2006-ig a segítségnyújtás négy fő területet érintett: demokrácia és jogállamiság, gazdasági és társadalmi fejlődés, bel- és igazságügy, környezetvédelem és termelési erőforrások. 2007-ben az összes EU segítségnyújtási programot egységes keretbe foglalták, illetve felváltották az ún. Előcsatlakozási Segítségnyújtási Eszköz (Instrument for Pre-accession Assistance, IPA) létrehozásával. Az IPA az intézményépítés támogatását, a regionális együttműködés fejlesztését, az EU kohéziós és

vidékfejlesztési politikájának alkalmazására, valamint az EU-források decentralizált kezelésére való felkészülést célozza.

Macedónia 2004. március 22-én csatlakozási kérelmet nyújtott be az EU-hoz. Az Európai Bizottság 2005 novemberében értékelt az ország felkészültségét. Eszerint Macedónia működő demokrácia, stabil intézményekkel, amelyek általában biztosítják a jogállamiságot és az alapvető jogok tiszteletét. A 2001-es fegyveres konfliktust követően fokozatosan bevezette az azt lezáró Ohridi Keretegyezményben rögzített alkotmány- és törvénymódosításokat, amelyekkel javította a politikai és a biztonsági helyzetet. Az ország jó úton halad a politikai kritériumok teljesítése útján, de további erőfeszítések szükségesek a választási rendszer javítása, az igazságszolgáltatás és a rendőrség reformja, valamint a korrupció elleni harc területén. A gazdasági kritériumokat tekintve Macedónia sokat tett a működő piacgazdaság kiépítése érdekében, azonban középtávon még nem képes elviselni az EU belső piaci versenyét. A tőkevonzó képesség növelése érdekében folytatni kell a gazdaság reformját, különösen a földhivatali és cégbírósági nyilvántartások, az üzleti klíma javítása, a szürkegazdaság visszaszorítása, a munkapiac és a pénzpiacok működőképessége területén. Macedónia a közösségi joganyag nagy részét középtávon képes átvenni, azonban problémák lehetnek a technikai szabványok, a szellemi tulajdonjogok védelmét szolgáló, a versenypolitikára és pénzügyi ellenőrzésre vonatkozó szabályozók átvételével, amennyiben nem gyorsítják fel a reformokat a felsorolt területeken. Az EU környezetvédelmi követelményeinek teljesítése csak hosszútávon és komoly befektetések árán lehetséges.

A fenti értékelés alapján, a Bizottság javaslatára 2005. december 16-án az Európai Tanács (Állam- és Kormányfői Tanács) tagjelölt státuszt adományozott Macedóniának, hangsúlyozva, hogy további előrehaladást kell elérnie a politikai kritériumok és az SAA teljesítése érdekében.

A tagjelölt státusz elnyerése óta a macedón külpolitika egyik prioritása, hogy a elérje a csatlakozási tárgyalások megkezdését, de erre a jelen dolgozat megírásáig még nem került sor, sőt, az EU annak lehetséges időpontját sem jelölte meg. (Jelenleg Macedónia az EU egyetlen olyan tagjelöltje, amellyel nem folynak csatlakozási tárgyalások.)

Az EU és Macedónia közötti biztonság- és védelempolitikai együttműködés szempontjából fontos tényező, hogy Macedónia volt a terepe az EU első, „Concordia” elnevezésű katonai missziójának, amely a korábbi NATO-missziókat felváltva 2003. március 31-én kezdődött, és a 2001-es fegyveres konfliktus utáni stabilizációt felügyelte. A „Concordia” mandátuma 2003 decemberében lejárt, ezt követően 2005 decemberéig az EU „Proxima” rendőri missziója állomásozott az országban, amely elsősorban tanácsadással segítette a rendőrség tevékenységét, illetve reformját.

Macedónia azzal is kifejezi elkötelezettségét az EU biztonság- és védelempolitikája iránt, hogy 2006 júliusában a Macedón Hadsereg állományából két MI-17 tip. szállító-helikoptert vezényeltek az EU bosznia-hercegovinai „Althea” műveletébe. (A repülő alegységet 2008 januárjában – az egyik helikopter tragikus balesetét követően – visszavonták.) 2006 decemberében 9 fős egészségügyi rajt vezényeltek az EUFOR szarajevói bázisára, amely az EUFOR butmiri bázisán állomásozó katonák, valamint a szarajevói NATO-parancsnokság állománya számára biztosít egészségügyi ellátást.

3. Bilaterális kapcsolatok a szomszédos országokkal

3.1 Görögország

A függetlenség kikiáltása után Macedónia elsődleges célja az volt, hogy minél előbb elismerjék szuverén országgént. Macedónia szomszédjai közül Görögország volt az, amelyik leginkább ellenezte az ország függetlenségét. A görögök szerint a Macedónia

elnevezés kizárólag Görögország északi részét illeti, mivel az, illetve a „macedón” népnév antik görög eredetű, tehát „Macedónia” néven független állam nem létezhet. A görögök visszautasították, hogy az ország első zászlajában az antik macedónok szimbóluma, a tizenhat ágú Vergina- nap szerepeljen.

A mai macedónok a VI-VII. században érkező szláv törzsek leszármazottai, akik a XIX. második felétől kezdték magukat a bolgároktól és a szerbektől macedónként megkülönböztetni, az antik macedón szimbólumokra pedig egyfajta kulturális örökségként tekintenek. A görög-macedón viszony vizsgálatához fontos történelmi adalék, hogy a XX. század közepéig a szláv ajkú macedónok többségben éltek Görögország északi részén, azonban a nagy részüket a görögök a két világháború között és az 1946-49-es polgárháború során elűldözték, illetve asszimilálták. Emiatt a görögök attól is tartottak, hogy a független Macedónia esetleg területi követelésekkel lép fel, illetve kiáll a Görögországban élő, a görögök által nem létezőnek, vagy legjobb esetben „elszlávósított” görögöknek tekintett macedón kisebbség védelmében.

A görögök a 90-es évek elején sikeresen lobbiztak a független macedón állam elismerése ellen, és akadályozták az ENSZ-be történő felvételét, illetve az EU általi elismerését. Hosszú tárgyalások után az ENSZ-tagság ügyében kompromisszum született, és 1993. április 8-án, a Biztonsági Tanács 817. sz. határozatában megfogalmazott javaslatára az országot Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság (Former Yugoslav Republic of Macedonia, FYROM) referencianéven a Közgyűlés egyhangú döntésével 181. tagállamként felvették a világszervezetbe.

Ennek ellenére Görögország továbbra sem létesített diplomáciai kapcsolatot az országgal, sőt, miután Görögországot kivéve az EU összes tagállama elismerte Macedóniát, 1994. január 16-án gazdasági blokádot vezetett be, és megtiltotta Macedónia számára a szaloniki kikötő használatát. Ez a lépés – párosulva a Jugoszlávia elleni ENSZ-embargóval – súlyos csapást jelentett Macedóniára, mivel áruforgalmának jelentős része, illetve a teljes kőolaj-importja ezen a kikötőn keresztül zajlott.

A konfliktus további eskalációját 1995. szeptember 13-án, az ENSZ volt jugoszláviai konfliktusok rendezésében illetékes főtárgyalója, Syrus Vance közvetítésével megkötött ún. Ideiglenes Megállapodás (Interim Accord) aláírásával sikerült megakadályozni. A megállapodásban az „egyik fél” (Görögország) és a „másik fél” (Macedónia) vállalták, hogy tiszteletben tartják egymás területi integritását és szuverenitását, diplomáciai kapcsolatba lépnek egymással és elősegítik a gazdasági, kereskedelmi és kulturális együttműködést. Macedónia kötelezettséget vállalt a Vergina-napot ábrázoló zászlajának cseréjére (helyette annak stilizált változatát helyezték el a nemzeti lobogón), Görögország pedig feloldotta a kereskedelmi embargót, és vállalta, hogy FYROM néven nem akadályozza felvételét a nemzetközi szervezetekbe. Megegyeztek, hogy az ENSZ közvetítésével folytatják a Macedónia nevről szóló tárgyalásokat.

A megállapodás áttörést jelentett a macedón-görög kapcsolatokban. Görögország 1995. október 15-én feloldotta a 19 hónapos kereskedelmi blokádot, a két ország 1996. januárjában nagyköveti szinten diplomáciai viszonyt létesített (a nagykövetségeket 1996. február 27-én nyitották meg), majd fokozatosan fejlődésnek indultak a gazdasági, tudományos és kulturális kapcsolatok. Jellemző, hogy a 2000-es évek elejére Görögország vált a legnagyobb külföldi befektetővé Macedóniában.

A kedvező fejlemények ellenére a Macedónia nevről szóló vitát a mai napig nem sikerült megoldani, az ENSZ közvetítésével folyó tárgyalások eredménytelenek maradtak. Görögország úgy próbál nyomást gyakorolni az ügyben Macedóniára, hogy igyekszik akadályozni az ország euroatlanti integrációját. A 2008. áprilisi NATO-csúcson a három tagjelölt ország közül Albánia és Horvátország meghívást kapott a szövetségbe, Macedónia viszont nem, mivel Görögország elérte, hogy a névkérdés megoldásáig felfüggeszék az ország NATO-ba való meghívását. Várható, hogy Görögország

hasonlóképpen akadályozni fogja az EU-csatlakozási tárgyalások megindítását, illetve Macedónia esetleges jövőbeni EU-tagságát. A történetek ellenére a macedón kormány deklarálta, hogy elkötelezett a névkérdésről az ENSZ égisze alatt folyó tárgyalások folytatása iránt, valamint igyekszik továbbra is jószomszédi kapcsolatokat és együttműködést fenntartani Görögországgal.

A macedón-görög viszonyok fontos ellensúlyát képezi a Macedónia és Törökország közötti kapcsolat. Törökország az elsők között ismerte el Macedónia függetlenségét, és az egyetlen ország, amely a FYROM referencianevet a nemzetközi szervezetekben sem használja. Törökország a 90-es évek elején kinyilvánította, hogy amennyiben a balkáni háború Macedóniára is kiterjed, Macedónia oldalán katonai erővel is beavatkozik. Törökország – bár nem szomszédos ország – azóta is Macedónia egyik legfontosabb szövetségese, gazdasági, kereskedelmi, és nem utolsósorban katonai partnere a térségben. (Törökország haditechnikai eszközök átadásával segítséget nyújt a Macedón Hadsereg fejlesztéséhez, és katonai akadémiáin lehetőséget biztosít a macedón tisztek továbbképzéséhez.)

3.2 Bulgária

Macedóniának Bulgáriával is ellentmondásos a viszonya, a két ország kapcsolatát történelmi, kulturális és etnikai okokra visszavezethető konfliktusok terhelik. Bulgária nem ismeri el az önálló macedón nemzet, identitás és nyelv létezését, a macedónokat bolgároknak, nyelvüket nyugat-bolgár nyelvjárásnak, a nemzeti identitásukat pedig Tito kreációjának tartja. Ebből következően Bulgária természetesen a macedón kisebbség létét sem ismeri el a saját területén, a macedónok által Pirini Macedóniának hívott térségben. Bulgária az 1912-13-as balkáni háborúk során igyekezett elfoglalni Macedóniát, a II. balkáni háborúban azonban vereséget szenvedett a szerbektől és a görögöktől, így az 1913-as bukaresti békeszerződésben csak Macedónia területének 12%-át (Pirini Macedónia) szerezte meg, 50%-a (Égei Macedónia) Görögországhoz, 38%-a (Vardari Macedónia) gyakorlatilag a mai Macedónia területe) pedig Szerbiához került. A II. világháború során a németekkel szövetséges Bulgária megszállta Macedónia keleti részét.

A történelmi előzmények ellenére Bulgária az elsők között, 1992. január 15-én elismerte Macedónia függetlenségét. A 90-es évek elején a 4.1 fejezetben említett görög gazdasági blokádnak, illetve a Jugoszlávia elleni ENSZ-embargó idején Bulgária lehetővé tette Macedóniának, hogy a területén keresztül folytassa árucseré-forgalmának egy részét, ami különösen Macedónia kőolaj-importja szempontjából volt jelentős.

Bulgária azonban továbbra sem ismerte el a macedón nyelv létét, ami akadályozta a kapcsolatok fejlődését, mivel Bulgária nem volt hajlandó az államközi szerződéseket macedón nyelven is aláírni, illetve ratifikálni. Ezt a problémát 1998-ban úgy oldották meg, hogy a jószomszédi, barátsági, biztonsági és együttműködési szerződést két változatban készítették el: a macedón parlament által ratifikált változat végén az a mondat szerepelt, hogy „a szerződés macedón és bolgár nyelven készült”, a bolgár parlament által ratifikált változat végén pedig az, hogy „a szerződés bolgár nyelven és a Macedón Köztársaság hivatalos nyelvén készült”. Ezt követően megnyílt az út a gazdasági, tudományos, kulturális és katonai együttműködés területeit érintő államközi szerződések aláírása előtt.

Bulgária jelentős mértékben hozzájárult a Macedón Hadsereg fejlesztéséhez: 1999-ben 94 db, a Bolgár Hadsereg hadrendjéből kivont, de harcképes T-55 típusú harckocsit adományozott az országnak. (A harckocsikat a 2003-ban kezdődött haderőreform előírásainak megfelelően 2005-ig megsemmisítették.)

A két ország kapcsolatait megterheli, hogy Bulgária nem ismeri el a macedón kisebbség létét a területén, és adminisztratív eszközökkel akadályozza szervezetük, az

Egyesült Macedón Szervezet (OMO)-Ilinden-Pirin működését. Negatív hatást gyakorolt a kapcsolatokra, hogy Bulgária az EU-ba való belépés előtt ezrével adott bolgár állampolgárságot macedón lakosoknak, akik nyilvánvalóan nem a bolgár identitás, hanem a vízummentes utazást biztosító útlevél miatt választották ezt a lehetőséget.

Az utóbbi néhány évre, különösen Bulgária EU-tagságát követő időszakra a politikai és gazdasági kapcsolatok kiegyensúlyozott fejlődése jellemző, a macedón nyelvről és identitásról folytatott vita egyre inkább a tudomány és a kultúra területére korlátozódik, és kevésbé terheli meg a kétoldalú viszonyt. A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok további fejlődését akadályozza, hogy a közös határon mindössze három határátkelő üzemel, a két ország között nincs autópálya- és vasúti összeköttetés, és azok megvalósítása csak a közép-távú tervek között szerepel.

3.3 Szerbia

Szerbiához negatív és pozitív történelmi emlékek is fűzik Macedóniát. Az 1912-13-as balkáni háborúkat lezáró bukaresti béke eredményeként Szerbia megszerezte a Vardari Macedóniát, amelyet a II. világháborúig Dél-Szerbia néven kormányzott. 1920-ban Szerbiában kolonizációs rendeletet hoztak, amelynek értelmében előírnyozták telepések beköltöztetését a szerb fennhatóság alá került Vardari Macedóniába az etnikai struktúra megváltoztatása, illetve a lakosság „szerbesítése” érdekében. A rendelet eredményeként 1940-ig 4167 szerb család, kb. 25000 fő költözött az országba.

A II. világháború alatt Macedónia 100,000 harcossal csatlakozott Tito partizánhadseregéhez, ennek eredményeként Jugoszlávia tagköztársaságként nemzeti és kulturális önállóságra tett szert. A macedón nemzeti identitás azonban olyan mértékben fejlődött, hogy 1991. szeptember 8-án – Szlovéniát és Horvátországot követően – kikiáltották a függetlenséget. A föderációból való kiválás – Szlovéniától, Horvátországtól és Bosznia-Hercegovinától eltérően – békés körülmények között zajlott, a Jugoszláv Néphadsereg (JNA) ott állomásozó egységeit 1992 márciusáig egyetlen puskalövés nélkül kivonták az országból. A JNA magával vitte, vagy megsemmisítette az összes nehézfegyvert (harckocsikat, gyalogsági és páncélozott szállító harcjárműveket, tüzérségi eszközöket) és harci repülőgépet, Macedóniában csak a határőr és a területvédelmi csapatok kézi lőfegyverei maradtak. A békés kivonulás hátterében az állt, hogy Jugoszlávia nem kívánt még egy frontot nyitni Horvátország, Bosznia-Hercegovina és a már akkor is instabil Koszovó mellett, ugyanakkor arra számított, hogy az „ellenséges” államok gyűrűjében katonailag védtelenné vált Macedónia Jugoszláviához fordul segítségért, illetve valamilyen formában újra csatlakozik a föderációhoz, de ez a szcenárió nem következett be.

A 90-es évek elején Jugoszlávia és Görögország folyamatosan egyeztette a „macedón kérdés” kezelését, és Görögországhoz hasonlóan Jugoszlávia sem ismerte el Macedóniát. Szlobodan Milosevics szerb elnök 1993-ban még azt is felvetette, hogy osszák fel az országot Jugoszlávia és Görögország között, azonban a görögök ezt a javaslatot elvetették. További problémát jelentett, hogy a JNA számos határcidenst provokált Macedónia északi határán. (A volt Jugoszlávia tagköztársaságai, illetve autonóm tartományai közötti határok csak térképre rajzolt vonalat jelentettek, azokat soha nem jelölték ki. Jellemzően az 1950-es évek második felétől a Jugoszláviáról készült térképeken általában fel sem tüntették a tagköztársaságok, illetve az autonóm területek közötti határokat.)

1995-ben tört meg a jég, amikor a görög-macedón Ideiglenes Megállapodást követően Milosevics kijelentette, hogy ő is hajlandó a megegyezésre. 1995. október 2-án Kiro Gligorov macedón elnök hivatalos belgrádi látogatásán megegyezés született, hogy Jugoszlávia elismeri Macedóniát, és a két ország felveszi a diplomáciai kapcsolatokat.

(Másnap Szkopjében máig tisztázatlan merényletet követtek el Gligorov elnök ellen, aki abban súlyosan megsérült.) Macedónia és Jugoszlávia vezetői 1996. április 8-án szerződést írtak alá a két ország közötti viszony szabályozásáról és az együttműködés fejlesztéséről, de a határ kijelölésének kérdését továbbra sem sikerült rendezni. A kapcsolatok csak Milosevics bukása (2000) után fejlődtek tovább, majd 2001. február 23-án aláírták a szerződést a két ország közötti határról, amelynek a kijelölését a Koszovó nélküli határszakaszon 2003 végéig el is végezték.

A két ország kapcsolatait negatívan befolyásolja, hogy a szerb ortodox egyház nem ismeri el a macedón ortodox egyház önállóságát, de ez egyre kevésbé terheli meg az államközi viszonyokat.

2008. október 9-én – egy nappal azt követően, hogy az ENSZ Közgyűlése elismerte Szerbia azon jogát, hogy állásfoglalást kérjen a hágai Nemzetközi Bíróságtól Koszovó függetlensége ügyében – Macedónia elismerte Koszovó függetlenségét, ami a belgrádi macedón nagykövet kiutasításához vezetett, és – legalábbis rövid távon – negatív hatással lehet a kétoldalú kapcsolatokra.

3.4 Koszovó

A kétoldalú kapcsolatokat a földrajzi közelség mellett számos más tényező is befolyásolja. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a legutóbbi népszámlálás adatai szerint Macedónia lakosságának 25%-át albánok alkotják. A macedóniai albán lakosság túlnyomó többsége az ország É-ÉNy-i, Dél-Szerbiával és Koszovóval határos területein él. 1953-ban az albánok csak a lakosság 12,4 %-át alkották, tehát arányuk 50 év alatt a duplájára növekedett. A macedóniai albán lakosság ugrásszerű növekedése két fő okra vezethető vissza: az egyik a magas születésszám, a másik pedig a Koszovóból való betelepülés. Ez utóbbi miatt nyilvánvaló, hogy a macedóniai albánokat az azonos nemzetiséghez tartozáson kívül családi, gazdasági és egyéb szálak is összekötik koszovói nemzettársaikkal.

A Jugoszlávia elleni 1999-es háborút követően Macedónia a belgrádi álláspontot támogatta Koszovó státuszával kapcsolatban, azaz egyértelműen elutasította a tartomány függetlenségét. Ez abból a félelemből táplálkozott, hogy a független Koszovó a „nagy-albán” (minden albánt egy balkáni államban tömörítő) vagy „nagy-koszovói” (Koszovó+Dél-Szerbia+ÉNy-Macedónia) elképzeléseket fogja képviselni, és ez – a fent vázolt etnikai összetétel miatt – veszélyezteti az ország területi épségét és szuverenitását. Ezt erősítette, hogy a 2001-es etnikai eredetű macedóniai fegyveres konfliktus során a macedón nemzetiségű közvéleményben az a – nem alaptalan – percepció alakult ki, hogy a konfliktusnak alapvetően nem belső okai voltak, hanem az koszovói eredetű. Mindezt alátámasztotta, hogy az albán gerillák egy része korábban Koszovóban harcolt, és onnan érkezett Macedóniába, a koszovói-macedón határon pedig rendszeresek voltak a fegyveres incidensek. Ezt a felfogást jól érzékelteti, hogy egyes teoretikusok a 2001-es fegyveres konfliktust nem albán felkelésként, hanem Macedóniát Koszovó részéről ért agresszióként értelmezik (ARSZOVSZKI, M. - KUZEV SZ. - DAMJANOVSZKI R.).

A Koszovó függetlenségét teljes mértékben elutasító macedón álláspont a 2001-es konfliktus óta eltelt néhány évben megváltozott. Ennek fő oka az, hogy a macedón vezetés belátta, nincs különösebb befolyása a tartomány státuszának rendezéséhez vezető folyamatra. A sikertelen koszovói státusztárgyalások befejezéséig a macedón álláspont az volt, hogy bármilyen, a két érintett fél (Belgrád és Pristina) megállapodásán alapuló, nemzetközi garanciákkal bíró rendezést elfogadnak, tehát akár a tartomány függetlenségét is, amennyiben az nem veszélyezteti Macedónia területi integritását.

A területi integritás biztosításának egyik eszköze Macedónia arra való törekvése volt, hogy nemzetközileg elismert, kijelölt államhatárral rendelkezzen. Macedónia igyekezett

elérni, hogy a Koszovót irányító UNMIK járuljon hozzá, Macedónia és Szerbia a 4.3 fejezetben említett 2001-es szerződés alapján mielőbb, de legkésőbb a státusztárgyalások megkezdéséig jelölje ki a határt a koszovói szakaszon. A macedón diplomáciai erőfeszítések nem nyerték el a nemzetközi közösség támogatását, ezért a következő cél az volt, hogy legkésőbb a státusztárgyalások lezárásával egyidejűleg rendezzék a határkérdést, de ez a törekvés sem járt sikerrel.

2005 novemberében az ENSZ főtitkára kinevezte Martti Ahtisaari volt finn elnököt a koszovói státuszrendezésért felelős különleges megbízottjává. Ahtisaari 2006 végén már nem látott reményt a szerb és az albán álláspontok közelítésére, ezért elkészítette saját átfogó javaslatát Koszovó státuszának rendezésére. A meghatározó koszovói politikai erők elfogadták Ahtisaari feltételes függetlenséget előíró tervét, Szerbia viszont egyértelműen elutasította azt. 2007. március 26-án az ENSZ főtitkára támogatásáról biztosította Ahtisaari státuszrendezési javaslatát, és benyújtotta azt az ENSZ Biztonsági Tanácsának, azonban Oroszország biztosra vehető vétója miatt az ENSZ BT végül nem hozott döntést az ügyben.

A macedón vezetés – beleértve a meghatározó macedóniai albán politikai erőket is – gyakorlatilag elfogadta Ahtisaari státuszrendezési tervét. A korábbi, a szerb és az albán fél megegyezésén alapuló rendezést támogató álláspont abba az irányba mozdult, hogy Macedónia bármilyen, az ENSZ BT által szentesített döntést elfogad. Macedónia alapvető érdeke, hogy Koszovó területi integritása ne sérüljön, mivel a szerb többségű területek esetleges elszakadása felélesztené, illetve erősítené az albán szeparatista törekvéseket Macedóniában. Szintén egybevág a macedón érdekekkel az Ahtisaari-terv azon eleme, hogy a nemzetközi katonai és polgári jelenlét mindaddig fennmaradjon, amíg az intézményrendszer nem lesz működőképes, illetve a jogbiztonság meg nem szilárdul a tartományban.

Ahtisaari státuszrendezési terve meghatározza Koszovó határait, és külön foglalkozik a macedón-koszovói határ kérdésével is. A rendezési javaslat koszovói biztonsági szektorról szóló VIII. fejezete határról szóló részének 3.2 pontja rögzíti: „Koszovó területét a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságon belül létező Koszovó Szocialista Autonóm Tartomány 1988. december 31-i állapot szerinti határai határozzák meg, kivéve a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság és a Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság között 2001. február 23-án kötött határegyezmény által előírányzott módosításokat.” Ahtisaari státuszrendezési terve tehát megerősítette a 2001-es jugoszláv-macedón határegyezmény érvényességét, és koszovói-macedón viszonylatban világos menetrendet határozott meg annak végrehajtására, mindenekelőtt a határ kijelölésére. Ez a megoldás Macedónia területi integritása szempontjából kedvező lehetőséget kínált volna a határvita rendezésére

A koszovói albán politikai erők azonban illegitimnek tekintették a 2001-es macedón-jugoszláv szerződés koszovói határra vonatkozó részét, és nem fogadták el annak a mellékletében rögzített határvonalat. A fő érvük az volt, hogy a szerződést a koszovói albánok feje fölött kötötték, az előkészítésébe az UNMIK-ot sem vonták be. Emellett nehezményezték a szerződés nyomán elszenvedett területi veszteségeket is, különösen a Kodra Fura stratégiai magaslat, valamint a Debelde település környéki, a helyi lakosság által mezőgazdasági művelés alá vont földterület és legelők elvesztését. A macedón-jugoszláv szerződést olyan „időzített bombának” tekintették, amelyet a szerbek helyeztek el a Koszovó státuszáról való döntés megakadályozása érdekében.

Koszovó 2008. február 18-án egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét. Ez új helyzetet teremtett, amelyben mindkét félnek érdeke a kétoldalú viszonyok, illetve a határkijelölés ügyének rendezése, különös tekintettel egyrészt a Macedóniában élő albán kisebbség helyzetére, másrészt pedig a fejlődő gazdasági kapcsolataikra (a macedón export jelentős része Koszovóba irányul). Ezt felismerve, illetve nemzetközi nyomásra végül Koszovó

elfogadta a 2001-es szerződésben rögzített határvonalat, amelynek kijelölését az erre a célra felállított koszovói-macedón vegyesbizottság 2008. június 30-án elkezdte, és várhatóan néhány hónapon belül befejezi.

Nem utolsósorban a határvita rendezésének eredménye, hogy Macedónia 2008. október 9-én elismerte Koszovó függetlenségét, ami a kétoldalú viszony javulását és a kapcsolatok intenzív fejlődését vetíti előre.

3.5 Albánia

Albánia és Macedónia viszonya szintén ellentmondásosan alakult az utóbbi 17 évben. A jószomszédi kapcsolatok kiépítését nehezítette, hogy Albánia csak 1993-ban ismerte el Macedóniát, és akkor is csak FYROM referencianéven, majd 1995-ig akadályozta a felvételét az EBESZ-be. Ugyanakkor a 90-es évek első felében hatalmas gazdasági jelentőséggel bírt Macedónia számára, hogy a görög gazdasági blokádnak és a Jugoszlávia elleni ENSZ-embargó idején Albánia hozzájárult útjai, illetve a Durres-i kikötő Macedónia általi használatához, így Albánia, Bulgária és Törökország segítségével sikerült elkerülni az ország gazdasági elszigetelését.

A két ország kapcsolatát nagymértékben befolyásolja a kisebbségek ügye. Albánia hivatalosan elhatárolta magát az Albániával és Koszovóval határos nyugat-macedóniai albán területek szecessziójára, illetve a „Nagy-Albánia” létrehozására irányuló törekvésektől, ugyanakkor – nem hivatalosan – támogatta a macedóniai albán radikális csoportokat, amelyek az albánok államalkotó nemzetté nyilvánítására, illetve az ország etnikai alapú föderalizációjára törekedtek. Macedónia azt is nehezményezte, hogy Albánia nem biztosítja a területén élő macedón kisebbség jogait, köztük az anyanyelvi alapfokú oktatást, miközben 1994-ben nyíltan támogatta a macedóniai albánok illegális tetovói egyetemének létrehozását.

1997-ben az ún. piramisjátékok összeomlása nyomán zavargások törtek ki Albániában, az ország gyakorlatilag anarchiába süllyedt, a hadsereg fegyverraktárait pedig kirabolták. Az eltűnt fegyverek nagy része a koszovói, macedóniai és dél-szerbiai albánok kezébe került, „megalapozva” az 1998-2001. közötti fegyveres konfliktusokat (1998-99: Koszovó, 2000: Dél-Szerbia, 2001: Macedónia). Macedónia biztonságára és stabilitására a 2001-es fegyveres konfliktus lezárása után is veszélyt jelent a legszerényebb becslések szerint is legalább 100.000 db illegálisan tartott fegyver.

A kapcsolatok fejlődését akadályozta, hogy 1998-ig nem írtak alá bilaterális egyezményeket, mivel Albánia nem ismerte el Macedónia alkotmányos nevét. Ezt 1998-tól az államközi szerződések aláírásánál a „Macedón Köztársaság Kormánya” formula alkalmazásával hidalták át.

A kétoldalú kapcsolatokat erősítette, hogy 1999-ben mindkét ország a NATO tagjelöltjévé vált, és a Tagsági Akcióterv (Membership Action Plan, MAP) keretében elkezdték a csatlakozási felkészülést. Albánia nagyra értékelte, hogy a NATO 1999-es Jugoszlávia elleni légi háborúja idején Macedónia a koszovói menekültek befogadásával fontos szerepet játszott a humanitárius válság kezelésében. 2001-ben, a macedóniai belső fegyveres konfliktus idején Albánia nem támogatta a macedón biztonsági erők ellen harcoló albán gerillákat.

A védelmi és biztonsági kapcsolatokat erősítette, hogy a három nyugat-balkáni NATO-tagjelölt ország (Albánia, Macedónia, Horvátország) a csatlakozásra való felkészülés részeként az USA kezdeményezésére 2003 májusában aláírt Adriai Charta keretében szorosabb biztonságpolitikai és védelmi együttműködést alakított ki. A Charta kifejezi a tagjelöltek csatlakozási szándékát a NATO-hoz és más euro-atlanti intézményekhez, aláhúzza a három ország elkötelezettségét a regionális biztonságot és stabilitást elősegítő reformok végrehajtására. Ezek közé tartozik a demokratikus

intézmények, a civil társadalom, a jogállam és a piacgazdaság erősítése, NATO-kompatibilis haderő létrehozása, a szervezett bűnözés és a korrupció elleni harc, az emberi és a polgári szabadságjogok védelme. A Charta célul tűzi ki az aláíró országok és szomszédjaik közötti szoros bilaterális, regionális, multilaterális politikai, védelmi és gazdasági kapcsolatok kiépítését, valamint a régió európai integrációjának felgyorsítását. A katonai együttműködés terén az Adriai Charta fontos eredménye, hogy a három érintett ország 2005 augusztusa óta közös egészségügyi rajt állomásoztat a NATO afganisztáni Nemzetközi Biztonsági Segítségnyújtó Erő (International Security Assistance Force, ISAF) egyik tábori kórházának alárendeltségében.

Az elmúlt években kiegyensúlyozott volt az együttműködés a két ország között, azt azonban megterheli az ottani macedón kisebbség helyzete, illetve a két ország határain átfelölő – a macedón oldalon az albán kisebbséghez köthető – szervezett bűnözés.

4. Magyar-macedón kapcsolatok

Magyarország 1994. augusztus 29-én vette fel a diplomáciai kapcsolatokat Macedóniával, a szkopjei magyar nagykövetség 1999. június 30-tól működik.

Magyarország kezdeményező, elkötelezett támogatója a nyugat-balkáni országok, köztük Macedónia euroatlanti integrációjának. Ezen országok felzárkóztatása, gazdasági stabilitásának megteremtése, demokratizálódási folyamatának elősegítése elsődleges biztonsági, gazdasági és nemzetpolitikai érdek. Az Európai Unió Thesszaloniki Programja alapján Magyarország tevékeny és kézzelfogható támogatást nyújt, amelyet saját kezdeményezésével, az ún. Szegedi Folyamattal is kiegészít. A politikai és diplomáciai segítségen túl részt vállal a térség békefenntartó műveleteiben is. Jelenleg csaknem 700 magyar katona teljesít szolgálatot a Balkánon a NATO és az EUFOR missziói keretében. A gazdasági újjáépítésben is jelentős a részvételünk. Működőtöke-kivitelünk több mint 50%-a (3 milliárd euró) a balkáni régióba irányul; Magyarország jelentős befektetőnek számít mindegyik országban (OTP, MOL, Magyar Telekom, TriGránit).

Magyarország és Macedónia szerződéses kapcsolatai megfelelően alakulnak, a két ország kormánya a beruházások védelméről, a kettős adóztatás elkerüléséről szóló egyezményt, toloncegyezményt, oktatási, kulturális és tudományos egyezményt kötött. 2008 februárjában a miniszterelnökök aláírták a nemzetközi fejlesztési együttműködést szabályozó egyetértési nyilatkozatot. A magyar fél javaslatot tett a gazdasági együttműködési megállapodás aláírására, a szociálpolitikai egyezmény korszerűsítése pedig folyamatban van. 2005-ben tárcaközi együttműködési megállapodás született a belügyminisztériumok, illetve a környezetvédelmi minisztériumok között, a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnoksága pedig vizsgálja macedón partnere együttműködésre vonatkozó javaslatát. A macedón fél tanulmányozza a határokat átlépő bűnözés megelőzésében és a szervezett bűnözés elleni harcban folytatott együttműködésről és a katasztrófavédelmi együttműködésről szóló megállapodás-tervezetet.

Szerződéses kapcsolatainkat is érintő politikai kérdés Macedónia alkotmányos nevének használata a nemzetközi kapcsolatokban. Eszerint kétoldalú keretben Magyarország a Macedón Köztársaság alkotmányos nevet használja, míg nemzetközi fórumokon – az Európai Unió egységes álláspontjához igazodva – a FYROM referencianevet.

Magyarország elkötelezett Macedónia euroatlanti integrációs célkitűzéseinek támogatása mellett, és kész e téren szerzett tapasztalatai átadására. Ugyanakkor fontosnak tartja, hogy Macedóniának saját teljesítményével, az integrációs feltételek teljesítésével kell alátámasztania EU- és NATO-csatlakozási törekvéseinek megalapozottságát.

Macedónia az ún. Szegedi Folyamat egyik kedvezményezettje és célországa. Az eddigi szegedi felkészítő-tájékoztató kurzusokon jelen voltak az adott témakörrel foglalkozó macedón köztisztviselők és szakértők, illetve a folyamat keretében macedóniai önkormányzati vezetők vettek részt a szegedi Biztonságpolitikai Központban szervezett oktatáson. Macedón rendőrtisztek is részesei a magyar-amerikai együttműködésben Budapesten szervezett továbbképzéseknek, amelyek témája a szervezett bűnözés és a terrorizmus elleni küzdelem. Nemzetközi projekt keretében Budapesten már két alkalommal vett részt két-két macedón vámtiszt továbbképzésen.

A magyar és macedón szakértők sokoldalú és kétoldalú keretek között konzultáltak aktuális biztonságpolitikai kérdésekről, valamint a határok ellenőrzésének rendszeréről. Magyarország határvédelmi felszerelés szállításával járul hozzá az illegális migráció elleni küzdelemhez. Magyar szakemberek folyamatosan részt vesznek a nemzetközi szervezetek belügyi témájú projektjeiben, többek között az emberkereskedelem és a kábítószer terjedése elleni harc témáiban.

Magyarország 2003-tól partner országgént kezeli Macedóniát nemzetközi fejlesztési együttműködési tevékenységében. Ennek keretében – Hollandiával és Svájjal együttműködve – 100.000 euróval támogatta a 2001. évi fegyveres konfliktus során megsemmisült rendőrségi épület újjáépítését. Matejcse községben, 200.000 euró értékben orvosi műszereket szerzett be a szkopjei Gyermek Tüdőgondozó Intézet számára. Az USA Nemzetközi Fejlesztési Ügynökségével (USAID) és az EBESZ-szel együttműködve 20.000 euróval támogatta a középiskolás roma diákok számára ösztöndíjat biztosító programot. 81.000 eurót adott az egészségügyi intézmények szélessávú (ADSL) Internet-hozzáféréseinek biztosítására, amely projekt a Magyar Telekom többségi tulajdonában lévő „Makedonszki telekommunikáci” vállalat támogatásával, illetve közreműködésével valósult meg. Emellett Magyarország 50.000 euró összegű támogatást hagyott jóvá az amerikai-szlovén-magyar-macedón együttműködésben megvalósítandó „E-tool” üzem és tudásközpont létrehozására irányuló projektre.

A nemzetközi fejlesztési együttműködési tevékenységben különös jelentőséggel bírnak a 2001-es fegyveres konfliktus lezáró Ohridi Keretegyezmény végrehajtását segítő programok, amelyek a macedón többség és az albán kisebbség együttélése, a kisebbségi jogok biztosítása mellett a decentralizáció kiteljesítését, azaz a helyi önkormányzatok szerepének növelését célozzák. Jelenleg az infrastruktúra fejlesztésére mutatkozik a legnagyobb igény, különösen az albánok lakta városrészekben, illetve településeken. A legsürgősebb beruházások a felszíni-, és csapadékvizek elvezetése, illetve a szennyvízrendszer fejlesztése területén szükségességek.

2006. június 1-től az Európai Bizottság CARDS programjának keretén belül a magyarországi Nemzeti Drogmegelőzési Intézet és a holland Trimbos Intézet közösen bonyolította le a „Kábítószerrel összefüggésbe hozható bűnözői tevékenységek elleni küzdelem” twinning projektjét. A program 2007. augusztus végén sikeresen befejeződött.

Az elmúlt évek során Magyarország aktívan részt vett a Macedóniában tevékenykedő nemzetközi missziókban. A szkopjei NATO-parancsnokság őrzés-védelmét 2006 júliusáig a Magyar Honvédség egyik szakasza látta el, majd a feladat végrehajtását a Macedón Hadsereg vette át. Az EU „Proxima” rendőri missziójában 2003-2005 között 5 magyar rendőrtiszt teljesített szolgálatot.

Gazdasági kapcsolataink jelenleg alapvetően az árucere-forgalomra korlátozódnak, a kereskedelmi mérleg javunkra mutat igen jelentős többletet. A Magyar Telekom (akkori nevén MATÁV) által vezetett holding 2000-ben megvásárolta a „Makedonszki Telekommunikáci” vállalat többségi tulajdonrészét, ezt a beruházást azonban újabb nagy volumenű befektetések – elsősorban a macedóniai belső bizonytalanság miatt – egyelőre nem követték, ezzel együtt Magyarország még mindig a harmadik legnagyobb külföldi befektető Macedóniában. Az utóbbi időszakban biztató kezdeményezések mutatkoznak a

középvállalkozások szférájában. A csongrádi Kör-Ker Iroda Kft. környezetkímélő, bioenergiát előállító üzemek létesítéséről írt alá megállapodást macedón partnereivel, a három telephelyen megvalósuló beruházás összértéke mintegy 50 millió euró. 2008 márciusában a magyar Fornetti-csoport szkopjei leányvállalata 200 ezer euró értékben megvásárolt egy több mint 20 ezer négyzetméteres földterületet Ilinden településen, ahol a cég sütőipari termékeket gyártó üzem felépítését tervezi.

Összegzés

A függetlenség kikiáltása óta eltelt 17 évben Macedónia stabilitása növekedett, a nemzetközi elismerésért küzdő országból a NATO és az EU tagjelöltjévé vált. A szomszédos országokkal fenntartott viszonya minden relációban számottevően javult, de a konfliktusokat nem sikerült teljes mértékben rendezni. Ezek közül a legsúlyosabb a Görögországgal fennálló név vita, amely az ország euroatlanti integrációját is hátráltatja.

Magyarország és a Macedón Köztársaság viszonya rendezett, kapcsolataink jól fejlődnek, azokat nyitott kérdések nem terhelik. A jövőben a gazdasági együttműködés bővítése lehet a kapcsolataink fejlesztésének fő iránya.

Irodalom

1. CELLER T: Balkáni fejedelmek – Szerbia és Montenegró uralkodói dinasztiái (5.), <http://www.csaladikor.co.yu/pages/2005/0428/friss/mozaik/kiraly.htm>
2. AHTISAARI, M. 2007: Comprehensive proposal for the Kosovo Status Settlement. http://www.unosek.org/docref/comprehensive_proposal-english.pdf
3. AHTISAARI, M. 2007: Report of the Special Envoy of the Secretary General on Kosovo's future status. <http://www.unosek.org/docref/report-english.pdf>
4. ALGARHEIM, C. 2004: Kosovars Vow to Fight On for „Lost” Lands. <http://www.iwpr.gn.apc.org>
5. ARSZOVSKI, M. - KUZEV SZ. - DAMJANOVSKI R. 2006: Vojnata vo Makedonija vo 2001 godina. Matica, Szkopje, 486 p.
6. Balkananalysis Editorial Team 2002: Blurring the Boundaries in Macedonia: the Kosovo Border Dispute. <http://www.balkananalysis.com>
7. Bela kniga na odbranata, Minisztersztvo za odbrana, Republika Makedonija, 2004.
8. Godisna nacionalna programa za cslensztvo na Republika Makedonija vo NATO, Minisztersztvo za odbrana, Republika Makedonija, 2007.
9. HÁRY SZ. 2008: A koszovói-macedón határvita okai, rendezési lehetősége és hatása a regionális biztonságra. In.: Reményi P. – Szebényi A. (szerk.): V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia [A nagy terek politikai földrajza]. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 388-394.
10. HÁRY SZ. 2007: A koszovói etnikai konfliktus gyökerei és a tartomány státuszrendezési folyamatának perspektívái. In.: Mediterrán és Balkán Fórum No. 3. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 7-17.
11. KISZELINOVSKI, SZ. 2007: Isztorija na Makedonija (kratka isztorija). Menora, Szkopje, 133 p.
12. KISZELINOVSKI SZ. - SZTAVOVI-KAVKA I. 2004: Malcinsztvata na Balkanot (XX vek). Insztitut za nacionalna isztorija, Szkopje, 237 p.
13. MILENKOSZKI, M. 2005: Drzsavnite granici na Republika Makedonija i aszociranyeto vo Evropszkata unija. EURO-EKO, Szkopje, 264. p.
14. MIRCSEV D. 1999: Engineering the Foreign Policy of a New Independent State: The Case of Macedonia, 1990-6. In.: Pettifer, J. (szerk.): The New Macedonian Question. Macmillan Press, London, pp. 201-225.

14. MIRCSEV D. 2006: Macedonia in the Crisis and the Breakup of Yugoslavia: an Atypical Case. In.: Mircsev, D. (szerk.): The Macedonian Foreign Policy 1991-2006. Az-Buki, Szkopje pp. 79-87.
15. MITREV, K. 2001: Voenogeografszki karakterisztiki na makedonszko-jugoszlovenszkata granica. Szpecializsztatcski trud, Voena Akademija „General Mihajlo Aposztojszki”, Szkopje, 122 p.
16. Nacionalna koncepcija za bezbednoszt i odbrana, Minisztersztvo za odbrana, Republika Makedonija, 2003.
17. Nasiot pat do NATO, Minisztersztvo za odbrana, Republika Makedonija, 2006.
18. PAVLICA, B. 2004: Ugovor izmegyu Savezne Republike Jugoszlavije i Makedonije o protezsanzju i opiszu drzsavne granice. In.: Tokovi istorije, br. 1-2., Beograd pp. 91-115.
19. PETROVSZKI, P. 2006: Szvedostva-2001, Kiro Dandaro, Bitola, 234 p.
20. SHEA, J. 2002: Makedonija i Grcija, Bitkata za definiranje nova balkanszka nacija, Makavej, Szkopje, 408 p. (eredeti cím: Macedonia and Greece, The Struggle to Define a New Balkan Nation, Mcfraland & Company Inc., Jefferson, North Carolina and London, 1997)
21. SZTAVOVI-KAVKA I. 2002: Isztorija na Makedonija. Menora, Szkopje, 442 p. Sztrategiszki odbranben pregled, Minisztersztvo za odbrana, Republika Makedonija, 2003.
22. TALEVSZKI, J. D. 1999: Granicite na Republika Makedonija, Apeksz, Bitola, 299 p.
23. The FYROM-Yugoslavia Boundary. 2002, Office of the Geographer and Global Issues, U. S. Department of State.
24. TÓTH S. 2001: Az etnikai problémák megoldásának bolgár útja. In.: Hajdú Z. – Pap N. – Tóth J. (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia [Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései]. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 182-188.
25. TROEBST, S. 1997: Bugarszko-jugoszlovenszka kontroverzsa za Makedonija 1967-1982. Insztitut za nacionalna isztorija, Szkopje, 327 p. (eredeti cím: Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982. Südost-Institut, München-Oldenburg, 1983)
26. Zakon za ratifikacija na dogovorot megyu Republika Makedonija i Szozuzna Republika Jugoszlavija za proteganye i opisz na drzsavnata granica. Szluzsben vesznik na Republika Makedonija, broj 19, 6 mart 2001, god. LVII, Megyunarodni dogovori pp. 1-32.
27. Web-oldalak:
  - <http://www.ec.europa.eu/enlargement/candidate-countries>
  - <http://www.mfa.gov.hu>
  - <http://www.mfa.gov.mk>
  - <http://www.morm.gov.mk>
  - <http://www.nato.int>
  - <http://www.seebrig.org>

A balkáni népcsoportok szerepe a Temesi-Bánság etnikai térszerkezetében /1718-2002/

Kókai Sándor¹

1. Az etnikai térszerkezet kialakulására ható tényezők 1718 előtt

A Bánságban két nagy földrajzi régió és négy nagy kultúrkör találkozott, alapvető strukturális különbségekkel, mely nemzeti, vallási és kulturális szempontból erősen tagolódott. A Kárpát-medencének a Temesi-Bánságon kívül nincs még egy olyan régiója, ahol tizenhat etnikai csoport élt egymás mellett, az etnikai tarkaság iskolapéldáját hozva létre.

E régióban a balkáni népcsoportok dominánssá válására a XVI. század közepétől, a történelmi magyar állam központi területének elfoglalása után került sor. A terület török által történő elfoglalása, s kiszakítása a korábbi térszerkezetéből rövid idő alatt bekövetkezett. A Temesi Délvidék politikai szerepének felértékelődése mellett jelentős etnikai mozgások is történtek, döntőnek azonban a Török Birodalom területi terjeszkedése bizonyult, melynek „akciórádiusza” az ország középső területei dominánsan beépültek, részben vagy teljes egészében megváltoztatva a korábbi etnikai szerkezetét.

A XVI. század közepére a Szörényi-bánság megszűnt, de megszületett Szörény vármegye, mely az erdélyi fejedelmek birtokához tartozott, magába foglalva a Bánsági-hegyvidék egész területét. E megyét a lugosi és karánsebesi bánoknak nevezett két tiszttel kormányozta egész 1658-ig, amikor Barcsay Ákos, hogy az erdélyi fejedelemséget elnyerhesse, Lugost és Karánsebest a töröknek átadta. *A Bánsági-hegyvidék e területét a tényleges katonai események elkerülték, kedvezve a románság térnyerésének, míg településhálózatára a kontinuitás volt jellemző, térszerkezeti erővonalai pedig szorosabban kapcsolódtak Erdélyhez. A temesvári vilajet területén viszont a hadi tevékenységek tovább fokozták és felerősítették a demográfiai-etnikai, kulturális és településhálózati különbségeket az egyes régiók között. E területek sokkal nyitottabbakká váltak, kedvezve a balkáni etnikumok (pl. szerbek, bolgárok, bosnyákok, stb.) betelepülésének. A felbomlott térszerkezet működtetése 1718-ig deformáltan, esetlegesen valósult meg, településhálózati szinten is igen nagymértékű pusztulást, visszaesést jelentve a hódoltság előtti korszakhoz képest. Az etnikai viszonyok drasztikus változását mutatja, hogy a magyarság, mely a török előtt a népesség 75-80%-át alkotta, gyakorlatilag elmenekült vagy elpusztult.*

A pozsareváci békekötés időpontjára (1718) a Bánság csaknem teljesen lakatlan, elvadult, mocsarakkal tarkított régióvá vált. Az 1717. évi összeírás szerint (Acsády I. 1896.) Torontál vármegye három kerületének (csanádi, becskereki, pancsovai) 81 lakott falujában 1798 db ház volt - a legtöbb Nagybecskereken (100db), a legkevesebb Egresen (4 db) -, melyekben együttesen kb. 8-9000 fő élhetett. Temes vármegye négy kerületének (temesvári, csakovai, verseczi, fehértemplomi) 92 lakott falujában 1892 db ház volt, melyekben együttesen kb. 8000 fő élhetett. Krassó-Szörény vármegye magasabb népességszámát és településsűrűségét ismerve sem emelkedhetett a régióban a népsűrűség átlagos értéke 1-2fő/km² fölé, különösen a határőrvidék alacsony értékei szembetűnőek.

¹ Főiskolai docens, Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszék

2. A balkáni népek migrációja és betelepülése 1718-1790 között

A Temesi-Bánság kedvező természetföldrajzi adottságainak kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette, melynek biztosítása a legsürgetőbb feladattá vált.

A régió önállósága (1718-1778) lehetővé tette a bécsi udvar telepítési politikájának érvényesülését, melynek hatására a demográfiai-etnikai, térszerkezeti és társadalmi-gazdasági folyamatok az ország többi régiójától karakterisztikusan elkülönültek, jellegzetes vonásaik révén specifikussá váltak. *Mercy tábornok az Udvari Kamara támogatásával leginkább külföldről, nevezetesen Bajorországból hívatott be telepeseket (svábok), egyes községeket azonban franciákkal, olaszokkal, sőt spanyolokkal (Nagybecskerek=Új-Barcelona) telepítették, s megindult a német és a felvidéki magyar polgárok, valamint a görög, szerb és zsidó kereskedők újabb betelepülése is. A később tiszteletére elnevezett Mercyfalván például zömmel olasz telepések éltek. A gazdasági szükségyszerűség által kikényszerített benépesítés, részben spontán migráció, részben szervezett telepítés eredményeként, viharos gyorsaságú volt, melynek néhány tényét az alábbiakban foglaljuk össze az egyes balkáni etnikumokat tekintve:*

- *A szerbek* spontán migrációja már a török időszak alatt is megfigyelhető volt, leginkább azonban a marosi és az al-dunai részeken letelepített szerb határőrök (kb. 16000 fő) duzzasztották számukat. A marosi határőrvidék felosztása (1750) után a Tisza mellé (Kikindai-szabad kerület) telepítették őket, azonban e két nyelvtérület különbségei (szokások, életmód, stb.) hosszú ideig fennmaradnak.
- *A románok* spontán migrációja az egész török uralom alatt szabadon folyhatott, mely folyamat a pozsareváci béke megkötése után felgyorsult. Őket is érintette azonban a bécsi udvar diszkriminációja, mely szerint 1767-ben a Maros menti román lakosok, másokkal szaporodva Klekkre, Torákra, Écskára, Jankahidára, Szárcsára, Fényre, Öregfalura, ill. Grabáczra voltak kénytelenek áttelepülni, átadva helyüket a német telepéseknek.

A népesség gyarapodását, az etnikai-települési térszerkezet alakulását, csak ideiglenesen zavarta meg az 1737-39-es osztrák-török háború. A háború egyik következménye, hogy az ÉNy-bulgáriai *katolikus bolgárok* és a szerbiai *görögök* egy része (összesen mintegy 3000 család) a Bánságba vándorolt, s őket Vingán, Ó-Besenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szöllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban, s az oraviczai bányakerületben telepítették le. Az 1737-ben Vingára vándorolt bolgároknak 1744-ben már 4 osztályos iskolájuk volt bolgár nyelven.

Mária Terézia uralkodásának kezdete (osztrák örökösödési háború) nem kedvezett a szervezett telepítéseknek, így a *spontán migráció (románok, magyarok, szerbek) került előtérbe*. A szerbek számára a későbbi *kikindai szabad-kerületben* (Mokrin, Kikinda, Beodra, Melencze, Ókeresztúr, Tiszatarros, Karlova, Józseffelva, stb.), illetve a később beköltözőknek Törökkanizsa és Törökbecse vidékén tartottak fenn alkalmas területeket. Az egész területet 1753-ban 6 századra osztották fel, majd 1768-74 között délebbre telepítették őket, illetve kettéosztották az al-dunai Határőrvidéket (német-szerb, oláh). A *német-szerb Határőrvidék egy részén* (Pancsova, Botos, Kanak, Torontáludvar stb.) *szerbek*, másik részén német (pl. Pancsova, Omlód, Kubin stb.) rokkant katonák telepedtek le. Az új német betelepülők a Bánát területét 1763-ig igen gyéren szállhatták meg, a megtelepülésük súlypontja a temesvári kerület volt, míg a *nagybecskereki kerületbe zömmel bolgárok, szerbek és románok telepedtek le*.

Az 1763. február 25-én kibocsátott gyarmatosítási pátenssel azonban a telepítés rendszeres irányt vett. *A német telepéseken kívül szerb és magyar spontán migráció is*

duzzasztotta a népességet, de a németeket mindenütt előnyben részesítette a tartományai igazgatóság. Ennek is tulajdonítható, hogy a Kikindai-szerb kerületből, amely 1774-től kiváltságokat kapott (területe 20 mérföld²), 1775-78 között mintegy 460 szerb család vándorolt a dunai Határőrvidék (1768-tól szervezték) területére. A kiskikindai szerbeket, akik a mai Lovrinban laktak, a kincstár Basahídra telepítette át, Lovrint pedig 1777. április 14-én bolgárok szállták meg. A katonai Határőrvidékre kivándorolt szerbek helyére a volt marosmenti Határőrvidék szerbjei települtek be. A horvátországi Határőrvidék kialakításakor a zágrábi püspök és káptalan birtokainak egy részét elvették, s kárpótlásul (birtokcsere címén) Bánlak, Horvát-Bóka, Káptalanfalva, Horvát-Neuzina, Szécsánfalva településeket kapták, ahova az alattvalók egy része is áttelepült. A horvátok másik csoportja (krasowaner) valószínűleg spontán migrációval még a török hódoltság idején (az 1650-es években) húzódott a Krassóvár, Krassócsörgő és Kiskrassó körüli mészkővidékre (Pozsár V. 1991).

A betelepülők pontos számát nem tudjuk (1763-66 között 16889 fő a német tartományokból érkezett), de a Temesi-Bánság és a Határőrvidék lakosságszáma jelentékenyen megemelkedett, s a Bánság népessége az 1700-as évek közepére elérte a 450 ezer főt (BOROVSKY S. 1911. 359. o.). A II. József korabeli népszámlálás idejére pedig megközelítette a hétszázezer főt (Temes: 215506 fő, Torontál: 152088 fő, Krassó: 188469 fő, 1784-87-ben, Bánsági Határőrvidék: 125807 fő 1798-ban), amely több mint huszonöt-szörös növekedés 1720-1787 között. Ekkor az ország népességszáma megkétszereződik, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nő. A betelepítések hatására a Bánságban Európa és a Kárpát-medence egyedülálló etnikai keveredése következett be, megjelentek a francia, német, cseh, szlovák, bolgár, montenegrinus, bunyevác, sokác, dalmát, illír, bosnyák, horvát és örmény (utóbbiak zömmel Temes vármegyében) anyanyelvű lakosok is a négy nagy nemzetiség mellett.

Ekkor a Bánság népsűrűsége még magán viselte a török pusztítás nyomait. Az országos átlagnak (29,3 fő/km²) mintegy $\frac{3}{4}$ -e a Bánság népsűrűsége (23,9 fő/km²), jóval elmaradva (Temes 37,5 fő/km², Krassó 36 fő/km², Torontál 22,1 fő/km², Határőrvidék 12,1 fő/km²) a dunántúli, a felvidéki (Pozsony vármegye 53,6 fő/km²) és a központi területektől. (Danyi D. – Dávid Z. 1960)

A három bánáti vármegye visszaállítása (1779), illetve a délvidéki urbárium (amely a parasztságra nézve sokkal kedvezőbb volt a magyarországinál) újabb lendületet adott a Bánság benépesítésének. Az *al-dunai Határőrvidék benépesítésére II. József 1780. április 15-én újabb telepítéseket rendelt el (15 új település épült fel ekkor).* 1784-1787 között újabb nagyarányú német telepítés következett be (Temes vármegyében 21 településre, Torontálban 6 településre érkezett mintegy 2880 ill. 1056 család).

3. A Bánság demográfiai sajátosságai 1790-1870 között

A régió népességváltozásai tendenciáit 1817-től az első világháború végéig a spontán asszimilációs és migrációs folyamatok dominanciája jellemezte, a XIX. század eleji, zömmel magyarokat érintő szervezett telepítések alig változtattak a *Bánságra jellemző, hallatlanul nagy etnikai-vallási tarkaság alapvonásain, mely a XVIII. század második felében alakult ki, s kisebb-nagyobb változásokkal a II. világháború végéig fennmaradt.* A kincstári és magánföldesúri birtokok benépesítése azonban az I. világháború kirobbanásáig – ha lassuló ütemben is – folytatódott /pl. ruszinok betelepítése a Temes folyó völgyébe, magyar telepes falvak (pl. Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva stb.) a Bega mentén, stb./.

Az 1784/87-es népszámlálástól az első hivatalos népszámlálásig (1870) eltelt mintegy 80 év a Bánság népességében továbbra is dinamikus növekedési szakaszt jelentett. Ez idő alatt a népesség mintegy a duplájára emelkedett (1870 = 1335989 fő), ami elmaradt az Alföld népességének két és félszeres gyarapodásától, de

magasabb volt, mint az országos átlag (87 %). Meghatározóvá a spontán migrációs folyamatok váltak, s a Bánság etnikai térszerkezetének változásait, az etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontaktzónák fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népesedési folyamatokat (pl. kivándorlás, egyke mozgalom, természetes szaporodás, stb.) is e belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították. *1870-ben a Bánság területén élt az ország lakosságának 8,6 %-a, átlagos népsűrűsége pedig 46,8 fő/km²-re emelkedett, megközelítve az országos átlagot (47,7 fő/km²).*

Erre az időszakra esik a felvidéki szlovákok és ruszinok betelepülésének kezdete is. A szlovákok 1778 után kezdtek beszivárogni a Bánát területére, tömegesebb megjelenésük azonban a XIX. század első évtizedeire tehető (pl. Lajosfalva, Antalfalva, Tót-Aradác, Erzsébetlak, Sándorfalva, stb.). A ruszinok első csoportja V. Ferdinánd uralkodása idején (1840-es évek) érkezett, főként a Temes folyó völgyébe (Lugos és Karánsebes közötti falvak), valamint a bányavárosokba. A pozsareváci békekötéstől a kiegyezésig eltelt 150 év alatt a népességszám mintegy hetvenszeresére (1720: kb. 20000 fő, 1870: 1335989 fő) növekedett. A XIX. század közepére a Bánság külső benépesítése lezárult, így Fényes Elek geográfiai szótárában egy viharos gyorsaságú etnikai térszerkezeti változás eredményét szerepeltethette (mely nem tartalmazza a Határőrvidék adatait). A balkáni népek súlya megközelítette a 75%-ot. A Bánság három vármegyéjében 740485 fő élt 535 településen (1. táblázat). A geográfiai szótár adatai kisebb hiányosságokat mutatnak (pl. az 1910-es népszámlálás szerint a vizsgált területen 613 település helyezkedett el, s a különbségnek csak egy részét (30 település) telepítették 1850 után, azaz mintegy 50 település kimaradt a szótárból, másrészt néhány település lakosságának etnikai megoszlását nem adja meg, stb.), mindez azonban nem teszi lehetetlenné a tényfeltárást, sőt reális etnikai térszerkezeti megoszlás és elhelyezkedés készíthető.

1. Táblázat: A Bánság etnikai csoportjai 1851-ben

Népesség (fő)	Nemzet/nemzetiség	%
56324	magyar	7,6
148740	német	20,1
380926	román	51,4
123687	szerb	16,7
3177	szlovák	0,4
7526	bolgár	1,1
9743	horvát	1,3
5992	francia	0,8
3066	zsidó	0,4
762	montenegrinus	0,1
152	roma	0,02
740485	össesen	100

A magyarok a Bánság lakosságának mintegy 7,6 %-át (56329 fő) alkották, legtömegesebben a régió észak-nyugati szegletében (Torontál vármegyében élt a bánáti magyarság 76,4 %-a /42999 fő/, de egyetlen járásban sem volt többségben), ahol Törökkanizsa, Csóka, Szaján és Kiszombor voltak gyarapodó gócpontjai a magyarság betelepülésének.

A németek a Bánság lakosságának több mint 20 %-át (148750 fő) alkották. A Bánság-általunk vizsgált – 535 települése közül 115 településen élt 200 főt meghaladó német

közösség, amelyből 70 településen 95 % fölötti arányukkal *tiszta német településeket* alkottak. Itt élt a bánásági németek több mint 67,7 %-a (100788 fő).

A szerbek a Bánáság lakosságának 16,7 %-át (123687 fő) alkották, úgy, hogy 64 településen élt 200 főt meghaladó szerb közösség, amelyből 22 településen volt 95 % feletti a szerbek aránya. Ezek a *tiszta szerb települések* öt kivételével (Porány, Temespaulis, Verseczvár, Krassószombat és Lukácskö) Torontál vármegyében helyezkedtek el, úgy, hogy a kikindai szabad kerület hat települése is ide került.

A románok a Bánáság lakosságának több mint a felét (380926 fő = 51,4 %) adták, úgy, hogy Torontál vármegyében 27 településen, Temes vármegyében 108 településen és Krassó vármegyében 219 településen élt 200 főt meghaladó román közösség. A bánásági települések 66,1 %-án (354 db) megtalálhatóak voltak a románok, amelyből Torontál vármegyében 18, Temes vármegyében 77 és Krassó vármegyében 198 tartozott a *tiszta* (95 % feletti arány) *román településekhez*. Mindez spontán migrációjuk eredménye, amely a Bánásági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé. Ez a lassú népmozgás a folyóvölgyek mentén (pl. Néra, Karas, Berzava, Temes, Bega, stb) haladt a leginkább előre, csápszerűen elágazva, és beágyazódva a többi bánásági etnikai csoport közé.

Az eddig nem részletezett *kisebb bánásági etnikai csoportok* együttesen is mindössze 4,22 %-ot (30491 fő) tettek ki az összlakosságból (pl. horvátok 9743 fő = 1,31 %, bolgárok 7526 fő = 1,01 %, franciák 5992 fő = 0,8 %, stb.), s e néptörredékekkel már az első fejezetben részletesen foglalkoztunk.

Az etnikai tömbök és szigetek elhelyezkedése alapján nem meglepő, hogy az itt élő *nemzetek és nemzetiségek keveredése nem volt olyan mértékű, mint az várható lett volna*. A bánásági települések 79,8 %-a (427 db) *etnikailag homogénnek számított* (293 románok, 70 németek, 26 magyarok, 22 szerbek, 8 horvátok, 5 franciák és 1-1 bolgárok, szlovákok, montenegróiak által lakott település volt). A fenti tények is azt a megállapításunkat támasztják alá, hogy az etnikai zárttság és nyitottság tekintetében óriási különbségek voltak és maradtak a XIX. században a régióban.

4. Demográfiai változások 1870-1918 között

A népességszám közel kettőszázötvenezer (235406 fő = 17,62 %) fővel növekedett 1870-től 1910-ig. A népsűrűség 55 fő/km² fölé emelkedett, amely elmaradt az országos átlagtól (64,3 fő/km²), s jóval alacsonyabb, mint az Alföld más térségeiben (70 fő/km² feletti értékek). A népesség lassuló növekedése különböző okokkal magyarázható, részben az országos tendenciáknak megfelelően az 1873. évi kolerajárvány, az 1890 után felgyorsuló kivándorlás, részben regionális és lokális tényezők (pl. egy-gyermekrendszer elterjedése a német lakosság körében, napszámosok elköltözése, az uradalmak bérbeadása vagy parcellázása miatt a gazdasági cselédek elköltözése, stb.) eredménye.

Mind a vizsgált időszak elején, mind az 1910-es években bekövetkezett népességszám-változásokat tekintve megállapítható, hogy a növekedés kis szigetei állnak szemben a különböző ütemű népességcsökkenés kiterjedt térségeivel, melyekbe városi szerepkörű és funkciójú települések is beletartoztak. Nem meglepő módon a *kisebb etnikai szigetek központjait jelentő települések* (pl. Óbesenyő = bolgárok, Krassóvár = krassóvánerék) *népességmaximuma 1851-ben vagy még korábban volt, mutatva a saját etnikum pótlásának és az etnikai keveredésnek a hiányát*. Ugyanez figyelhető meg az 1880-as és 1890-es évekre vonatkoztatva a bánásági sváb településekre, melyek népességszáma erőteljesen csökkent a századforduló éveire. Az Erdőhát vidékén, a Maros mentén, a Haide területén, a Bánásági-hegyvidéken és Versecztől délre számos olyan település található, amely népességmaximumát még az 1870. évi népszámláláskor vagy korábban érte el (pl. Marosberkes, Jám, Nagykomlós, Csene, Beodra, Csatád, Párdány stb.).

A Bánság 801 településének 1910. évi népszámlálási adatsorát feldolgozva, lehetővé vált a fenti folyamatok áttekintése, a bánsági nemzetiségek specifikumainak feltárása, s az etnikai térszerkezet legfontosabb elemeinek megismerése. *Nagyfokú etnikai keveredés csak regionális értelemben igaz, mindazok ellenére, hogy a négy nagy nemzetiség a települések 65-96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen).* A bánsági magyarok számaránya 604 településen 20% alatt maradt (a németeké 542 településen, a románoké 274 településen, a szerbeké 384 településen), 467 településen a magyarok száma nem érte el a száz főt, s 140 település lakosságában 1 % alatt maradt a magyarság aránya vagy teljesen hiányzott.

A magyarok a Bánság lakosságának 15,3 %-át (242152 fő) alkották (2. táblázat). Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy Torontál vármegyében élt a bánsági magyarok 53 %-a (128405 fő), ahol abszolút többséget csak a törökkanizsai járásban (52,4 %) alkottak, és itt élt a bánsági magyarok 10,3 %-a (24961 fő).

A németek a Bánság lakosságának 24,5 %-át (387545 fő) alkották. A fenti 726 település közül 148 településen többségben éltek a németek, további 53 településen 20-48 % közötti arányt, 37 településen 10-20 % közötti arányt értek el, de kisebbségben voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 42,78 %-uk (165779 fő) Torontál vármegyében lakott.

A románok a Bánság lakosságának 37,4 %-át (592049 fő) alkották, úgy, hogy 274 településen (Torontálban 153 db, Temes megyében 83 db, Krassó-Szörényben 38 db) arányuk 20 % alatt maradt. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy Krassó-Szörény vármegye területén élt a bánsági románok 56,7 %-a (336082 fő). A vármegye 13 járásában abszolút többséget értek el (pl. bozovicsi járásban 92,4 %, marosi járásban 94,7 %, teregovai járásban 88,8 %, karánsebesi járásban 85,9 %, a jámi járásban 91,4 % stb.), az újmoldovai járásban (46,9 %) és Karánsebesen (49 %) relatív többséget alkottak. A vármegye lakosságának (466147 fő) 72,1 %-át (336082) a románok alkották.

A szerbek a Bánság lakosságának mindössze 18 %-át (284329 fő) alkották. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 70,3 %-uk (199750 fő) Torontál vármegyében élt, ahol az antalfalvai (24530 fő = 52,1 %) és a törökbecsei (32938 fő = 67,9 %) járásokban, valamint Nagykikindán (14148 fő = 52,8 %) abszolút többséget értek el. Relatív többséget alkottak a nagykikindai (15351 fő = 46,5 %), a párdányi (9708 fő = 35,7 %) járásokban és Pancsován (8714 fő = 41,9 %). A szerbek 24,5 %-a (69905 fő) Temes vármegyében élt, ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (20987 fő = 57,0 %), míg a kevevárai járásban relatív többséget (16795 fő = 47,3 %) alkottak.

A szlovákok a Bánság összlakosságának 1,4 %-át (22131 fő) tették ki, úgy, hogy Torontál vármegye 109, Temes vármegye 115 és Krassó-Szörény vármegye 88 településén megtalálhatóak voltak, de 90 % feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén (Újsándorfalva 900 fő = 91,9 %, Nagylajosfalva 4087 fő = 95,6 % és Felsőaradi 2191 fő = 91,4 %) rendelkeztek.

A bolgárok a Bánság népességének 0,8 %-át (kb. 12500 fő) alkották, s a régió 16 településén megtalálhatóak voltak, úgy, hogy Óbesenyőn 90,7 %-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5 %-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5 %-os (417 fő), Vingán 57,3 %-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyházán =763 fő = 30,2 %) és Dentán (379 fő = 10,99 %), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5-10 % közötti arányban.

A krassowanerek homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resiczabányai járásában, ahol Kengyeltő 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő = 92%, Krassóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő =

93,1% és Nermed 662 fő = 98,4 %, Vizes 464 fő = 97,9 % településeken élt 98 %-uk (7195 fő).

A *ruszinok* a Bánság népességének 0,15 %-át (2392 fő) alkották, úgy, hogy a régió 46 településén éltek, de 1 % feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek. Egyetlen településen (Istvánhegy 202 fő = 80,5 %) alkottak abszolút többséget, míg kilenc esetben kisebbségben voltak (pl. Cserestemes 102 fő = 10,9 %, Krassógombás 893 fő = 44,5 %, Mutnokszabadja 266 fő = 23,7 %, Kricsó 72 fő = 6,7 %, Zsidóvár 55 fő = 4,2 %, Forrásfalva 35 fő = 5,6 % stb.), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.

A *horvátok* a Bánság népességének 0,3 %-át (4872 fő) alkották, úgy, hogy a régió 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1 %-ot, mely települések közül 14 Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen érték el relatív többséget (Kócse 359 fő = 36,2 %, Kisszécsey 239 fő = 49,6 %), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Tárcsó községben.

A *csehek* a Bánság népességének 0,55 %-át (kb. 8100 fő) alkották, úgy, hogy a régió 25 településén az egyéb kategóriánál utalnak rájuk, azt azonban tudjuk, hogy hat településen 90 % feletti (homogén) súllyal rendelkeztek: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezeken túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászán (265 fő) illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő).

A Bánság kisebb etnikai töredékeiről alig rendelkezünk bővebb információval, azt tudjuk, hogy *sokácok* éltek Temesrékason (970 fő = 20,1 %), *montenegrinusok* Temespéterin (816 fő = 88,6 %), *franciák* Szenthubert, Szentborbála, Károlyliget és Nagyósz településeken, valamint *morvák* Oraviczabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve *olaszok* Nádorhegy (41 fő), Ruszkabánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken, de pontosabb összesített adatokkal nem rendelkezünk. A *cigányoktól* a népszámlálási adatok több mint ötven településen tesznek említést, 20 % feletti arányt azonban csak Cserestemes (39,4 %) és Mácsova (24,3 %) településeken érték el, de kisebbséget alkottak.

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét, amíg a románok 27,7 %-a (164379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3 %-a (4274 fő), a szlovákok 42 %-a (9285 fő), a ruszinok 91,6 %-a (2190 fő), a csehek 51,5 %-a (4167 fő), a bolgárok 25,1 %-a (3132 fő), a németek 25,2 %-a (97625 fő), a szerbek 29,1 %-a (82659 fő) és a magyarok 38,4 %-a (92994 fő). A legkevésbé zárt magyarság (majdnem negyven százalékuk – közel 100 ezer fő – kisebbségben ill. szórványban élt) szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a trianoni országhatárok meghúzásakor.

5. A balkáni népek migrációja és betelepítése 1918-1945 között

Az elmúlt kilencven esztendőben az állam- és közigazgatási határok gyakori változásai olyan demográfiai folyamatokat indítottak el, amelyek napjainkra differenciálódott mikrorégiók mozaikjait hozták létre eltérő népesség- és településföldrajzi specifikumokkal. A *természetes szaporodás és fogyás differenciáltan jelentkezett az egyes régiókban, s különösen drasztikus volt a csökkenés a megyék határai és a trianoni határ menti települések esetében, melyek halmozottan hátrányos helyzetű régiókká váltak.* A magyar-román, román-szerb és magyar-szerb határok mentén e csökkenés mind területileg, mind országok vonatkozásában markánsan különbözött. Az I. világháború utáni békeszerződés által megrajzolt határok a népesség etnikai összetételére

ugyan úgy nem voltak tekintettel, mint a természeti tényezőkre sem, tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Valkány, Klári stb.) és a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat (pl. *a bánsági vasútvonal hálózatot nem kevesebb mint tizenkilenc helyen metszette a trianoni határ*) vágta szét az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően. A Bánság ilyen értelemben is sajátos helyzetbe került, hiszen *Magyarországnak csak kicsiny ÉNy-i része (Marosszög, 271 km², 9 település Új-Szegeddel együtt) marad meg, míg Szerbiához került 9387 km² (193 település) Torontál és Temes megye területéből ill. Krassó-Szörény vármegye két települése (Udvarszállás, Krassószombat) 23 km²-nyi területtel. A Bánság közel kétharmadát (66,1 % = 18848 km², 599 település) Románia kapta, mely felosztás ellentétben volt egyes nagyhatalmak (pl. olaszok, amerikaiak, stb.) terveivel, s az etnikai térszerkezettel és megoszlással (2. táblázat).*

A régió 849 településén 1622564 fő élt 1949/53/56. évi népszámlálások adatai alapján, s ez mindössze 3,25 százalékkal (51169 fő) magasabb, mint 1910-ben (804 településen = 1571395 fő). E szerény növekedés egyértelműen törést jelentett. A települési szintű vizsgálatok azt mutatják, hogy a népességyarapodás területi súlypontjaiban nem a belső migrációs folyamatok dominanciája érvényesült.

A szerb Bánság területén a hatóságok azonnal hozzáláttak a magyar államiság minden nyomának felszámolásához. A hatalmat a helyi szerbek kezébe adták, a magyar közalkalmazottak többségét elbocsátották, az iskolákat államosították, s az 500 kat. hold feletti nagybirtokok nagy részét kisajátították, melyekre szerb és horvát telepesek érkeztek, melynek eredményeként 1930-ra a Bánátban élő szerbek száma mintegy harmincezer fővel gyarapodott (3. táblázat), a magyarok száma viszont több mint tizenötezer fővel csökkent csak Torontál vármegyében. Az államhatártól számított 30-50 km-es zónába telepített délszlávoknak köszönhetően a szerb többségű települések száma emelkedett (pl. Deliblat, Kubin, Pancsova stb.), s teljesen új telepes falvakat is létrehozva (pl. Aleksandrovo, Vojvoda Stepa, Banatsko Karadjordevó, Milevicevo stb.) a szerb etnikai tér kiterjedése különösen Nagyikindától délkeletre nőtt meg. A Bánság Szerbiához került régióiban az 1920-as években mintegy 8-10 ezer fővel csökkent a románok száma is, mely Romániába történő átköltözésüknek volt köszönhető.

Román-Bánság lakosságának csökkenése mind Temes-Torontál, mind Krassó-Szörény vármegye vonatkozásában egyértelmű, melyet csak részben ellensúlyozott Temesvár dinamikus népességyarapodása. A demográfiai folyamatokba kevésbé drasztikus módon beavatkozva a spontán migrációs-asszimilációs folyamatok érvényesülése volt a meghatározó. Nem következett be román telepes falvak létesítése (a Bánság területén 1910-ben 592049 román nemzetiségű élt, míg 1930-ban 594005 fő), a bánsági románok országos átlag alatti alacsony természetes szaporodását ekkor még nem ellensúlyozták „regáti” románok betelepítésével. A románság térnyerése zömmel a nagyvárosokra (pl. 1930-ra már csak Resicabányán éltek a németek abszolút többségben = 55,4 %, Temesvárott a lakosságnak már csak 1/3-a számított német anyanyelvűnek, stb.) korlátozódott illetve néhány Krassó-Szörény megyei bányá- és ipari központ és fürdőváros (pl. Herkulesfürdő 509 fő → 1656 főre) román lakossága emelkedett erőteljesebben.

Az 1910-50 közötti népességszám-változások egyszerű adatsorai mögött olyan etnikai-vallási és nyelvi összetételt jelentő módosulások következtek be, különösen Szerb-Bánság telepes falvai, a német nemzetiség szinte teljes likvidálása, magyarok tömeges elmenekülése, amelyek egyértelműen mutatják, hogy ebben az időszakban a demográfiai folyamatokat a különböző irányú és motivációjú, gyakran erőszakos migrációs folyamatok határozták meg.

6. A balkáni népek migrációja és betelepítése 1945-2002 között

A II. világháború után tartott első népszámlálási adatok (1949, 1953, 1956) alapján megállapítható, hogy a Bánság területén 849 településen 1622564 fő élt, ami 3,5 %-os természetes szaporodást jelentett 1930-hoz képest. A Bánság 826 településén 1845558 fő élt 1990-ben, s ez mintegy tizennégy százalékkal (13,74 %) magasabb, mint az 1950-es évek elején, amely önmagában kedvező tendencia. A mélyebb és részletesebb vizsgálatok alapján azonban megállapítható, hogy természetes szaporodással mindössze 116 település rendelkezett (zömében Belgrád és Temesvár agglomerációjában, ill. Nagybecskerek, Orsova, Moldova, Resicabánya szűkebb térségében), s több mint hétszáz (710 db) a folyamatos népességcsökkenés állapotába került. A dinamikus növekedést mutató települések közül Temesvár népességgyarapodása (142257 főről 334115 főre) számszerűen (191858fő) Ómoldova gyarapodása pedig százalékosan (1890 főről 11793 főre, azaz 624 %) a legmagasabb érték.

Markáns változások következtek be, különösen a nagyobb nemzetiségek (szerb, román, német, magyar) vonatkozásában, míg a kisebb nemzetiségek (szlovák, horvát, bolgár, cseh, ruszin, stb.) esetében csak az *albánok* megjelenése (120 fő fehértemplomi járás, Susara településen), valamint a *szlovénok* betelepülése (483 fő: Duzine és Gudurica faluba) és a *makedónok* tömegesebb megjelenése (7448 fő), illetve folytatódó természetes asszimilációja érdemel említést.

A *magyarság* számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1949-56-os népszámlálási adatok alapján a Bánság területén megközelítőleg kettőszáztizenöt-ezren (214986 fő = 13,25 %) éltek, amely érték 1930-hoz képest, több mint kilencezer fős gyarapodást jelentett.

A *bánsági németek* esetében tudjuk és ismerjük, hogy a Szerb-Bánát területéről majdnem kettőszázezer (kb. 190 ezer fő) németet kitelepítettek, illetve a világháborús emberveszteségeket is figyelembe kell vennünk. A németek csökkenése Román-Bánát területén is bekövetkezett, ennek okai ismertek (pl. szovjetunióbeli kényszermunkára hurcolás, a szovjet-jugoszláv viszony megromlása után a határhoz/értsd román-szerb határhoz) közel eső falvakból a Bărăgan sztyeppre hurcolták a svábokat, s ezzel párhuzamosan 1945-től román kolonisták érkeztek Besszarábia, Dobrudzsa, Erdélyi-szigethegység területéről, sőt Makedóniából ún. macedorománok is, akik beköltöztek a sváb házakba.

A *románok* a Bánság lakosságának 43,41 %-át alkották, amely súlyuk és szerepük növekedését eredményezi, megmutatkozik ez abban is, hogy számuk 704364 főre gyarapodott, s ez gyorsabb volt (18,5 %) mint a Bánság átlagos népességgyarapodása (3,52 %) 1930-50 között. A románok több mint százezer fős gyarapodása egyrészt új román telepes falvak (pl. Néra ill. Belareca folyó völgyében) kialakításával, a Szörényi-érchegység bányászfalvainak és városainak mesterséges felduzzasztásával, valamint a megyeszékhelyek és járásszékhelyek román többségének erőszakos kialakításával magyarázható.

A *szerbek* a Bánság lakosságának 25,87 %-át (419804 fő) alkották, amely 1930-hoz képest több mint 110942 fős növekedést mutat. Ez a gyarapodás a Szerb-Bánát területére esett, ahol német falvakat szüntettek meg (töröltek le a térképről és a valóságban), s szerb telepes falvak sorát (pl. Banatska Veliko Selo, Banatski Despotovac, stb.) hozták létre, részben szerbiai szerb, de albán, szlovén, makedón és horvát telepéseket is szívesen fogadtak.

A Bánság egyes régióinak népességföldrajzi változásai azért is figyelemre méltóak, mert nem függetleníthetők az etnikai térszerkezettől, a négy (magyar, román, szerb, német) nagy nemzet(iség) tradicionális etnikai szigeteitől és kontaktzónáitól, melyek változása ill. eltűnése napjainkra visszafordíthatatlan tényévé vált. Anélkül, hogy további

részletes elemzéseket ismertetnénk, megjegyezzük, hogy 1990-re a Bánát 826 települése közül mindössze 128 olyan település maradt, ahol nem a románok vagy a szerbek voltak abszolút többségben, ebből 8 település magyarországi (itt is homogenizálódott a lakosság), így Román-Bánát és Szerb-Bánát 60-60 települése egyformán oszlott meg ilyen értelemben. Magyar többségű 34 település, szerb többségű Romániában 11 db, román többségű Szerbiában 22 db, szlovák többségű 6 db, krassowaner 7 db, homogén cseh bányásztelepülés 8 db, ruszin többségű 11 db, makedón többségű 2 db, bolgár többségű 2 db és 4 településen (!) német többség volt. A két uralkodó nemzetiség előretörését mutatja, hogy a románok száma majdnem 1 millió főre (988641 fő = 53,56 %) duzzadt, míg a szerbek száma megközelítette a fél milliót (474841 fő = 25,73 %) illetve túl is lépte, ha a jugoszlávnak tartott 32527 főt is hozzájuk számítjuk. A magyarok száma sajnálatosan csökkent (152609 fő = 8,26 %), miként a többi kis nemzetiség aránya is (kivételesen a cigányság tömegesebb megjelenése (13108 fő = 0,71 %), melynek eredményeként egy faluban (Maguri) már abszolút többségbe kerültek).

A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetével degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. A találkozás, a keveredés és az együttélés mindenképpen segíthette volna az egymás mellett élő népek gazdagodását, azonban a fentiekben vázolt folyamatok, a zárt határokkal felerősödve mindezt gyakorlatilag lehetetlenné tették, mely eddig az elkülönülést jelentette az itt élők számára. Tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett, s az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg illetve élik végnapjaikat. A korábban jellemző multiethnicitás a legtöbb helyen megszűnt illetve felváltotta egy másfajta, a beköltözések révén kialakult sokféleség, amely új problémákat hozott felszínre. A beköltözők területi, nemzetiségi és kulturális rekrutációja; a többnyire azonos nemzetiségű (román), de igen sokféle gyökerű népesség kevés összetartást mutat, hagyományos értelemben nincs kialakult faluközösség, egyfajta gyökértelenség, hagyománytalanság és a lokális kezdeményezések hiánya jellemző. Az Osztrák-Magyar Monarchia kolonizációs ideológiáját felváltó nemzetállamú politizálás a homogenizációt szolgálta. A mindenkor államalkotó nemzettel való azonosulás igénye és gyakorlata az egyes nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére létezik egyfajta bánáti öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. E bánáti öntudat fő szószólói a Németországba költözött svábok, akik értékorientált módon integrálták a megfogyatkozott vagy eltűnt bánáti társnépek tradícióit, s ma is olyan erős lokális kötődésük, hagyományápolásuk, -emlékművek állítása -, amelyek szükségessé teszik a kitelepedettek által is tovább éltetett „virtuális” Bánság kutatást is.

Összegzés

A Bánságot három részre osztó, a történelmi, etnikai és gazdasági realitásokat egyaránt figyelmen kívül hagyó trianoni határ, napjainkban is torzítja a földrajzi tér természetes szerkezetét, csökkenti, vagy minimalizálja a társadalmi-gazdasági érintkezés intenzitását. A Bánság fontos szerepet játszott: a fejlettebb területektől innovációt vett át és továbbított, dinamizálta szomszédos határvidékének gazdaságát, mintát adott, s egyúttal életstílust és kultúrát is közvetített. A Bánság lakosságának nyitottsága, innováció és kultúrabefogadó, valamint közvetítő képessége jól nyomon követhető a különböző európai eszmék, szellemi áramlatok, művészeti stílusok lokális, történelmi kifejlődésében is. E tekintetben a régió a nyugati és a keleti kultúrák határán, a történelmi Magyarország délkeleti peremének ütközőzónáját alkotta és jelenti napjainkig. E nemzetiségileg kevert,

*ám történelmi, kulturális, vagy gazdasági szempontból hasonló vonásokkal rendelkező régió, erőforrásai jobb felhasználása érdekében az együttműködés felé kell hogy elmozduljon a határ minden oldalán. A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terheltén lépett át a XXI. század küszöbén. Ezek mérséklését és megoldási lehetőségeit csak a határokon átnyúló együttműködések – melyek kapui a megnyitott határátkelők – jelenthetik, támaszkodva a még meglévő etnikai-nyelvi kisebbségekre. A Bánságban a múlt, a jelen és a jövő ma már nem kényszerül elválni egymástól. A *vázolt történelmi-demográfiai pálya a régió egyik legnagyobb tartaléka*. A jövőre nézve biztató, hogy a határ menti együttműködés elmélyítésére az Európai Unió újabb lépéseket tett (PHARE CBC). A különböző fejlesztési projektek, kutatások támogatásai közvetlenül segíthetik a jelenleg formálódó Duna-Körös-Maros-Tisza eurorégió kialakulását.*

Irodalom

1. ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21).
2. BODOR A. (1914): Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Stephaum, Bp. p. 14.
3. BOROVSZKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632
4. BOROVSZKY S. (1913): Temes vármegye és Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai. p. 619.
5. FRISNYÁK S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, 2000. p. 509.
6. KOCSIS K. (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében. In: Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza, 1996. pp. 49-58.
7. KÓKAI S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza. p. 181.
8. KÓKAI S. (2001): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai a XIX. század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 10. kötet. Nyíregyháza, 2001. pp. 5-24.
9. KÓKAI S. (2002): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején (1910). In: Természettudományi Közlemények 2. szám Nyíregyháza, pp. 168-180.
10. KULCSÁR K: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a temesi Bánságban (1768-73). Budapest, Gondolat Kiadó, 2004. p 271.
11. POZSÁR V. (2005): A természeti környezet változása és szerepe a Bánát gazdaság- és településfejlődésében a XX. század elejéig. PhD-disszertáció, Pécs.
12. Magyar Statisztikai Közlöny XII. Bp., p. 288.

Mellékletek

2. Táblázat: A népességszám alakulása nemzetiségek szerint a Temesi Bánságban (1870-2002)

Évek	Össz. népesség	német	magyar	szlovák	cseh	cigány	szerb	román	bolgár	horvát	krassowaner	ruszin	egyéb
<i>fő</i>													
1890	1439126	387580	131139	19118	7298	8602	263273	567572	14039	8421	2969	264	28745
1910	1582133	378545	242152	22131	8100	14258	284329	592049	12500	4872	7210	2392	5209
1930	1567405	364298	205409	18676	6712	404	308862	594005	11244	3273	6113	5545	42033
1949/56	1623227	153502	214986	20701	6177	2114	419804	704364	11083	4370	6798	3910	74337
1991/92	1851580	30843	152609	17655	4190	13108	474841	988641	6048	4089	2708	5811	145016
2001/02	1698339	21937	142721	20597	4761	40588	456622	943013	7287	10969	11452	54562	
<i>százalék</i>													
1890	100,0	26,9	9,1	1,3	0,5	0,6	18,3	39,4	1,0	0,6	0,2	0,01	2,54
1910	100,0	24,5	15,3	1,4	0,55	1,0	18,0	37,4	0,8	0,3	0,5	0,15	1,1
1930	100,0	23,25	13,1	1,2	0,45	0,02	19,7	37,9	0,7	0,2	0,4	0,35	2,68
1949/56	100,0	9,5	13,2	1,3	0,38	0,13	25,9	43,4	0,7	0,3	0,4	0,24	4,6
1991/92	100,0	1,7	8,3	0,95	0,2	0,7	25,7	53,5	0,3	0,2	0,15	0,3	7,8
2001/02	100,0	1,3	8,4	1,2	0,3	2,2	26,9	55,5	0,4	0,6	0,7	3,2	

3. Táblázat: A népességszám alakulása nemzetiségek szerint a Bánságban (1890 = 100%)

Évek	Össz. népesség	német	magyar	szlovák	cseh	cigány	szerb	román	bolgár	horvát	krassowaner	ruszin	egyéb
<i>százalék</i>													
1890	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1910	109,9	97,7	184,6	115,8	111,0	165,7	108,0	104,3	89,0	57,8	242,8	906,1	18,1
1930	108,9	94,0	156,6	97,7	92,0	4,7	117,3	104,6	80,1	38,8	205,8	2100,4	146,2
1949/56	112,8	39,6	163,9	108,2	84,6	24,6	159,5	124,1	78,9	51,9	228,9	1481,0	258,6
1991/92	127,7	7,9	116,3	92,3	57,4	152,4	180,4	174,2	43,1	48,5	91,2	2201,1	504,5
2001/02	118,0	5,6	108,8	107,7	65,2	471,8	173,4	166,1	51,9	-	4337,9	189,8	

4. Táblázat: A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910-ben)

Anyanyelv	Össz.	Ortodox fő %	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	egyéb
<i>Krassó-Szőrény</i>									
Összesen	466147	337153	20006	90479	10400	2875	142	4795	297
Román	336082	316216	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	169	2402	16	275	23	5	-
Rutén	2351	248	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	43	129	6	3	2	1	22
Egyéb	20143	5101	51	14447	370	38	1	16	119
<i>Temes</i>									
Összesen	500835	232057	12381	221175	11135	13611	160	9734	582
Román	169030	156813	11307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79960	1565	568	59440	10351	1560	113	6334	29
Német	165883	590	96	151052	455	10308	10	3288	84
Szlovák	3080	167	152	1007	46	1698	1	9	-
Rutén	30	9	16	3	1	-	-	1	-
Horvát	350	29	5	306	-	7	-	3	-
Szerb	69905	69216	129	384	10	2	3	5	156
Egyéb	12597	3668	108	8440	264	20	3	86	8
<i>Torontál</i>									
Összesen	615151	28662	3828	279793	12549	24905	115	6114	1205
Román	86937	83324	2931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128405	1223	456	108279	12182	1679	56	4425	105
Német	165779	352	51	155469	288	7934	5	1628	52
Szlovák	16143	25	23	401	54	15239	5	2	394
Rutén	11	5	4	2	-	-	-	-	-
Horvát	4203	28	8	4160	-	2	-	5	-
Szerb	199750	198130	184	1069	12	19	2	13	321
Egyéb	13923	3555	171	10136	6	10	-	35	10

5. Táblázat: A Bánát népességszámának és etnikai összetételének változása (1890-2002)

Év	Magyar-Bánát							Szerb-Bánát						
	tel. sz.	össz. lak.	magyar	szerb	német	román	egyéb	tel. sz.	össz.lak.	magyar	szerb	német	román	egyéb
1890	9	15269	10798	3373	1097	-	-	185	520910	74647	216322	123428	71390	35105
fő	-	100	70,7	22,1	7,2	-	-	-	100	14,3	41,5	23,7	13,7	6,8
%														
1910	8	16753	11683	3588	1248	85	154	184	580957	109510	232009	133495	76398	29175
fő	-	100	69,7	21,4	7,5	0,5	0,9	-	100	18,8	40,0	23,0	13,1	5,1
%														
Változás 1890-1910	-	1484	885	215	151	85	154	-	60047	34863	15687	10067	5008	-5930
fő	-	+9,7	+8,2	+6,4	+13,7	-	-	-	+11,5	+46,7	+7,2	+8,1	+7,0	-16,9
%														
1930-1931	9	18483	16967	471	1045	-	-	186	586906	90595	217900	116900	61743	45693
fő	-	100	91,9	2,5	5,6	-	-	-	100	15,4	46,3	20,0	10,5	7,8
%														
1949-1956	9	19334	19024	-	-	-	310	188	631485	110030	388268	6277	55439	69911
fő	-	100	98,4	-	-	-	1,6	-	100	17,4	61,5	1,0	8,8	11,3
%														
Változás 1910-1949	-	2581	7341	-	-1248	-85	156	-	50528	520	156259	-	-	40736
fő	-	+15,4	+62,8	-	-	-	+101,2	-	+8,7	+0,5	+67,3	-95,3	-27,4	139,6
%														
1990-1992	8	18601	18601	-	-	-	-	181	690277	72508	460929	-	33795	124072
fő	-	100	100	-	-	-	-	-	100	10,5	66,7	-	4,9	17,9
%														
Változás 1949-1990	-	-733	-423	-	-	-	-310	-	58792	-37522	72661	-6277	-	54151
fő	-	-3,8	-2,2	-	-	-	-100	-	+9,3	-34,1	+18,7	-	-39,0	+77,5
%														
2001-2002	8	20139	20139	-	-	-	-	181	600010	62891	435685	854	26521	74059
fő	-	100	100	-	-	-	-	-	100	10,5	72,6	0,1	4,4	12,4
%														

6. Táblázat: A Bánát népességszámának és etnikai összetételének változása (1890-2002)

Év	Román-Bánát							Összesen						
	tel. szám	össz. lak.	magyar	szerb	német	román	egyéb	tel. szám	össz. lak.	magyar	szerb	német	román	egyéb
1890 fő	610	902899	45705	43546	263060	496228	54369	804	1439078	131150	263241	387585	567618	89474
%	-	100	5,1	4,8	29,1	54,9	6,1	-	100	9,1	18,3	26,9	39,4	6,3
1910 fő	609	984139	120959	48733	252802	515485	46870	801	1581849	242152	284330	387545	591968	76199
%	-	100	12,3	4,9	25,7	52,4	4,8	-	100	15,3	18,0	24,5	37,4	4,8
Változás 1890-1910 fő	-	81240	75254	5187	-10258	19257	-7499	-	142771	111002	21089	-40	24350	-13273
%	-	9,0	+164,6	+11,9	-3,9	+3,9	-13,8	-	+9,9	+84,6	+8,0	-0,01	+4,3	-14,8
1930-1931 fő	610	962086	97854	36491	246354	532589	48520	805	1567435	205416	308862	364299	594332	94213
%	-	100	10,2	3,8	25,6	55,3	5,1	-	100	13,1	19,7	23,2	37,9	6,1
1949-1956 fő	634	972408	86592	31156	147275	648925	58542	831	1623227	215646	419424	153552	704364	128763
%	-	100	8,9	3,2	15,1	66,7	6,1	-	100	13,3	25,8	9,5	43,4	8,0
Változás 1910-1949 fő	-	-11731	-34367	17577	105527	133460	11672	-	41378	-26506	135094	233993	112396	52564
%	-	-1,2	-28,4	-36,1	-41,7	+25,9	+24,9	-	+2,6	-10,9	+47,5	-60,4	+19,0	+69,0
1990-1992 fő	639	1142702	67497	15622	30843	954846	73902	828	1851580	158606	476551	30843	988641	197974
%	-	100	5,9	1,4	2,7	83,5	6,5	-	100	8,5	25,7	1,7	53,4	10,7
Változás 1949-1990 fő	-	170294	-19095	15534	116432	305921	15360	-	228353	-57040	57127	122709	284277	69211
%	-	+17,5	-22,1	-49,9	-79,1	+47,1	+26,2	-	+14,1	-26,5	+13,6	-79,9	+40,3	+53,7
2001-2002 fő	639	1078190	59691	20937	21083	916492	59987	828	1698339	142721	456622	21937	943013	134046
%	-	100	5,5	1,9	1,9	85,1	5,6	-	100	8,4	26,9	1,3	55,5	7,9

Adalékok Bulgária etnikai földrajzi vizsgálatához: a bolgár obstinák etnikai viszonyai

*Kőszegi Margit*¹

Bevezetés

A rendszerváltás után ismét reneszánszát élő etnikai földrajzi kutatásokban a Balkán - a területén zajló etnikai háttérű konfliktusok miatt - már a kezdetektől az érdeklődés középpontjába került. Hazánkhoz való közelsége, valamint a régióhoz tartozó országokban élő határon túli magyarság helyzetének feltárása a földrajztudomány hazai képviselőit is a balkáni események térbeli konzekvenciáinak mélyrehatóbb vizsgálata felé fordította (BOTTLIK ZS. 2007a; HAJDÚ Z. - ILLÉS I. - RAFFAY Z. 2007; ILLÉS I. 2002; KOCSIS K. 1993, 2007; PAP N. 2006). Európa délkeleti szeglete, Bulgária azonban háttérbe szorult a Nyugat-Balkánon zajló háborús események mögött annak ellenére, hogy az Oszmán Birodalom súlyos örökségeként a félszigeten jellemző etnikai háttérű problémák a bolgár társadalmat is feszítik (BOTTLIK ZS. 2004).

Jelen munka célja, hogy bemutassa a XX. századi változások nyomán átalakuló bolgár társadalom etnikai viszonyait az ezredfordulón. Az árnyaltabb elemzési lehetőségek kihasználásának érdekében a NUTS 4-es (az új nomenklátúra szerint LAU 1-es) beosztásnak megfelelő közigazgatási egységek adják a vizsgálat területi alapját. Az önkormányzatok (azaz obstinák) szintjén rendelkezésre álló adatok feldolgozását a bolgár Nemzeti Statisztikai Hivatal (NSI) 28 kötetes kiadványa tette lehetővé, melyet néhány éves késéssel a 2001-es népszámlálás után adtak ki. Az adatok frissítésére és az ezredforduló óta zajló folyamatok vizsgálatára a 2011-es censzust követően kerülhet sor.

1. Történelmi előzmények

A mai Bulgária területén élő népcsoportok jelenléte évszázadok során zajló, történelmi események által meghatározott migrációs folyamatok eredménye. Az egyes etnikumok eredete, térségben való megjelenésének időpontja, államszervező tevékenysége, valamint a kollektív emlékezetükben megjelenő, közösségükre jelentős hatást gyakorló fordulópontok adják identitástudatuk alapját és határozzák meg egymáshoz való viszonyukat.

A bolgár nép etnogenezisében a IX. század jelentős alakító tényezőket hozott. A Frank és Bizánci Birodalom közötti ütközőzónában megerősödő állam a hatalmi vákuumot kihasználva sikeres hódításokat hajtott végre: majd az állam megerősítése érdekében az ortodox keresztények közösségéhez csatlakozott. A bizánci befolyás ellensúlyozásaként - Cirill és Metód tanítványainak köszönhetően -, megvalósult az egyházi tanítások görög helyett szláv nyelven történő terjesztése. A bolgár nép országa így a szláv írásbeliség és kultúra központjává vált (KOSZEV, D. – HRISZTOV, H. – ANGELOV, D. 1971).

Az elkövetkező évszázadok folyamatos határmódosulásokkal jártak a Balkánon: az előrenyomuló majd gyengülő Bizánci Birodalom ellenében sorra szerveződtek a szláv államalakulatok, egymás rovására szerzett területeken. A szétagoltság lehetőséget adott egy Kis-Ázsiában felemelkedő új hatalomnak az európai hódításra. Az oszmán állam néhány évtized leforgása alatt egyesítette a Balkánt, melynek eredményeként a XIX.

---

¹ PhD hallgató ELTE Földtudományok Doktori Iskola

század végéig egy orientális, muzulmán vallási elvek szerint szerveződő birodalom keretein belül élt együtt a térség keresztény lakossága a hódítókkal, mely időszak a mai napig meghatározza a Balkán etnikai arculatát.

Az Oszmán Birodalom fővárosának vonzáskörzeteként az egykori bolgár állam területén a török jelenlét sokkal erősebb volt, a központosítás jobban érvényesült. Kis-Ázsia közelsége egyben nagyobb arányú migrációt is jelentett a tengerszorosok túloldaláról. Az európai földekre történő vándorlás – melyben elsősorban török népcsoportok vettek részt -, a XIV. és a XVII. század között folyamatos volt, csak a birodalom hanyatlásával hagyott alább (JELAVICH, B. 2000).

Az oszmán közigazgatásban és hadseregben csak muzulmánok tevékenykedhettek, így a nagy kereskedelmi- és hadiutak mentén, a városokban, valamint a birtokok hasznélvezői között nagy számban jelentek meg az Oszmán Birodalom ázsiai területeiről bevándorolt muszlim hívők. Az érvényesülés lehetősége azonban a helyi lakosságot is az új hit felvételére ösztönözte. A vallási konverzió a városokban és környékükön volt jelentős. Az egykori keresztény birtokosok körében korábbi pozícióik elérése érdekében történt meg az önkéntes áttérés, míg a szegényebb néprétegek a keresztényeket sújtó adónemek (különösen a gyermekadó) alóli mentesség érdekében váltak meg eredeti hitüktől (HEGYI K. - ZIMÁNYI V. 1986).

Az érdekérvényesítés e lehetősége mellett azonban említésre méltó a hittérítők munkája is. A hívek békés toborzásán túl erőszakos térítések is előfordultak (KOC SIS K. 2007). Ezek eredménye a Balkán délkeleti szegletében, a mai Trákiában, Macedóniában és a Rodope-hegység falvaiban mutatkozott. A bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok a mai napig bizonyítják e térítések sikerességét.

A nomád életmódot folytató romák az oszmán hódítás okozta migrációs folyamatok eredményeként kerültek nagyobb számban a Balkán-félszigetre, majd vándoroltak tovább Európa más területei felé (NIEDERHAUSER E. 2001).

Az oszmán állam keresztényekhez való viszonyát a vallási tolerancia jellemezte, elsősorban gazdasági érdekek miatt (MATUZ J. 1990). A vallási közösségek (milletek) széleskörű jogokat kaptak alattvalóik igazgatásához. A közösségformáló keretek tehát változatlanul fennmaradhattak az oszmán uralom idején is, megőrizve ezzel a balkáni népek különállását és identitását. Többek között ennek köszönhető, hogy az ötszáz éves uralom ellenére a balkáni népek önállósodási törekvései a XIX. században véget vetettek az oszmán állam európai hatalmának. Az így bekövetkező változások nyomán a XX. századi Balkánt a korábbiakkal ellentétes irányú migrációs folyamatok és visszarendeződések határozták meg.

2. Az etnikai térszerkezet változásai a XX. században

A modernkori bolgár államban a XX. század folyamán a kisebbségek össznépességből való részesedése 10% és 20% közötti. Az ország legnagyobb számú kisebbsége a modernkori bolgár állam létrejötte óta a *török* - részesedésük az összlakosságon belül a század eleji 14%-ról (531240 fő) az első világháború után, Törökország létrejöttével csökkent 10%-ra (520339 fő). A XX. század további részében arányuk 9% körüli. Népeség számuk növekedésében a kisebbségi lét viszontagságainak hatására Törökország felé irányuló, több esetben százezres tömegeket mozgató kivándorlások okoztak negatív kilengéseket. E migrációs hullámok ellenére a török kisebbség a század folyamán tartotta 9%-os részesedését az össznépességből, ami a muzulmán lakosságra jellemző magasabb természetes szaporodás és az államalkotó nemzetre jellemző alacsonyabb reprodukтивitás együttes következménye.

Bulgária *roma* kisebbségének mennyiségi meghatározására sajátos identitásuk okán a népszámlálások segítségével csak következtetni lehet. Azonosságtudatuk és ezáltal a

statisztikákban való megjelenésük a többségi nemzet kisebbségekhez való viszonya, valamint nyelvhasználatuk szerint módosulhat. A XX. század végén, a rendszerváltást követően változó politikai légkörben, valamint a megítélésükben jelentkező nemzetközi és hazai tendenciák hatására öntudatra ébredésük figyelhető meg létszámuk ugrásszerű növekedésével. Az 1965-ös 2%-ról az összlakosságból való részesedésük 1992-ben 3,7%-ra (313396 fő), majd 2001-ben 4,7%-ra (370908 fő) növekedett. Emelkedő népességszámuk a körükben megfigyelhető magasabb természetes szaporodási értékekre is visszavezethető. Tényleges létszámuk a különböző becslések alapján 500 ezer és 1 millió fő közötti (VASSILEV R. 2003).

A népszámlálások adatsoraiban csak közvetetten jelennek meg a becslések alapján Bulgária harmadik legjelentősebb kisebbségeként számon tartott, bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású *pomákok*. A mindenkori hivatalos bolgár álláspont anyanyelvük miatt nem tekinti különálló népcsoportnak a több évszázada létező, vallása és életmódja miatt a keresztény bolgároktól elkülönülő népet, akik a Rodope völgyeiben meg tudták őrizni hagyományos közösségi kereteiket, azonban a modernkori bolgár államban a többségi társadalom részéről erőteljes asszimilációs nyomásnak vannak kitéve (BRUNNBAUER, U. 2002).

Az oszmán idők örökségeként a század első felében nagy számban éltek a nagyvárosokban *örmények* és *zsidók*, valamint az ország északkeleti részén *tatórok*, azonban létszámuk a század végére néhányezer főre csökkent, főként a világháborúk és a politikai változások nyomán bekövetkező migrációk hatására. Az egyéb kategóriába tartozó kisebbségek között a század elején a *görögök* jelentősebb számban képviseltették magukat, azonban a két ország közötti feszült viszony és a lakosságcsere-egyezmények következtében megcsappant számuk.

A XIX. század végén és a XX. század második felében betelepülő *oroszok* mellett kisebb létszámmal vannak jelen az országban a szomszédos államok népei (albánok, románok, szerbek); valamint az etnikai sokszínűséget konzerváló oszmán társadalom reliktumaként néhány kisebb népcsoport (aromunok, gagauzok, karakacsánok). *Macedón* kisebbségének létét tagadja az ún. macedón kérdésben képviselt álláspontja miatt Bulgária (BOTTLIK ZS. 2007).

Bulgária népességszáma az 1980-as évek végéig változó intenzitással növekedett, azonban az ezredfordulón negatív tendenciába csapott át a lélekszám alakulása. A két legutóbbi népszámlálás közötti időszak népességcsökkenése az etnikai térszerkezetben is változásokat eredményezett. A romák kivételével valamennyi etnikum létszáma csökkent Bulgáriában. Az államalkotó nemzet 8,47 %-os csökkenése mellett a török kisebbség 6,67 %-os visszaesést produkált, míg a kis lélekszámú kisebbségek esetében a létszámváltozás 30 %-ot meghaladó léptékben változott negatív irányban. A kisebbségek lélekszámát a fokozódó asszimiláció, a kivándorlás és a természetes népmozgalmi folyamatok egyaránt apasztják.

A török lakosság esetében a rurális térségekből a nagyvárosok irányába történő vándorlás a korábbi közösségi keretek felbomlását vonja maga után, miközben a nagyvárosokban való érvényesülés lehetőségei identitástudatuk csökkenését és a többségi nemzethez való nyelvi és kulturális közeledést vonhatja maga után. A kis lélekszámú kisebbségek hagyományos nagyvárosi településterülete az asszimilációs folyamatok fokozottabb érvényesülését hordozza, melynek következménye lehet a létszámukban megfigyelhető drasztikus csökkenés. A rendszerváltással ismét megnyíló határok körükben is a súlyos gazdasági nehézségek elől történő kivándorlást eredményezheti.

E tendenciával szemben a roma kisebbség 18,35%-os növekedést ért el a lakosság etnikai hovatartozásának megvallása alapján. Jelentős növekedésük elsősorban identitástudatuk erősödésével és csupán másodsorban magyarázható a természetes szaporodás körükben mutatkozó pozitív értékeivel. Az 1980-as években jellemző,

kisebbségekkel szembeni elnyomó politika hatására az 1992-es népszámlálás idején jelentős részük még bolgár nemzetiségűnek vallotta magát, vagy bizonytalan volt etnikai hovatartozásában. A hazai és nemzetközi politika változásával és a kisebbségi jogok védelmének előtérbe kerülésével öntudatuk is megnövekedett. A roma lakosság disszimilációja a bolgárok számának csökkenése mellett a török etnikum létszámának negatív alakulását is befolyásolja, ugyanis a török etnikai tömbön belül élő muzulmán vallású cigányság jelentős része az 1992-es census alkalmával még töröknek vallhatta magát.

3. Bulgária etnikai viszonyai az ezredfordulón

A fent említett változások mértékét a rendszerváltás során bekövetkező gazdasági-társadalmi átrendeződések határozták meg. Az átmenet éveiben a mezőgazdaságban dolgozók helyzetének ellehetetlenülése, a veszteséges ipari üzemek bezárásával a munkanélküliek számának drasztikus növekedése, valamint a terciér szektorban megjelenő, külföldi tőke dominanciájával zajló beruházások nyomán fellépő munkaerő-szükséglet a lakosság belső vándormozgalmát indította el. A migrációba az egyes etnikumok eltérő módon kapcsolódtak be gazdaságban betöltött szerepüknek megfelelően. A hagyományos ágazatok válsága különösen érzékenyen érintette a főként mezőgazdasági tevékenységet folytató török és pomák népséget, valamint a szakképzettség híján a leghamarabb és tömeges méretekben munkanélkülivé váló városi roma lakosságot.

A rendszerváltás után újonnan megnyíló határok az 1990-es évek elhúzódo gazdasági válságának hatására készítették a lakosságot hazájuk elhagyására. Az elvándorlásban, külföldi munkavállalásban elsősorban a fiatalabb, szülőképes korú népesség érintett, melynek következtében a születések száma tovább csökkent Bulgáriában. A képzettségi szint növekedése, a felsőfokú képzésekben való fokozottabb részvétel, valamint a nők versenyszférában való nagyobb arányú megjelenése a szülési idő kitolódását vonta maga után, mely tovább erősítette a természetes fogyás tendenciáját (RANGELOVA, R. 2003).

A társadalomban jelentős változásokat eredményező folyamatok különböző mértékben jelentkeztek az egyes etnikumok esetében, ezért hatásuk részletesebb vizsgálata feltételezi Bulgária obstináinak etnikai összetétel szerinti tipizálását. Jelen munka ennek egy lehetséges módszerét mutatja be háromszögdiagram segítségével. E diagramban a vizsgált területegységekhez (tehát most Bulgária obstináihoz) három, egymást kiegészítő adat tartozik: etnikai-földrajzi vizsgálatoknál lehet egy-egy népcsoport (e vizsgálat esetén a bolgár, a török, valamint az egyéb etnikum) aránya az adott területegység összlakosságából.

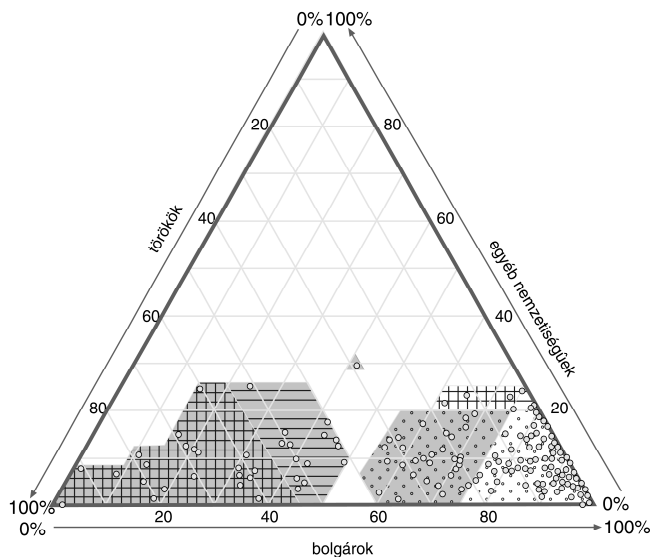
A három egymást kiegészítő mennyiségi adat segítségével az egyenlő oldalú háromszögon belül elhelyezhetők a vizsgált egységek (JENEY L. 2005). A háromszög oldalainak egy-egy tényező felel meg, csúcsai az egyes tényezők maximumát (100%-át) jelentik, az oldalakon a százalékos beosztás az óramutató járásával ellentétes irányban növekszik. Ha a területegységet jelölő pontok a diagram közepén helyezkednek el, akkor az etnikai megoszlás kiegyensúlyozott (tehát az egyes etnikumok keveredése magas fokú), ha a csúcsok felé eltolódik, akkor egyenetlen (a szegregáció mértékét mutatja). A vizsgálat során az egyéb lakosságban összevonásra került a cigányság a kis lélekszámú kisebbségekkel, valamint a válaszolni nem tudókkal és a választ megtagadókkal - számbeli fölényük alapján a cigányság határozza meg e tényező volumenét.

A területegységek háromszögdiagramon való ábrázolása után lehetőség nyílt az egyes obstinák tipizálására a népcsoportok egymáshoz mért számbeli viszonya alapján (*1. ábra*). A pontok elhelyezkedését alapul véve hét kategóriát alakítottunk ki aszerint, hogy az egyes etnikumok abszolút, vagy relatív többséget alkotnak az obstinákban. Az egyéb

népesség tekintetében nem akadt olyan területegység, melyben többséget alkotnak, mely alacsony számuk mellett azt jelzi, hogy a bolgár és török etnikummal egyaránt kevert településterületet alkotnak. Az ország legnagyobb számú kisebbsége esetén azonban lényegesen nagyobb a szegregáció mértéke, így a hét kategóriából háromban meghatározó a jelenlétük.

Kategória	Etnikai összetétel
török dominancia	török etnikum 55 % felett
török többség	török etnikum 45-55 % között
bolgár-török	bolgár etnikum 50-75 %, egyéb 20 % alatt
bolgár-egyéb	bolgár etnikum 50-75 %, egyéb 20 % felett
bolgár dominancia, egyéb kisebbség	bolgár etnikum 75% felett, egyéb 20 % felett
bolgár dominancia	bolgár etnikum 75 % felett, egyéb 20 % alatt
egyenletes megoszlás	bolgár 40 %, török 30 %, egyéb 30 %

1. ábra: Bulgária NUTS 4-es szintű területegységeinek tipizálása

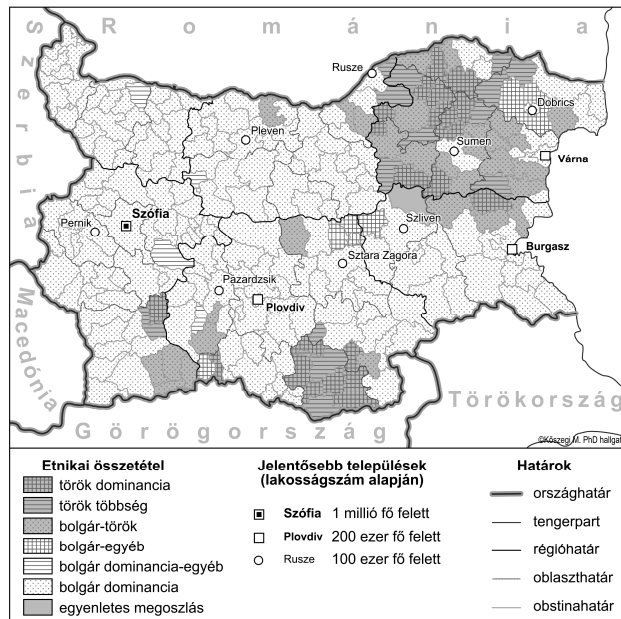
A tipizálás alapján készült tematikus térkép megmutatja a változások nyomán átalakuló bolgár társadalom etnikai szempontból érzékeny területegységeit (2. ábra). Bulgária legnagyobb lélekszámú kisebbsége két markánsan elkülönülő tömbben él. A Balkán-hegységtől északra, a Bolgár-tábla kiemelkedő keleti, dombosági jellegű területén, Razgrad környékén, forgalmi árnyékban található népességkoncentrációjuk (Car Kalojan, Dulovo, Glaivnica, Iszperih, Hitrino, Opaka, Szamuil, Venec, Zavet), melyhez a Balkán kelet felé lealacsonyodó völgyeiben megbújó települések kapcsolódnak (Omurtag, Ruen, Várbica).

Déli etnikai tömbjük lefedi Kárdzsali oblaszt területét (Ardino, Dzsebel, Krumovgrad, Momcsilgrad, Sztambolovo), mely Bulgária gazdasági szempontból legelmaradottabb válságtérségének számít. Szmoljan oblaszt pomákok által lakott obstinái elválasztják ugyan Kárdzsalitól, de a déli muzulmánok lakta tömb nyugati elvégződésében szintén megjelenik a török dominancia (Borino, Jakoruda).

Az egyéb népesség magasabb aránya a török kisebbség északkeleti etnikai tömbjénél található, mely térség egyben Bulgária legkevertebb etnikai területének számít. A legnépesebb kisebbség itt az államalkotó nemzettel és a romákkal él együtt. A cigányság létszáma főleg a tömb északkeleti elvégződésénél (Dobrics), valamint a török népességkoncentráció délnyugati részein magasabb, ahol a legkiegyensúlyozottabb megoszlású obstina, Kotel található. A Balkán-hegység és a Szredna Gora vonulati között található medencékben jelentősebb a cigányság koncentrációja (Máglizs, Tvârdica), valamint a hegység északnyugati előterében (Jablanica, Válcsedram). A roma népesség magasabb részesedése még a főváros közelében jelentkezik (Ihtiman).

Az ország déli részén az egyéb népesség magasabb aránya azonban elsősorban nem a roma népességnek köszönhető. Az etnikai hovatartozásukat megvallani nem tudók aránya növekszik meg a Rodope-hegység nyugati részén, ahol a pomák népesség a törökökkel él kevert etnikai területen (Dospat, Rakitovo).

2. ábra: Bulgária obstináinak etnikai viszonyai 2001-ben

FORRÁS: NSI, Bulgária

Összegzés

A Balkán-félsziget keleti felén, a Fekete-tenger partján fekvő bolgár állam VII. századi megalakulása óta kisebb-nagyobb megszakításokkal idegen befolyás alatt állt. A bizánci hódítások ellen még több-kevesebb sikerrel védekező fiatal államalakulat számára az 500 éves török uralom máig ható társadalmi-demográfiai változásokat hozott. A XX. század háborúiban területveszteségeket szenvedő ország - alig fél évszázados függetlenség után - a szovjet érdekszféra részévé vált. Szovjet mintára megtörtént a gazdaság és társadalom erőltetett átalakítása, melynek következtében a fennálló uralmi rendszer több mint 40 évig figyelmen kívül hagyta a kisebbségek létét Bulgáriában. A rendszerváltással bekövetkező folyamatok felszínre hozták és elmélyítették az egyes etnikumok társadalmi és egzisztenciális különbségeit.

A múlt század eseményei gyökeresen átalakították és formálják ma is a Balkán és benne Bulgária etnikai térszerkezetét, melynek eredménye a térségben jelentkező gazdasági és politikai instabilitás. Az ezredforduló után Bulgária a NATO és az Európai Unió tagjaként csatlakozik a demokratikus berendezkedésű európai államok sorába - a történelmi múlt örökségeként azonban még számos gazdasági és társadalmi problémával kell megküzdenie. A problémakör minél szélesebb körű feltárása teszi szükségessé a Bulgáriában élő kisebbségek helyzetének etnikai földrajzi szempontú vizsgálatát.

Források

JORDAN, PETER (1995): Ethnic structure of Southeastern Europe around 1992. In.: Atlas of Eastern and Southeastern Europe. Wien.
Prebrojavne na naselenieto, zsilistnija fond i zemedelszkite ctopansztva prez 2001. Tom 4. Oblashti. Kniga 1-28. Szófia, 2006.

Irodalom

1. BOTTLIK ZSOLT (2004): A regionális gazdasági különbségek etnikai háttéréről – Bulgária példáján. In.: Regionális értékelő és kvantitatív analízisek. 2. pp. 7-40.
2. BOTTLIK ZSOLT (2007a): Az önálló Montenegró és a montenegrói öntudat földrajzi háttere. In.: Földrajzi Értesítő. 54. 3-4. pp. 333-351.
3. BOTTLIK ZSOLT (2007b): Az etnikai különbségek háttere Macedóniában az átmenet éveiben. In.: Földrajzi Közlemények 55. 4. pp. 407-418.
4. BRUNNBAUER, ULF (2002): Families and mountains in the Balkans. Christian and Muslim household structures in the Rhodopes, 19th-20th century. In.: History of the family. Vol. 7. pp. 327-350.
5. HAJDÚ ZOLTÁN – ILLÉS IVÁN – RAFFAY ZOLTÁN (2007): Délkelet-Európa: államhatárok, határokon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. Pécs. 161 p.
6. HEGYI KLÁRA – ZIMÁNYI VERA (1986): Az Oszmán Birodalom Európában. Bp. 167 p.
7. ILLÉS IVÁN (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Bp.-Pécs. 362 p.
8. JELAVICH, BARBARA (2000): A Balkán története I-II. Bp. 344 p, 409 p.
9. JENEY LÁSZLÓ (2005): A háromszögdiagram. In.: Nemes Nagy József (szerk.): Regionális elemzési módszerek. Bp. pp. 91-92.
10. KOCSIS KÁROLY (1991): A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. In.: Földrajzi Közlemények. 65. 3-4. pp. 165-189.
11. KOCSIS KÁROLY (1993): Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Bp. 60 p.

12. KOC SIS KÁROLY (ed.) (2007): South Eastern Europe in Maps. Bp. 135 p.
13. KOSZEV, DIMITAR – HRISZTOV, HRISZTO – ANGELOV, DIMITAR (1971): Bulgária története. Bp. 291 p.
14. MATUZ JÓZSEF (1990): Az Oszmán Birodalom története. Bp. 255 p.
15. NIEDERHAUSER EMIL (2001): Felekezet és nemzetiség a Balkánon. In.: Magyar Tudomány. 46. 1. pp. 51-65.
16. PAP NORBERT (szerk.) (2006): A Balatontól az Adriáig. PTE TTK Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 348 p.
17. RANGELOVA, ROSSITSA (2003): Bio-demographic change and socio-economic trends in Bulgaria. In.: Economics and Human Biology. 2003. 1. pp. 413-428.
18. TAAFFE, ROBERT N. (1990): Population Structure. In.: Klaus-Detlev Grothusen (ed.): Handbook on South Eastern Europe. Vol. VI. Göttingen. pp. 433-457.
19. VASSILEV, ROSSEN (2004): The Roma of Bulgaria: a pariah minority. In.: The Global Review of Ethnopolitics. 3. 2. pp. 40-51.

A horvát és szerb etnikai kontaktzóna történeti földrajzi vázlata

Végh Andor¹

Bevezetés

Véleményünk szerint a szerb és horvát viszonyok valószínűleg a két etnikailag elválasztható szláv törzs balkáni megjelenése előtt is már léteztek, azonban a délkelet-európai szállásterületük elfoglalásával ez a viszony a mai napig, mai perspektívából különösen a XIX. század óta jelentős, és mindkét (a bosnyákkal együtt, mindhárom) nép számára kulcsfontosságúként értékelhető. Rövid vázlatunkban, koncentráltan a főbb csomópontokra, néhány fontosabb kategória mentén elemeznénk ezen etnikai jelenség, a kontaktzóna létrejöttének és alakulásának általunk kiválasztott mérföldköveit. Mivel maga a kontaktzóna szélesebb földrajzi területen helyezkedik el egy államnál, a teljeskörű vizsgálódás érintené a jelenlegi Bosznia-Hercegovina, Montenegró, és Szerbia egyes, esetenként (BiH) teljes területeit is. Erre jelen esetben nem vállalkozunk, hanem koncentráltan csak jelen horvátországi határ által megszabott teret vizsgálunk, kiemelten az egykori határörvidékeket.

1. A kontaktzóna kialakulásának, fejlődésének politikai földrajzi csomópontjai

1. Táblázat: A kontaktzóna kialakulásának történeti földrajzi meghatározói a XV–XVIII. századig

	Hatás	Területi megjelenése
Migrációk: szerb, vlah immigrációk, horvát emigráció	Vlahok, szerbek megjelenése, horvát területek összeszűkülése	Bosznia-Hercegovina, Horvátország
Vallási tényezők: Iszlám Szerveződő és terjedő pravoszláv egyházi intézményrendszer Görög katolikus	Bosnyák nemzeti alap A vlahok szerbbé válásának (utolsó) periódusa Elhorvátosodó szerbek (vlahok), Szerb-pravoszláv felekezet csökkenés	Bosznia-Hercegovina, XVII.századig Szlavónia, Dalmácia A teljes kutatott terület Horvát határörvidék, Dalmácia
Nyelvi hatások: új-sto dialektusterület növekedés	Vlah nyelvi elszlávosodás befejeződése	Az új-sto dialektusok elterjedése a kaj, régi sto, és csa dialektusok egykori területére
Politikai hatások: Intenzív határváltozások, nagyhatalmi struktúra kiépülése	Határvédelmi funkció megerősödése, privilegizált jogrendszerek kiépülése	Határörvidék, Szlavónia, Bosznia-Hercegovina

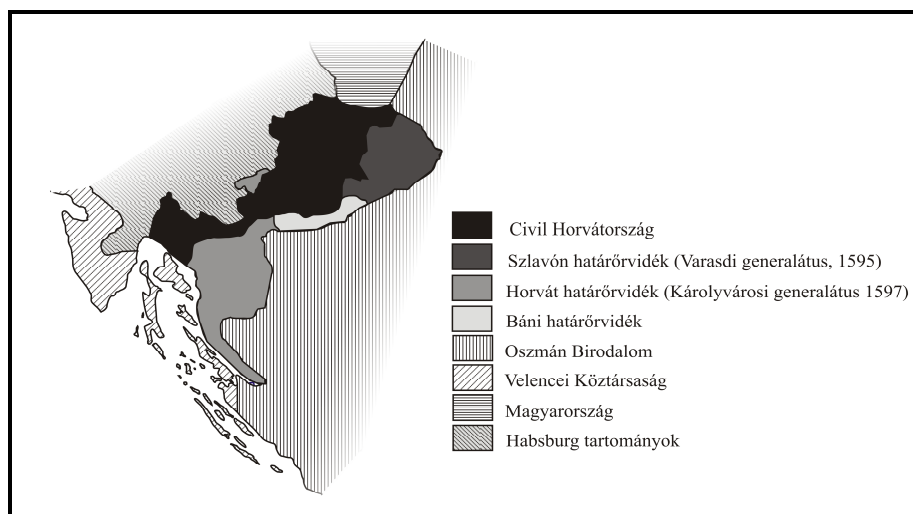
SZERK.: Végh A. 2008.

Ebben az időszakban alakult ki a társadalmi térstruktúrákat képező elemek sokszínűsége, amely az etnikai kontaktzóna alapját is meghatározza a későbbiekben. Láthatjuk, hogy a kontaktzóna alapjait adó átmeneti struktúrák száma és hatása nagy. Kiemelendő a vallási folyamatokban a magterületeket nem érintő folyamatok kontaktzóna belső szélesebb területi megjelenése (görög katolikusság, iszlám). A vallási identitás ebben az időben (és területünkön, akár az egész Balkánon a napjainkig) elsődleges.

¹ PhD. Egyetemi tanársegéd, PTE-TTK Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék

1. ábra: A szerb és horvát kontaktzóna kialakulásának területi keretei (horvát területek a XVI. – XVII század fordulóján)

SZERK.: Véghe A. 2008.

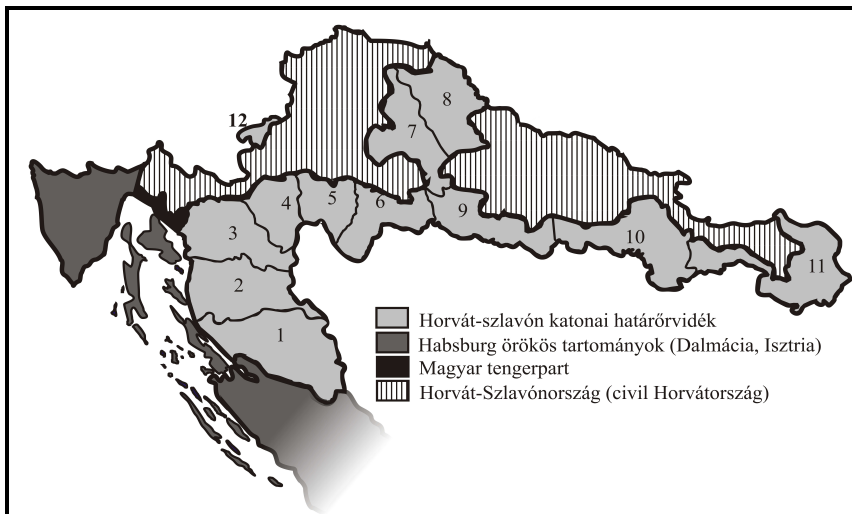
2. Táblázat: A kontaktzóna strukturális megszilárdulásának történeti földrajzi meghatározói a XVIII–XIX. századig

	Hatás	Területi megjelenése
Migrációk: szerb, német, magyar immigráció Gazdasági emigráció tömegessé válása	A bevándoroltak arányának emelkedése A szerb és a horvát elem csökkenése	Szlavónia, határörvidék Határörvidék, Dalmácia.
Vallási tényezők: Új vallási centrumok kiépülése a területen	Vallási párharcok instrumentalizálódása	Dalmácia Sremski Karlovci – szerb mitropolita új székhelye
Nyelvi hatások: Az irodalmi nyelvek kialakulása, új-sto dialektus további térnyerése	Szerb nyelvi alapú nemzeteszmény terjedése	A teljes vizsgált terület
Politikai hatások: Nemzeti politikai mozgalmak megjelenése Az Illírizmus, mint integratív identitás Nagyhatalmi struktúra csak a korszak vége felé változik (Bosznia-Hercegovina)	A francia nagyhatalmiság rövid epizódja Etnikai polarizálódás és integráció egy időben Bosnyák regionalizmus megerősödése	Dalmácia, Szávától délre eső határörvidék A teljes vizsgált terület Bosznia-Hercegovina

SZERK.: Véghe A. 2008.

Megszilárdulnak, majd jelentősen át is alakulnak az átmeneti struktúrák (határörvidék felszámolása, Bosznia vallási sokszínűségének alakulása), bár nem az előbbi korszak jogi, társadalmi rendjén. Megjelenik a modern nemzeti eszme, amely majd a leírt kategóriák mentén igyekszik előremozdulni a kontaktzóna átmenti struktúráiban is, azonban ennek hatása itt más, mint a magterületeken (az etnikailag homogén Szerbia vagy egyes horvát-szlavón területek). A modern nacionalizmusoknak e területeken földrajzi és társadalmi akadályokat kell áthidalnia, részben ezeknek megfelelnie, melyek éppen e kontaktzóna jellegből adódnak. Megjelenik az integratív identitást hordozó politika.

2. ábra: A horvát területek a XVIII–XIX. század fordulóján (számokkal jelölve a határövezredek)

SZERK.: Végh A. 2008.

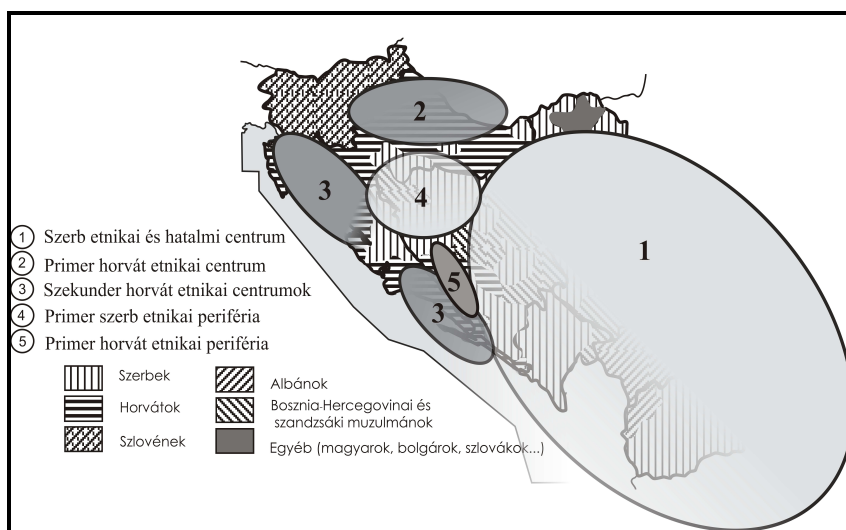
3. Táblázat: A kontaktzóna átalakulásának történeti földrajzi meghatározói a XX. kezdetén

	Hatás	Területi megjelenés
Migrációk: A gazdasági emigráció felerősödése Politikai telepítések	Horvát és szerb etnikum területének kis arányú változása, népsűrűség csökkenés a perifériákon „Solunasi”, szerb csoport	Teljes kutatott terület, kiemelendő Dalmácia Szlavónia, Baranya
Vallási tényezők	-	-
Nyelvi hatások	A közös állam közös nyelvének térhódítása	Teljes kutatott terület
Politikai hatások: egységes unitarista állam, az egységes nemzet igényével	Jugoszláv, mint etnikai elem megjelenése	A teljes kutatott terület

SZERK.: Végh A. 2008.

Az új, jugoszláv tényező két különböző társadalmi háttérrel jelenik meg fókuszterületünkön, az első, a XIX. századi folytatásaként, a második pedig az új területi egység integratív jelentésével, ami magával hozza erősebb etnikai hatását is, de ez politikai cél is egyben. A vallási elem háttérbe szorul, a nyelvi pedig előtérbe kerül, bár fontosságuk a nemzeti önmeghatározásban még mindig a régi vallásalapúság mentén történik. Az új államalakulat (Jugoszlávia) egyben megszüli a nemzeti polarizáció legsúlyosabb formáját, amely gyökerénél fogva nem jellemző e kontaktzónákra. Ez párhuzamba hozható azzal, hogy először jelenik meg a kontaktzóna kialakulása óta olyan külső politikai erő, amely nem a kontaktzóna belső fejlődésének eredménye (ha regionálisan nem is domináns, állami szinten igen). E tendenciák a kontaktzóna irányultságát politikai síkon nem etnikai irányba (Demokrata – Parasztpárti koalíció) tolják el, de a megoldást ismét nem a regionális, hanem az állami szint kínálja (szerb-horvát kiegyezés).

3. ábra: A szerb és horvát etnikai centrum-periféria viszonyok az első világháborút követően

SZERK.: Végh A. 2008.

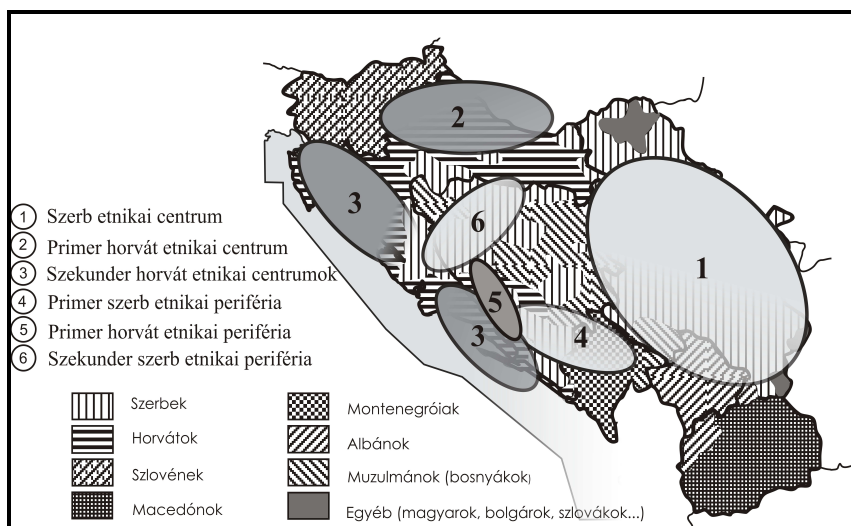
4. Táblázat: A második világháború hatásainak rendszere a kontaktzónában

	Hatás	Területi megjelenés
Migrációk: üldözések, az első nemzeti alapú népiirtás/ok Háború végén partizán terror, horvát emigráció Német menekültáradat	A szerb és bosnyák-muzulmán lakosság megritkulása A horvát elem megritkulása A német etnikum eltűnése	Határörvidék, Dél-nyugat Horvátország, Bosznia-Hercegovina. Elsősorban Kelet Hercegovina, Dalmácia Szlavónia, Baranya
Vallási tényezők: a horvát pravoszláv egyház létrehozása	-	Teljes kutatási terület
Nyelvi hatások: a horvát és szerb irodalmi nyelv erőteljes központi elválasztása, szóelemző helyesírás bevezetése a nagy-horvát államban	Nem nagy mértékű	Teljes kutatási terület
Politikai hatások: Széteső jugoszláv politikai rendszer, a nagy-horvát állam létrejötte A kommunista partizán mozgalom megjelenése és győzelme	Bosznia muzulmánjainak horvátosítása, kis hatásfokkal A nemzeti egység új politikai eszmében való megjelenítése, új jugoszlavizmus alapjai	Teljes kutatási terület

SZERK.: Végh A. 2008.

A II. világháború idején mindegyik harcoló fél részéről megjelenik a népiirtás, azaz az etnikai térszerkezet rövid idő alatti erőszakos, teljes mértékű megváltoztatása, homogenizációja. Bár ez a folyamat nem volt új, a Nyugat-Balkánon hatása az etnikai térszerkezetet, ha nem is alapjában (makro szinten), de mikro szinten módosította. A háború végeztével, ezek a cselekmények megszüntek, de feltárásukra csak egyoldalúan került sor. A háború után megszerveződő új jugoszláv hatalom, új alapokon már a háború ideje alatt előveszi az internacionalista egyenlőségbe burkolt jugoszlavizmus eszményét.

4. ábra: A szerb és horvát etnikai centrum periféria viszonyok a második világháborút követően

Szerk: Végh A. 2008.

5. Táblázat: A titói Jugoszlávia és a kontaktzóna területének etnikai-társadalmi folyamatai

	Hatás	Területi megjelenés
<p>Migrációk: 1945 – 1952 a világháborút követő aktív migrációs időszak.</p> <p>az aktív külföldi vendégmunka hatásai (1960-1980),</p> <p>1952 – 1991 a lassú (békebeli, passzív) migrációs időszak</p>	<p>A dinári-zóna területeiről a pannon zóna felé irányuló népességmozgás, nem etnikai eredetű népességmozgás, döntően gazdasági migrációk</p> <p>Leginkább az urbánus területeket érintette, etnikailag nem specifikus a területünkön</p> <p>Folyamatos lassú homogenizációt okozó, döntően nem etnikai indítatású folyamat</p>	<p>Teljes Horvátországot érintő népmozgás, a kontaktzóna területei döntően az emigrációt adó területek, kisebb részben a célterületek</p> <p>A kontaktzóna területei kevésbé érintettek a magterületeknél</p> <p>A kontaktzóna lassú homogenizációja, etnikai polarizációja (elsősorban az urbánus területeken)</p>
<p>Vallási tényezők: a vallás, mint társadalmi, etnikai-identifikációs tényező marginalizációja</p>	<p>Az állam és a katolikus egyház viszonyának megromlása, az ortodoxia jelentősebb mértékű igazodása – ez különbségeket generált</p>	<p>Teljes kutatási terület, a területileg különböző dominancia, különböző eredményeket hozott</p>
<p>Nyelvi hatások: újabb horvátszerb nyelv létrehozása, immár bipoláris (esetleg tri- vagy kvatropoláris) rendszerben</p> <p>Önállósodási irányok meghatározása horvát részről (1960-as évek 1971-ig)</p>	<p>Jelentős mértékű</p> <p>Kulturálisan jelentős mértékű hatás minden központra</p>	<p>Teljes kutatási terület, államnyelvről, irodalmi nyelvről, média nyelvről lévén szó</p>
<p>Politikai hatások: Egypártrendszer, föderális államberendezkedés, földrajzi nihilizmus a gazdasági fejleszésekben – eltérő regionális fejlődési pályák</p> <p>Az „új jugoszlavizmus” megjelenése</p>	<p>Az erőltetett gazdasági fejlesztések nem okoztak valódi fejlődést – regionális fejlődési különbségek folyamatos kiéleződése</p> <p>Jugoszláv identitás jelentős (5-10%) fejlődése, majd leáldozása (az 1980-as évek nacionalizmusának megjelenésével)</p>	<p>A dinári - elmaradott, a mediterrán-tengerparti – turisztikailag erősen fejlődő, és a pannon részek – elaprózódott mezőgazdasági struktúrájú területeinek fejlődési különbségei</p> <p>A kontaktzóna erősen vegyes etnikumú területein és a nagyvárosokban</p>

SZERK.: Végh A. 2008.

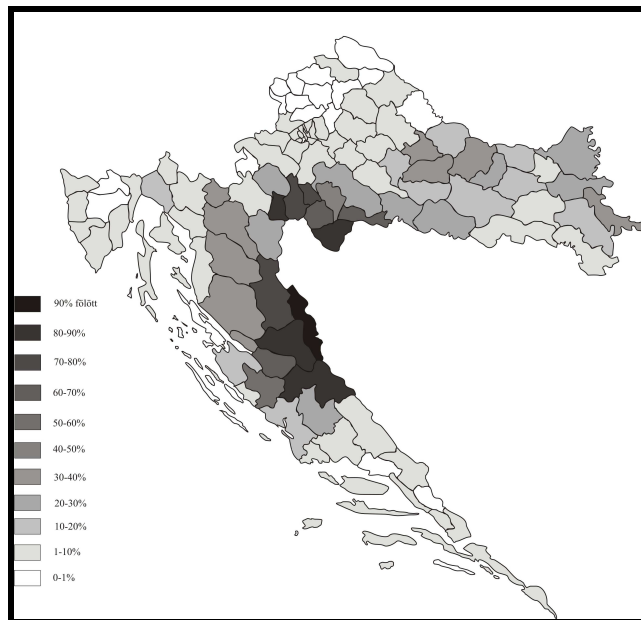
6. Táblázat: Horvátország jelentősebb etnikai csoportjainak százalékos megoszlása népszámlálásonként

	1931 ²	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Horvátok	72,32	79,20	79,55	80,29	79,38	75,08	78,10
Szerbek	18,45	14,47	15,02	15,02	14,16	11,55	12,16
Muzulmánok	0,11	0,03	0,41	0,07	0,42	0,52	0,91
Jugoszlávok	-	-	-	0,37	1,90	8,24	2,22
Összes déli-szláv		93,70	94,98	95,75	95,86	95,39	94,19
Egyéb		6,30	5,02	4,25	4,14	4,61	5,81

SZERK.: Végh A. 2006.

A szerbek arányának lassú csökkenése különösen a kontaktzóna területeit érintette érzékenyen, mivel e területek társadalmi-gazdasági fejlettsége alacsonyabb volt. A közös jugoszláv állam nem valódi regionalizmusban gondolkozott, hanem többségi nemzetekben, ami segítette az elvándorlást és az asszimilációt. A helyi (pl kontaktzónákat figyelembe vevő) megoldások helyett az államapparátus inkább a központi megoldásokat részesítette előnyben. A nemzeti szeparatizmustól való félelem a helyi kezdeményezéseknek nem kedvezett, különösen, ha azok nemzeti színezetűek voltak. Az etnikai kontaktzónák speciális megoldásait szinte csak az egymást kizáró nacionalista programok hangsúlyozták, bár megoldást nem kínáltak problémáira (Horvát tavasz, SANU Memorandum 1986). A századokkal ezelőtt kialakult kontaktzóna azonban nagyobb és gyors változások nélkül élte meg ezt a korszakot. Megoldatlan problémái azonban nem a klasszikus kontaktszerepet erősítették, amely az 1990-es krízissel a centrumok politikai instrumentumává vált.

6. ábra. A horvátországi szerbek területi elhelyezkedése 1991-ben

SZERK.: Végh A. 2008.

² Az 1931-es adatok becslült és számolt adatok, mivel területileg Horvátország akkor nem létezett ezekben a határaitban, statisztikailag ezért csak becslült és számolt értékekről beszélhetünk.

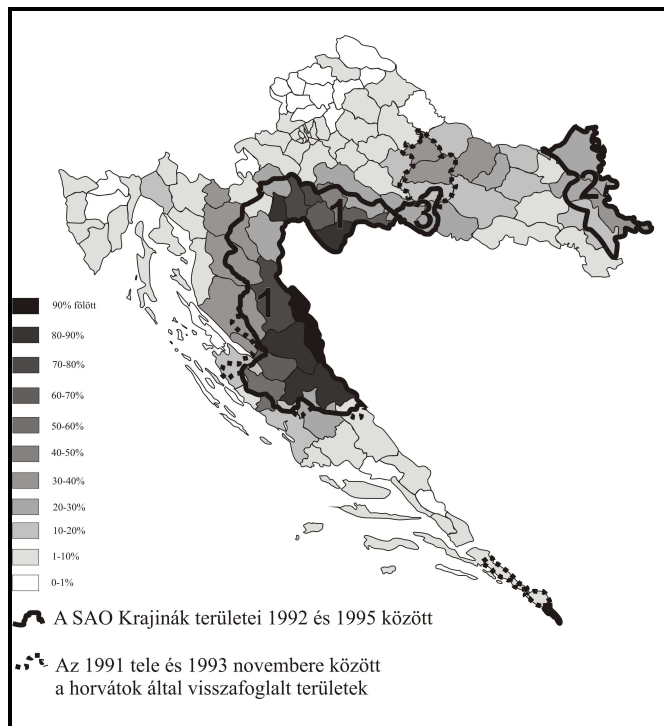
7. Táblázat: Jugoszlávia szétesése és a kontaktzóna kvázi megszűnése Horvátország területén

	Hatás	Területi megjelenés
<p>Migrációk: Erőszakos és háborús migrációk etnikai tisztogatásaok</p> <p>Háborút követő visszatérések</p>	<p>Az ellenőrző etnikum tiszta etnikai tereket teremt. Menekültek ezrei, lakosságcsere</p> <p>Jelentéktlenebb heterogenizációs hatás a háború okozta homogenizációnál</p>	<p>A háborús területeken és a menekültek által érintett jugoszláv és nemzetközi területek (lásd mellékelt ábra a háborús, megszállt területekről)</p> <p>A határörvidékek területe</p>
<p>Vallási tényezők: a vallás, mint társadalmi, etnikai-identifikációs tényező megerősödik</p>	<p>A vallás politikai-társadalmi pozíciójának megerősödése, az etnikai identitásban való markáns megjelenése – etnikai ellentéteket megerősítő hatás</p>	<p>Teljes volt Jugoszlávia területe, az általunk vizsgált háborúval terhelt vidékeken a hatás erősebb volt a háborúmentes övezeteknél</p>
<p>Nyelvi hatások: Újabb, multipoláris nyelvi fejlődési pályák megindulása</p>	<p>dezintegrációs irány, hatás és cél</p>	<p>Teljes kutatási terület, államnyelvről, irodalmi nyelvről, média nyelvről lévén szó</p>
<p>Politikai hatások: többnyire etnikai motivációval is bíró többpártrendszer kiépülése</p> <p>A jugoszláv identitás eltűnése</p> <p>A szerb kisebbség politikai szerepének változása a háborút követő periódusban (1995 – 2009) – párhuzamosan a horvát belpolitika változásával</p>	<p>A nacionalista pártok, ideológiák előretörése</p> <p>Az identifikációs kényszer erősítette az etnikai homogenizációt</p> <p>A látványos elhallgatás pozíciójától, az egykori ellenféllel való politikai koalícióig. Idővel megjelenik a háborús bűnök felderítésének kényszere, hajlandósága a „győztes” oldalon is</p>	<p>Az etnikailag különböző területeken ellentétes irányultságú pártok támogatása</p> <p>Különösen a háborús és az egykor vegyes etnikumú területeken</p> <p>A politikai tevékenység elsősorban az „új magterületen fejtí ki a hatását (duna-mente)</p>

SZERK.: Végh A. 2008.

Jugoszlávia szétesésének bár nem az egyetlen oka volt az etnikai, mégis az emberi sorsokban, és a társadalom-földrajzi változásokban ez játszotta a legnagyobb szerepet. A horvát-szerb kontaktzónában a második világháborús népiirtásokhoz hasonló események sorozata kezdődött meg mindegyik oldalon, elsősorban a szerbek által ellenőrzött Krajínák területén. E folyamatok hatására a horvát lakosság szinte teljesen eltűnt a szerb ellenőrzésű SAO Krajínák területéről. A szerbek száma is jelentősen megritkult a horvátok ellenőrzött területeken.

7. ábra: A SAO Krajínák területei 1992 és 1995 között, az 1991-es szerb szállásterületre kivéve

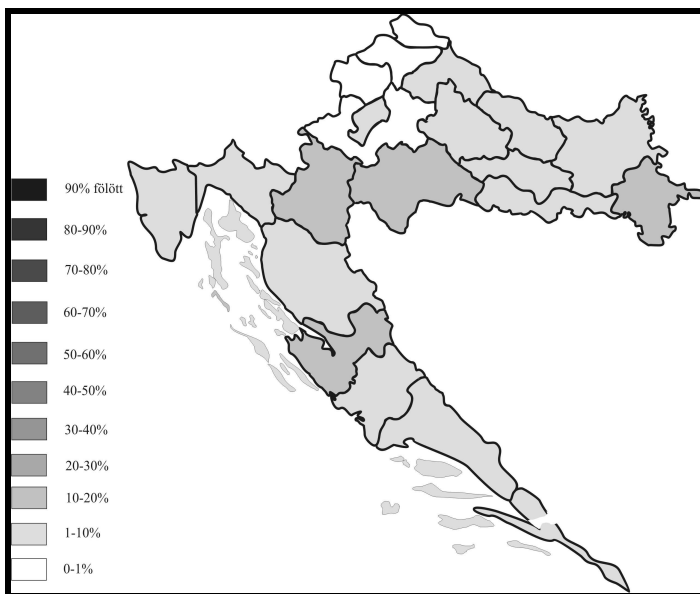
SZERK.: Végh A. 2008.

A következő nagy etnikai változást a szerbek által ellenőrzött területek ismételt, háborús cselekmények általi horvát államtérbe integrálása hozta. Ez a folyamat a Krajínák és a nyugat-szlavón területeket jelentette, ahonnan a szerbek döntő többsége még az 1995 nyarán lebonyolított Oluja és Bljesak hadműveleteket megelőzőleg és annak eredményeképpen Bosznia-Hercegovina szerb ellenőrzésű területeire menekült. A Duna menti területeken ez a reintegrációs folyamat nem háborús esemény, hanem megállapodás, az erdődi/erdut-i egyezmény által zajlott le. Így valójában a szerb Duna-mente lett az egyetlen olyan terület, amelyből a szerbek nem menekültek el tömegesen és többségük megőrizte háború előtti lakhelyét, bár jelentős elvándorlásra szinte 2002-ig, és részben később, itt is sor került.

Ennek hatására alakult ki az a szerb etnikai arány és szállásterület, amelyet a 2001-es horvát népszámlálás rögzített. A klasszikusnak mondható határörvidéki szerb szállásterület és a kontaktzóna gyakorlatilag megszűnt, kialakult, illetve az előbbinek átvette a helyét a duna-menti kontaktzóna területe.

8. ábra: A szerbek számának és arányának megváltozása a háborús cselekmények hatására, 2001-es állapot

SZERK.: Végh A. 2008.

Irodalom

1. BARIĆ, N. 2005: Srpska pobuna u Hrvatskoj 1991.–1995. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb. p. 614.
2. BANAC, I. 1995: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Duriex. Zagreb, p. 374.
3. BERKIF. 1992: Ortodox egyház a Balkánon. Juss 1991 V, 1992, 1-2. pp.259–276.
4. BEUC, I. DR 1985: Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pravnopovijesne studije. Pravni fakultet Zagreb, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom. Zagreb, pp 223–246.
5. BÍORBANSZÜLETETT K. 2003: A birodalom kormányzása, ford: Moravcsik Gyula. Lectum kiadó, Szeged pp:69–104.
6. BOGOVIĆ, M. 1993: Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine. Kršćanska sadašnjost, Školska knjiga, Zagreb, p. 187.
7. BUCZYNSKI, A. 1997: Gradovi vojne krajine 1. Hrvatski institut za povijest, Bilblioteka hrvatska povjesnica. Zagreb pp. 9–114.
8. BUCZYNSKI, A. 1997: Gradovi vojne krajine 2. Hrvatski institut za povijest, Bilblioteka hrvatska povjesnica. Zagreb pp. 101–214.
9. FÉNYES E. 1836–1840: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, V.–VI. kötetek. Trattner-Károlyi. Budapest pp 3–83., 167–261.
10. HADROVICS L. 1991: Vallás, egyház, nemzetudat. (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt). Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Filológia és Román Filológia Tanszékek műhelye. Budapest. p 102.

11. HAJDÚ Z. 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. In: Balkán Füzetek, No. 1. Pécs, p. 71.
12. HERCZEG E. - PAP N. (2004.): A szlovén-olasz határ menti együttműködés sajátosságai. In: Pap Norbert – Végh Andor (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia – A Kárpát medence politikai földrajza, konferenciakötet, Pécs, pp. 191–198.
13. HÓVÁRI J. 1992/1: Vázlat a Balkán vázlatos politikai és történeti strukturális értelmezéséhez. In: Juss 1991 V, 1992, 1-2. pp. 247–253.
14. JELAVICH, C. 1992: Južnoslovenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinenje i udžbenici prije 1914. Školska knjiga, Globus nakladni zavod. Zagreb. p. 331
15. KEMÉNYFI R. 2004: Földrajzi szemlélet a néprajztudományban, Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, p. 351.
16. KLEMENČIČ, M. 2000: Prostovoljne in prisilne migracije kot orodje spreminanja etničke strukture na območju držav naslednic nekdanje Jugoslavije IN: Boris Jesih: Rasprave in gradivo, 36/37, Inštitut za narodnostna vprašanja, Institut for ethnic studies. Ljubljana.
17. KOCSIS K. 2003: Horvátország pannon területeinek etnikai térképe. MTA Földtudományi Kutató Központ, MTA Kisebbségkutató Intézet. Bp.
18. KOCSIS K. 1993: Jugoszlávia – Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén, Teleki László Alapítvány, Budapest, p 79.
19. KOCSIS K. 1989: Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. KLTE Földrajzi Intézete, Debrecen, p 147.
20. KOCSIS K. - BOTTLIK ZS. - TÁTRAI P. 1989–2002: Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határokon túli régióiban (1989-2002). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 2006.
21. KOCSIS K. - BOGNÁR A. 2003: Horvátország pannon területének etnikai térképe - Etnicka karta panonskog prostora Hrvatske - Ethnic Map of Pannonian Territory of Croatia 1941, 1991, 2001 (1: 400 000), MTA FKI - MTA KKI, Budapest, 2003
22. KOCSIS K. 1991: A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. In: Földrajzi Közlemények, Budapest, 115 /39./ (1991 / 3-4), pp. 165-189.
23. KUČEROVÁ, K. 1998: Hrvati u Srednjoj Europi. Matica Hrvatska Matica Slovačka, Zagreb, pp 114–118.
24. KUDELIC Z. 2007: Marčanska biskupija – Habsburovci, pravoslavlje i crkvena unijau Hrvatsko–slavonskoj vojnoj krajini 1611–1755. Hrvatski institut za povijest, Biblioteka hrvatska povijesnica III/36. Zagreb p 584.
25. MOAČANIN, F. 1984: Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787.in: Pavličević, Dragutin. (ed.) Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave. Zagreb, pp. 23–56.
26. PAP N. – TÓTH J. 2008: A vallási és etnikai kisebbségek jelentősége a Nyugat Balkán államstruktúrájának dezintegrációjában. In Kupa L.: Vallás és Etnikum Közép-Európában. pp. 207–213.
27. PETROVIĆ, S. 1987: Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt. Istraživačko izdavački centar SSO Srbije Beograd 1987 pp. 38–40.
28. POKOS, N. – ŽIVIĆ, D. 2004: Demografski gubici tijekom domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.–2001.). In.: Društvena istraživanja 72–73. Zagreb, Institut društvene znanosti Pilar. 2004 julius–október. pp: 727–750.

29. PRIBIĆEVIĆ S. 1952: Diktatura Kralja Aleksandra. Prosveta Izdavačko Preduzeće Srbije. Beograd. pp. 5–37.
30. REGAN, K. (ED.) 2003: Hrvatski povijesni atlas. Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2003. Zagreb, p. 386.
31. REMÉNYI P. 2008: A Balkán-félsziget városhálózatának alapvonásai – A nagyvárosi struktúra. In: Reményi P. – Szabó A. (ed.) V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia – A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK KMBTK 2008. Pécs, pp. 372 – 382.
32. RENDIĆ, MIOČEVIĆ, I. 1996: Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba. Biblioteka znanstvenih djela, 85. Split. pp. 127–293.
33. RESS I. 2004: Kapcsolatok és keresztutak, horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Hartman, Budapest, p. 288.
34. ROKSANDIĆ, D. 1991: Srpska i hrvatska povijest i „nova historija”. Stvarnost. Zagreb, p. 313.
35. ROKSANDIĆ, D. 1991: Srbi u Hrvatskoj, od 15. stoljeća do naših dana. Vjesnik, posebno izdanje. Zagreb, p. 158.
36. ROKSANDIĆ, D. 2004: Etnos, konfesija, tolerancija. Srpsko kulturno društvo prosvjeta, biblioteka historijska istraživanja. Zagreb, pp. 219–266.
37. RUMENJAK, N. 2005: Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća, Uspon i pad Srpskoga kluba. Hrvatski institut za povijest, Biblioteka hrvatska povijesnica, monografije i studije III/30. Zagreb, p. 603.
38. SOKCSEVITS D. 1992: A birodalmi eszme a balkáni népek nemzettudatában Juss 1991 V, 1-2. pp. 253–259.
39. SOKCSEVITS D. 2000: A horvát nemzettudat fejlődése (XVIII-XX. Század) IN: Ábrahám-Halász-Koherz (szerk.)-Pro minoritate 2000/Nyár Pro minoritate alapítvány 2000. pp. 25-30.
40. SOKCSEVITS D. 2006: A Horvát és a Szlavón Katonai Határőrvidék In: Pap N (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart, Pécs, pp. 85-92.
41. ŠOKČEVIĆ, D. 2006: Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada P.I.P. Zagreb. p. 382.
42. SUDLAND, L. V. (PILAR, I.) 1990: Južnoslovensko pitanje, Hrvatska demokratska zajednica. Podružnica Varaždin.
43. TOPALović, D. 2000: Balkanska Europa. Diorama. Zagreb. p. 182.
44. ŽULJIĆ, S. 1989: Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, Ekonomski institut-Zagreb 1989, pp. 61–75.
45. ŽULJIĆ, S. 1997: Srpski etnos i velikosrpstvo. AGM, Crni dosier. Zagreb, p. 313.
46. VALENTIĆ, M. 1981: Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1848–1881. Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest. Zagreb p. 360.
47. ŽERJAVIĆ, V. 1989: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Jugoslavensko viktimoško društvo, Zagreb, p. 191.
48. KOLANOVIĆ, J. – POJIĆ, M. 2006: Popis žrtava drugog svjetskog rata, poraća i domovinskog rata. Rezultati i perspektive. In: Kisić, Kolanović Nada. (ed.): 1945. – Razdjenica hrvatske povijesti, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006. Zagreb pp. 463–473.

Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában¹

*Reményi Péter*²

Bevezetés

Az egykori Jugoszlávia Európa egyik legváltozatosabb etnikai térszerkezetével rendelkező állama volt. A nagyfokú etnikai diverzitást sokan látják a felbomlás egyik fő okaként. Ez a diverzitás a háború és az állam felbomlása következtében egyes helyeken megszűnt, nagyon sok helyütt pedig lecsökkent. A politikai földrajzi átalakulás egyik legfontosabb következményének mi éppen ezt, az etnikai struktúrák homogenizálódását, egyneműsödését tartjuk.

1. Vizsgálati módszer

Mivel szinte minden térséget érintett az etnikai átrendeződés, melyben minden népcsoport részt vett, ezért az ún. diverzitási index változásának vizsgálatát választottuk kutatási módszerünkül. Erre több megfelelő matematikai formula közül a Bajmócy Péter által a hazai geográfiában meghonosított (eredetileg a biológiában a társulások fajváltozatossága bemutatására kidolgozott) ún. Simpson-féle diverzitási index használatát választottuk (Bajmócy 2004). Ez megmutatja, hogy egy közösségben egy adott etnikumhoz tartozó ember mekkora eséllyel találkozik azonos, illetve más etnikumhoz tartozó személlyel. Az alábbi matematikai képletet alkalmazva 0 és 1 közötti értékekhez jutunk, ahol a 0 jelenti a teljesen homogén népességet, míg az 1 azt a csoportot, ahol mindenki más etnikumhoz tartozik.

$$EDI = \frac{L * (L - 1) / 2 - \sum_{i=1}^n e_i * (e_i - 1) / 2}{L * (L - 1) / 2}, \text{ ahol}$$

L: a település (općina) össznépsége

$e_1, e_2, \dots, e_n$: az egyes nemzetiségek száma

EDI: etnikai diverzitási index

Mivel sem az 1991-es sem a 2000-es évek népszámlálásai nem azonos számú etnikai csoportra kérdeznek rá a különböző országokban ezért az egyes köztársaságok etnikai homogenitásának egymással történő összehasonlítása fals eredményekhez vezethet. Azonban az 1991-es és a 2000-es évek népszámlálásai azonos etnikai csoportokat tartalmaznak egy-egy köztársaságra vonatkozóan, azaz köztársaságonként lehetőség van az 1991-es és a 2000-es évek homogenitási indexeinek összehasonlítására, a változás mértékének a meghatározására, ami viszont már összehasonlítható a különböző köztársaságokba tartozó települések között is. Azaz nem önmagában az EDI vizsgálatait, hanem az EDI változásának (ΔEDI) a vizsgálata áll a kutatás középpontjában.

---

¹ Készült az OKMT Deák Ferenc Ösztöndíjprogram és az OTKA 61432 számú pályázata támogatásával

² Egyetemi tanársegéd, PTE-TTK Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék

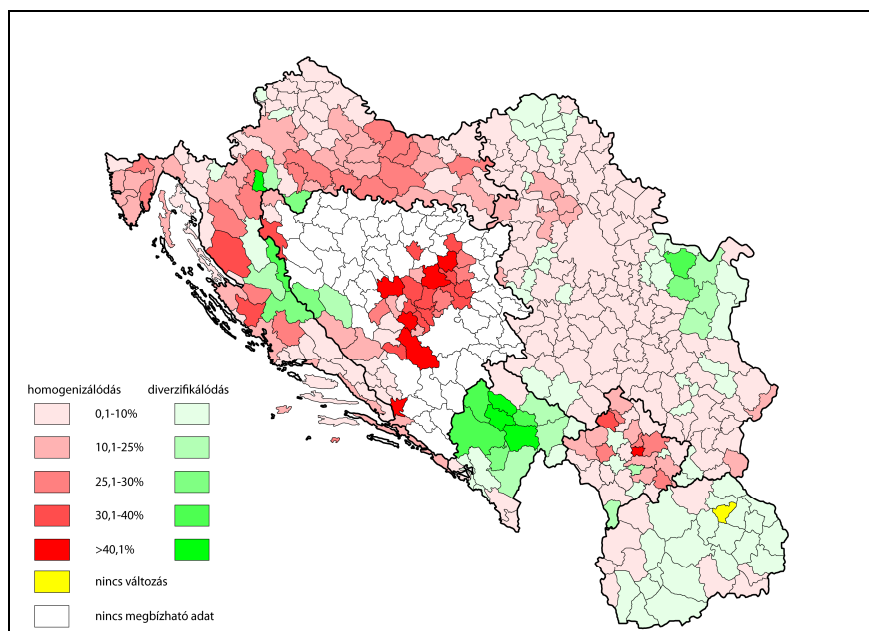
2. Az input adatok problémái

Dolgozatunkban az 1990/1991 és napjaink között lezajlott folyamatokat vizsgáltuk. Az állam felbomlásának folyamata ekkor vált visszafordíthatatlanná és ekkor tartották az utolsó jugoszláv népszámlálást is, melyet ugyan a koszovói albánok bojkottáltak, a szövetségi szervek azonban viszonylag pontos becslést közöltek a tartománnyal kapcsolatban is. Ez a népszámlálás tartalmazza vizsgálatunk kiinduló értékeit (illetve Macedóniában az 1994-ben megismételt népszámlálás), melyeket a 2000-es évek, immár utódállami szintű népszámlálási adataival (Horvátország 2001, Szerbia, Macedónia 2002, Montenegró 2003), illetve ahol ez nem áll rendelkezésre, a nemzetközi szervezetek és nemzeti statisztikai hivatalok becsléseivel vetünk össze (Bosznia-Hercegovina Föderáció Statisztikai Hivatal 2003, Boszniai Szerb Köztársaság UNHCR 2000, Koszovó EBESZ 2002). Mivel a 2000-es évek eredményei sokszor csak becsléseken alapulnak és időnként meglehetősen elnagyoltak a hiba lehetősége jelentős, ugyanakkor a nagytérsegi folyamatok, az opcina-szintű változások szépen kirajzolódnak.

3. A városok homogenizálódó etnikai terei

Az állam felbomlását kísérő háborúk elsődleges célja a nemzeti szállásterületek politikai függetlenségének biztosítása és a nacionalista nemzeti területi igények kielégítése volt. Lévéen a térség 1991 előtti etnikai összetétele rendkívül mozaikos volt, az egyes nemzeti célokat minden esetben csak a másik nemzet céljainak rovására lehetett kielégíteni. (JUHÁSZ 1997) A térségben ráadásul sok olyan terület volt található, ahol egyik etnikum sem ért el 90% feletti többséget miáltal homogénnek lett volna nevezhető.

1. **ábra:** A volt jugoszláv tagköztársaságok etnikai homogenizációja (az etnikai diverzitási index változása alapján) 1991 és a 2000-es évek eleje között

FORRÁS: Saját számítás a statisztikai hivatalok adatai és becslések alapján,
KARTOGRÁFIA: Németh Ádám

Mivel a fegyveres konfliktus kirobbanásához az etnikai kompozíció és a jugoszláv államok meg nem oldott, történeti dimenzióban is szemlélhető etnikai-vallási-kulturális, történelmi sértettségi feszültségei adják a háttérrel és a katalizátort, a konfliktus, illetve az attól való félelem milliókat késztetett otthonuk elhagyására. Ez a kényszermigráció egyértelműen etnikai alapú és általában, de nem minden esetben az érintett térség etnikai homogenizációjához vezet. Ennek következtében a Nyugat-Balkánra jellemző multikulturális területek, az etnikai mozaikok sok helyen eltűntek, minden etnikum a saját nemzettársai által többségben lakott terület felé (vagy a térségen kívülre) migrált. Ez egyszerre jelenti a „küldő” területen a kisebbség (vagy akár a többség) számának csökkenését és ezzel párhuzamosan a „fogadó” területen a többség (esetenként a kisebbség) arányának növekedését.

4. Nagytérségi és állami etnikai struktúraváltozások

A statisztikailag is kimutatható homogenizáció nem elsősorban a nagyobb területi egységek szintjén (Nyugat-Balkán, köztársaságok), hanem a területi mezoszinteken (entitások, kantonok, megyék), valamint a települések szintjén figyelhető meg, miközben az állam valamikori területén élő lakosság etnikai homogenitása keveset változott.

Az egykori Jugoszlávia népessége csak csekély mértékben vált etnikailag homogénebbé 1991 és a 2000-es évek eleje között. A Szlovénia nélkül számolt egykori jugoszláv tagköztársaságok etnikai homogenizációs indexében mindössze 0,3 százalékpontos elmozdulás figyelhető meg a homogenizáció irányába. A teljes térségre vetítve a népszámlálások tanúsága szerint nagyarányú veszteséget könyvelhetnek el a „jugoszlávok” (600 ezer), a szerbek (400 ezer), a muszlimok/bosnyákok (200 ezer), míg a legnagyobb etnikai nyertesek az albánok (800 ezer) az „egyebek” (elsősorban vlachok) (130 ezer) és a horvátok (50 ezer).

Ezzel szemben az egykori tagköztársaságok és autonóm területek etnikai viszonyai alapvetően megváltoztak azokban a térségekben ahol a felbomlási folyamatot erőszakos cselekmények kísérték, illetve amelynek lakossága jelentős mértékben vett részt a köztársaságközi migrációs folyamatokban.

1. Táblázat: a Jugoszláv utódállamok és egyéb szubnacionális területi képződmények etnikai diverzitási indexének változása 1991 és a 2000-es évek eleje között

Köztársaság/entitás/autonóm terület	Az etnikai diverzitási index változása
BOSZNIA-HERCEGOVINA	-0,05
Bosznia-Hercegovina Föderáció	-0,22
Boszniai Szerb Köztársaság	-0,26
HORVÁTORSZÁG	-0,18
MACEDÓNIA	0,02
MONTENEGRÓ	0,11
2008 ELŐTTI SZERBIA (Ószerbia+Vajdaság+Koszovó)	0,01
2008 UTÁNI SZERBIA (Ószerbia+Vajdaság)	-0,05
ÓSZERBIA	-0,04
KOSZOVÓ	-0,13
VAJDASÁG	-0,09
JUGOSZLÁVIA (SZLOVÉNIA nélkül)	-0,003

FORRÁS: statisztikai hivatalok

A diverzitási index változása alapján két csoportba sorolhatjuk Jugoszlávia utódállamait. Az egyikben az etnikai diverzitás változása kicsi (Ószerbia, Macedónia), könnyen magyarázható olyan természetes folyamatokkal, mint az asszimiláció, a jugoszláv kategória megszűnése stb., míg a másikban jelentős homogenizáció, avagy növekvő diverzitás tapasztalható.

A lakosság etnikai homogenizációja játszódott le Horvátországban és Koszovón, ahol a többségi lakosság fegyverrel üldözte el a nemkívánatos kisebbségeit és részben demográfiai eszközökkel kerekedett föléjük (Koszovó). Előbbiben 18 százalékpontos, utóbbiban 13 százalékpontos változást mértünk.

Mint ahogy azt több kutató is vizsgálta (KICOŠEV–KOCŠIS), az egykori Jugoszláv tagköztársaságokból Szerbia területére menekülő szerbek nagy arányban választották a Vajdaságot célterületként. Ez, és az ezzel párhuzamosan a tartományt elhagyó elsősorban magyar lakosság aránya tükröződik a Vajdaság kilenc százalékpontos etnikai diverzitási index-változásában. A mérték abszolút értékben talán nem tűnik nagyknak, de a Vajdaság az az egykori jugoszláv terület, ahol az etnikai háborúk által sújtott entitásokat (Boszniai Szerb Köztársaság, Bosznia-Hercegovina Föderáció, Horvátország, Koszovó) követően a legmagasabb homogenizációt tapasztalhatunk.

Montenegróban politikai okai vannak a diverzitás növekedésének, nevezetesen a függetlenedés végletesen megosztotta a társadalmat, ahol az etnikai identitás választása politikai választást is jelentett és fordítva. Míg 1991-ben a lakosság túlnyomó többsége magát crnogorácnak vallotta, addig 2003-ban mindazok akik az államszövetség fenntartása mellett voltak szerbbé váltak, akik ellene crnogoráccá.

Bosznia-Hercegovinában nem áll hivatalos népszámlálási adat a rendelkezésünkre a tényleges etnikai viszonyokról, ennek ellenére nagy biztonsággal kijelenthető, hogy állami szinten a diverzitás keveset változott. Az öt százalékpont akkora, mint Szerbiáé, ami egyrészt az emigrálók meglehetősen nehezen feltérképezhető etnikai összetételének, másrészt a már 1991-ben is többségben lévő, ugyanakkor a háború során a legtöbb áldozatot hozó bosnyákok gyors természetes szaporodásának, harmadrészt a jugoszláv kategória megszűnésének a következménye.

5. A közigazgatási mezoszintek homogenizációja

Az állami szinten kismértékben változó etnikai struktúrák az állam alatti szinteken sokkal jelentősebb mértékben változtak. Bosznia-Hercegovinában az államon belüli elkülönülés végletes és legitimált formája jött léte a daytoni rendezés következtében. A szerbek a Szerb Köztársaságban a másik két meghatározó etnikum a föderáció területén él nagy többségben. A föderáció kantonjaiban további homogenizáció figyelhető meg, ami az ország végletes etnikai szegregációjára utal, melyet csak kis mértékben voltak képesek oldani a kisebbségi visszatelepülések.

Egyedül a nyugat-hercegovinai (Zapadno Hercegovina) kantonban kisebb az etnikai homogenizáció mértéke tíz százalékpontnál, ami elsősorban annak köszönhető, hogy ez a terület már 1991-ben is szinte homogén horvát szállásterület volt, így az etnikai alapú háború ezen csak kevéssé volt képes változtatni.

2. Táblázat: A Bosznia-Hercegovina Föderáció kantonjainak etnikai arányváltozásai és a diverzitási index változása

Kanton neve	Etnikai csoport arányának változása 1991-2004 (százalékpont)			Diverzitási változása	Index
	szerb	horvát	Muszlim/bosnyák		
Unsko-Sanski	-17,53	-1,02	21,95		-0,32
Posavski	-9,44	12,27	0,98		-0,18
Tuzlanski	-9,94	-1,56	20,08		-0,30
Zeničko-Dobojski	-12,25	-5,38	25,11		-0,31
Bosansko-Podrinjski	-26,48	-0,06	29,84		-0,42
Srednjobosanski	-9,23	0,63	14,24		-0,13
Hercegovачko-Neretvanski	-11,58	9,81	9,18		-0,14
Zapadno Hercegovачki	-0,09	1,97	-1,07		-0,04
Kanton Sarajevo	-15,94	-0,31	28,79		-0,30
Kanton 10	-23,26	27,54	-2,21		-0,24
összesen	-13,1	-0,37	20,52		-0,22

FORRÁS: statisztikai hivatalok

További három kantonban kisebb volt az etnikai homogenizáció mértéke, mint a Föderáció teljes területén (Posavski, Srednjobosanski, Hercegovачko-Neretvanski), melyek mind olyan területek ahol a háború előtti lakosságban viszonylag alacsony volt a szerb etnikumhoz tartozók aránya (sehol nem érte el a 15%-ot), valamint a belső horvát-bosnyák etnikai határok kettévágják a Srednjobosanski és a Hercegovачko-Neretvanski kantonokat. Így a szerbek alacsony aránya miatt a homogenizáció eleve nem lehetett olyan mértékű, mint az etnikailag kevert kantonokban, illetve a kantonokat megosztó belső etnikai határvonalak miatt kanton-szinten nem figyelhető meg olyan jelentős homogenizáció. Továbbá ezen kantonokba nem volt jelentős immigráció a többségi etnikai csoport részéről ami tovább növelhette volna a homogenizációt.

6. Települési szintű etnikai homogenizáció

A homogenizáció legszélsőségesebben azokat a területeket érintette, melyeket ténylegesen fegyveres cselekmények sújtottak. A szerb offenzíva időszakában a megszállt települések nem-szerb lakossága volt kénytelen költözni. A szerb igazgatás alá kerülő boszniai, horvátországi, koszovói városokat tömegesen hagyták el a nem szerb lakosok. Ezzel párhuzamosan a horvát, vagy bosnyák ellenőrzés alatt álló településekről a szerbek által elűzöttek helyére költöztek a menekülni kényszerülő szerbek. 1993-tól a közép-boszniai és a hercegovinai horvát-bosnyák vegyes lakosságú városokban indult meg a két etnikum éles elkülönülése.

A horvátországi Krajinák 1995-ös visszafoglalásával a horvátországi szerbek exodusa vette kezdetét, majd az év végi Daytoni béke következtében 1995/96 fordulóján a szerbek által feladni kényszerült boszniai városokat is elhagyta szerb lakossága. Szinte minden bosnyák-horvát ellenőrzés alatt álló település elvesztette háború előtti szerb lakosságának több, mint felét, volt ahol ez az arány meghaladta a 90%-ot is. A menekülők természetesen saját nemzettársaik irányítása alatt lévő területekre menekültek, tovább erősítve az etnikai homogenizációt Szerbia és a Boszniai Szerb Köztársaság városaiban. A folyamatot Kelet-Szlavónia 1998-as horvát reintegrálása (lényegesen kevesebb szerb menekülttel, de sok horvát visszatérővel), illetve Koszovó ENSZ közigazgatás alá vétele, majd függetlenségének kikiáltása zárja.

3. Táblázat: a 15 legjelentősebben homogenizálódó település az egykori Jugoszlávia területén, a legjelentősebb etnikumok létszámának változásával

	ΔEDI	Horvát	Muszl.	Szerb	Jug.	CG	albán	roma	Egyéb	Össz.
Zavidovići (BiH)	-0,53	-7429	1572	-10959	-2703	0	0	0	-942	-20461
Travnik (BiH)	-0,46	-21893	14629	-7269	-3688	0	0	0	-812	-19033
Kos. Polje (Kos)	-0,45	-37	-1675	-5107	-65	-898	16626	-2996	-672	5127
Konjic (BiH)	-0,44	-9506	3468	-5763	-1379	0	0	0	-447	-13627
Fojnica (BiH)	-0,43	-5806	2212	-98	-396	0	0	0	-1028	-5116
Lukavac (BiH)	-0,41	-609	11813	-11585	-3384	0	0	0	-1087	-4852
Čapljina (BiH)	-0,40	2187	-5767	-3510	-1018	0	0	0	-342	-8450
Z. Potok (Kos)	-0,40	-1	0	7749	-5	-26	-4711	0	-11	2995
Busovača (BiH)	-0,39	1332	-7726	-374	-505	0	0	0	-159	-7432
Tešanj (BiH)	-0,39	-8237	12680	-2743	-1038	0	0	0	-379	283
Jablanica (BiH)	-0,39	-2063	3611	-387	-573	0	0	0	-178	410
Kladanj (BiH)	-0,36	-6	3710	-3667	-272	0	0	0	-14	-249
Benkovac (Hr)	-0,36	-474	-26	-18142	-165	1	-18	0	-161	-18973
Olovo (BiH)	-0,34	-344	-17	-3154	-282	0	0	0	-100	-3897
Banovići (BiH)	-0,34	24	8316	-4021	-1925	0	0	0	17	2411

7. Települési szintű etnikai diverzifikáció

Ugyanakkor egyes területeken, ahol nem az állam többségi lakossága alkotott abszolút többséget, az etnikai összetétel változása éppen ellentétes, abban a diverzitás növekedése figyelhető meg. Ilyen területek például a horvátországi Krajinák magterülete, ahol a háború előtt egyes településeken és opcinákban a szerb lakosság aránya a 90%-ot közelítette. A háború során a szerb lakosság jelentősen csökkent, horvát lakóinak száma kismértékben nőtt (a lakosság szám összességében zuhant), ezáltal etnikailag lényegesen diverzifikálódott a korábban csaknem homogén szerb lakossága. A határ túloldalának, a boszniai Krajináknak bizonyos települései szintén hasonló folyamatokat éltek meg. Az etnikai diverzifikáció montenegrói okairól már korábban szoltunk, a listán szereplő két szerb település pedig az újjáéledő vlach öntudatnak köszönheti jelentős diverzifikációját.

4. Táblázat: a 15 legnagyobb etnikai diverzifikációt elszenvedett település, a legjelentősebb etnikumok létszámának változásával

	ΔEDI	Horvát	Muszl.	Szerb	CG	roma	Jug.	Egyéb	Össz.
Vojnić (Hr)	0,43	1882	1	-4673	3	0	-131	220	-2702
Šavnik (CG)	0,43	1	-4	1224	-2082	0	-16	127	-749
Kolašin (CG)	0,41	-4	-22	3966	-5304	0	-114	340	-1147
Žabljak (CG)	0,40	1	0	1776	-2681	0	-47	254	-696
Mojkovac (CG)	0,39	-3	-33	3600	-4457	0	-114	320	-708
Plužine (CG)	0,37	-3	-17	2219	-3404	0	-20	261	-968
Donji Lapac (Hr)	0,35	431	-32	-6457	-8	0	-64	-15	-6160
Kučevo (Sr)	0,32	-206	-7	-11299	-55	-23	-262	5064	-6841
Nikšić (CG)	0,31	4	-1357	15875	-18842	335	-1075	5603	461
Danilovgrad (CG)	0,28	8	-62	3345	-1893	5	-227	793	1951
B. Grahovo (BiH)	0,28	387	-12	-6047	0	0	-128	-15	-5815
Knin (Hr)	0,27	10167	-37	-30289	14	0	-508	-33	-20655
Dvor (Hr)	0,26	553	-16	-9033	-14	8	-322	-61	-8879
Žagubica (Sr)	0,24	-6	-3	-5393	-7	-7	-102	2577	-2954
Gračac (Hr)	0,17	1698	-6	-7490	-11	0	-133	-111	-6061

Összegzés

Jugoszlávia felbomlása számos hosszan tartó következményt okozott: nemzetközi jogi precedensek sorát, katonai hadműveleteket Európában, az EU közös kül- és biztonságpolitikájának erősödését, új államhatárokat, átalakuló településstruktúrák stb. Mind közül magunk részéről a legnagyobb hatásúnak makroregionális szinten a homogenizálódó etnikai terek kérdését tartjuk.

Ez a homogenizáció területi szintenként eltérő mértékű és jellegű, nagytérsegi és állami szinten sokszor ki sem mutatható, szubnacionális és települési szinten azonban jelentős változás. Nagy kérdés, hogy a következő népszámlálások (remélhetőleg 2010-11-ben minden érintett országban tartanak cenzust) milyen eredményeket hoznak. Az elmúlt évek tovább élezték-e vajon az etnikai szembenállást, vagy megindult a merev etnikai választóvonalak oldódása.

Irodalom

1. ALFARO M. (2000): Returnee Monitoring Study: Minority returnees to the Republika Srpska – Bosnia and Herzegovina. UNHCR, hely nélkül, 43 p.
2. BAJMÓCY P. (2004). A nemzetiségi és vallási szerkezet változása Magyarországon a XX. században. In. II. Magyar Földrajzi Konferencia. SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, CD-kiadvány, Szeged, 16 p.
3. BERTIĆ I. (1987): Veliki geografski atlas Jugoslavije. SNL, Zagreb pp. 272.
4. FEDERALNI ZAVOD ZA STATISTIKU (2008): Stanovništvo Federacije Bosne i Hercegovine 1996-2006. Statistički Bilten 110, Sarajevo, 165 p.
5. GARDE P. (2007): A Balkán. Háttér kiadó, Budapest, 142 p.
6. GLATZ F. (szerk.).(2007): A Balkán és Magyarország. MTA TKK–Európa Intézet, Budapest 430 p
7. HAJDÚ Z.–ILLÉS I.–RAFFAY Z. (szerk.) (2007): Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs, 161 p.
8. JUHÁSZ J. (1997): A délszláv háborúk. Napvilág Kiadó, Budapest, 157 p.
9. JUHÁSZ J. (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula, Budapest, 376 p.

10. JUHÁSZ J.–MAGYAR I.–TÁLÁS P.–VALKI L. (2000): Koszovó. Egy válság anatómiája. Budapest, Osiris, 392 p.
11. JUHÁSZ J.–MÁRKUSZ L.–TÁLÁS P.–VALKI L. (2003): Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. Budapest, 328 p
12. KOCSIS K. (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete – Az Etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. TLA, Budapest, 78 p.
13. KICOŠEV, S.–KOCSIS K (1993): A menekültügy társadalmi-demográfiai aspektusai a Vajdaságban. – Regio. 9. évf. 3. sz. pp. 63–74.
14. KOCSIS K. (2005): Délkelet-Európa térképekben. Kossuth Kiadó, Budapest, 100 p.
15. KOSTADINOVA-DASKALOVSKA K. (2003): Data and Indicators of the Municipalities in Macedonia. Skopje, 327 p.
16. MAZOWER, M. (1994): Ethnicity and war in the Balkans. – Conference on identity: personal, cultural and national. The Chinese University of Hong Kong. <http://nationalhumanitiescenter.org/publications/hongkong/hongkong.htm> letölt.: 2007-10-07.
17. MAZOWER, M. (2004): A Balkán. Európa, Budapest, 233 p.
18. MENDÖL T. (1948): A Balkán földrajza. Balkán Intézet, Budapest
19. MESIĆ, S. (2003): Jugoszlávia nincs többé. Budapest, 405 p
20. MONSTAT (2006): Statistical Yearbook 2006. Podgorica, 346 p.
21. PRÉVÉLAKIS, G. (2007): A Balkán. Kultúra és geopolitika. Imedias, Kozármisleny, 220 p.
22. REPUBLIC STATISTICAL OFFICE (2002): Final Results of the Census 2002. Population by national or ethnic groups, gender and age groups in the Republic of Serbia, by municipalities. – Communication no. 295. Belgrade, 36 p.
23. SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU (1992): Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. – Statistički Bilten broj 1934. Beograd, 47 p.
24. SILBER L.–LITTLE A. (1996): Jugoszlávia halála. Zrínyi Kiadó, Budapest 477 p.
25. STATISTICAL OFFICE OF KOSOVO (SOK) (2008): Demographic changes of the Kosovo population 1948–2006. Pristina, 27 p. www.ks-gov.net/esk letöltve: 2008.09.23.
26. VÉGH A. (2008): A horvát-szerb etnikai kontaktzóna, politikai és történeti földrajzi értékelés. PhD értekezés, Pécs, 153 p.

Adatbázisok, elemzések:

1. CROSTAT adatbázis a 2001-es horvát népszámlálásról, http://www.dzs.hr/default_e.htm
2. EBESZ (2006): Municipal Profiles. <http://www.osce.org/kosovo/13982.html>, letöltve: 2007-10-19. – a 30 koszovói község bemutatása

A vallással kapcsolatos attitűdök napjaink Bosznia-Hercegovinájában

*Kolutáczi Andrea*¹

Bosznia-Hercegovina (BiH) első pillantásra egy rendkívül összetett, nehezen érthető közösség. A három államalkotó nemzet – Bosnyák, Horvát, Szerb – mellett (amelyek önmagukban nem képeznek többséget), 17 törvény által elismert kisebbség él az országban, ezek pontos száma ismeretlen.

Bosznia-Hercegovina egyik legszembevetőbb jellemzője vallási megosztottsága, az ország területén több felekezet is működik. A legnépesebb a három intézményesült egyház a római katolikus, a muzulmán, és a pravoszláv, de mellettük – igaz elhanyagolható számban – több protestáns vallási közösség is létezik (pl. evangélikusok, baptisták). Az egykor népes bosznia-hercegovinai zsidó közösség száma a II. világháborús népiirtás és az Izraelbe irányuló kivándorlás miatt napjainkra meglehetősen megcsappant, tagjai azonban a mai napig tevékenyen részt vállalnak a társadalmi folyamatokban. A fentiek mellett több kisebb szekta (Krisnások, Jehova tanúi, adventisták), és szeparatistikus irányzat (pl. vahabiták, džafarifjak) is működik az országban. (MESIHOVIĆ, S. 2006)

Napjaink Bosznia-Hercegovinájára az egyházi objektumok tömeges építése jellemző. A helyi média híradásai szerint 1992-től kezdve több templomot és imaházat emeltek az országban, mint iskolát. Ezt az építkezési konjunktúrát azonban tévedés lenne a lakosság mély vallási meggyőződésének, és aktív vallásgyakorlatának bizonyítékaként értelmezni. Boszniában egyre kevesebb az őszintén hívő ember, mivel a vallás az etnikai identitás kiépítésének alapjává, és politikai manipuláció tárgyává vált. A nemzetiségi hovatartozás kérdését sűrűn átszővi a vallási hovatartozás kérdése.

A háború utáni BiH-ban nem készült hivatalos statisztikai felmérés a lakosság felekezeti megoszlására és vallásgyakorlatának intenzitására nézve. A Szarajevói Egyetem Politikatudományi Karán belül működő Társadalomkutató Intézet felmérése szerint 1998-ban a bosnyákok 37%-a, a szerbek 18%-a, a horvátok 55 %-a vallotta magát hívőnek, míg 2003-ban ez az arány a bosnyákoknál 78%-ra, a szerbeknél 67%-ra, a horvátok körében 81%-ra emelkedett. (ŠUŠNJAR, A. 2008)

A vallással kapcsolatban napjainkban kétfajta magatartás figyelhető meg. Elméletben egyre többen fordulnak az egyházak felé, a háború előtti szocialista időszakban keletkezett lelki űr kitöltésének, illetve a nyomasztó háborús élmények feldolgozásának reményében. A fiatalok közül is sokan a vallásban találnak magukra, hiszen számukra nem nyújtanak más – pl. egységes bosznia-hercegovinai – identitást. A gyakorlatban azonban jelentősen csökkent azoknak a hívőknek a száma, akik vallásukat a mindennapokban is gyakorolják. A bosznia-hercegovinai társadalom nagy részét egyre inkább az a magatartás jellemzi, hogy az emberek a vallásból átveszik azt, ami nekik tetszik, de a szigorú egyházi előírásokat már nem igen tartják be.

Tanulmányunkban a Bosznia-Hercegovinában a háború után meginduló intenzív egyházi építkezések mögött húzóó okokra keresünk választ, illetve egy helyi független kutatócsoport kérdőíves felmérésének eredményeit felhasználva azt kívánjuk bemutatni, hogy a 21. század elején az emberek miképp viszonyulnak a valláshoz, és a sajátjuktól eltérő felekezetek képviselőihez.

---

¹ PhD hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola

1. Az ateizmustól a vallás újjáéledéséig

A vallás (ugyan nem azonos mértékben) minden társadalom életében jelen van, ugyanakkor a krízisben, átalakulóban lévő országok esetében sokszor domináns tényező. Bosznia-Hercegovinában, különösen az elmúlt 10-15 évben, a vallás és a politika sajátos szimbiózisa alakult ki.

A volt Jugoszláviában a 20. század közepétől megjelenő, és egyre szigorodó ateizmusnak számos, napjainkban is érezhető következménye van. A kommunista alkotmány a vallásokat társadalmilag és politikailag marginalizálta. E folyamat leginkább azokat a csoportokat érintette (katolikus horvátok, muzulmánokat), amelyek nehezebben illeszkedtek be a szocialista rendszerbe. A kommunizmus ideje alatt az egyházközösségek a nemzeti identitás (egyetlen) őrzői, és a nacionalista politika támogatói voltak. A vallási és etnikai jelképek, mint a régi-új identitás emblémái idővel nem csak az önmeghatározás szimbólumaivá, hanem a „másikkal“, a „mással“ szembeni identifikáció eszközeivé is váltak. Így lett a saját vallás-etnikum a másiktól szebb, jobb, régebbi, felsőbbrendűbb, okosabb. Ez a fajta gondolkodás odáig vezetett, hogy a BiH-ban több évszázadig békében egymás mellett élő népcsoportok egyszerűen úgy vélték magukról, hogy a többiektől nagyobb előjogokkal bírnak, és a „másik“, mint „nem én“, „nem mi“ alacsonyabbrendű, mely tény egyben feljogosít a megsemmisítésükre. Ezt az újonnan kialakult helyzetet senki sem ismerte fel időben. BiH etnikumai megérezték, hogy a vallási hovatartozás kérdése fontosabb, mint valaha, és elkezdtek az ország határain kívülre tekinteni: a szerbek Szerbia és a pravoszláv világ felé (Oroszország, Görögország), a horvátok Horvátország és a Vatikán, míg a muzulmánok az iszlám országok irányába. Emellett senki sem tekintett Boszniára mindannyiuk közös autentikus élettereként. BiH alatt mindenki valami sajátot, egyfajta felszentelt helyet értett, ahol „mi“ több joggal bírunk, mint „ők“, és ezt etnicitással, vallással, történelmi mítoszokkal támasztották alá. (IVANKOVIĆ, Ž. 2001)

Az 1990-es évek elejére felerősödő etnocentrizmus politikai megosztottsághoz és a nacionalizmus szélesedéséhez vezetett. Mindez az etnikailag tiszta területekért folytatott háborúban csúcspontot ért el 1992-1995 között, melynek során tömegesen romboltak le egyházi épületeket. Ez a folyamat a „másik“ és a „másmilyen“ iránt érzett gyűlölet demonstrálásának eszközeként, valamint az ellenség felett aratott teljes győzelem kifejeződéseként értelmezhető. Az egyházi objektumok megsemmisítéséért számos vádemelés született a Hágai Nemzetközi Törvényszéken, azonban az elkövetők többsége szinte biztos lehet benne, hogy tettéért soha nem kell majd felelnie.

A Boszniában a háború alatt lerombolt templomok pontos számát nem tudni. Egyes adatok szerint (HASIĆ, N.–ŠUNJ, N. 2008) a háború idején körülbelül 1300 muzulmán, 800 római katolikus, és 300 pravoszláv egyházi épületet semmisítettek meg. A Banja Luka-i püspökség területén található katolikus templomok 90%-át például mindenféle háborús történés nélkül robbantották fel. Más becslések szerint (VELIKONJA, M. 2003) 1000-1100 dzsámi, 450 római katolikus, és 340 ortodox templom dőlt romba a háború során.

A különböző felekezetekre általánosan jellemző folyamat, hogy a háború befejeztével mindenekelőtt egyházi épületeiket állították helyre. Ezeket a rekonstrukciókat anyagilag gyakran külföldi államok és vallási közösségek (pl. görög ortodox egyház, iszlám közösség, római katolikus egyház, stb.) támogatták. Az építkezések az adott régióban hatalmon lévő nacionalista pártok teljes támogatásával zajlanak, így ezek az épületek a területen többségben lévő etnikum dominanciájának, valamint az egységes vallás és politika exkluzív szimbólumainak tekinthetők.

A Bosznia-Hercegovinában újonnan emelt dzsámik számáról nincs pontos adat, mivel az építkezések jó része a háború során lerombolt épületek helyreállítását célozza meg,

illetve az erre vonatkozó dokumentáció hiányos. A Rijaset Iszlám Közösség adatai alapján 2007-ben 65 dzsámit és 1 tekijét adtak át a hívőknek. Szarajevó opcinában eddig 9 új dzsámit emeltek, a 10. építése folyamatban van. Ezek az építkezések főként az iszlám országok (pl. Egyiptom, Szaud-Arábia, stb.) donációiból valósulnak meg, amelyek esetenként tulajdonjogot is kérnek a pénzükből épített dzsámik felett (pl. ahogy azt az Alipašina ploje-i dzsámi esetében Szaud-Arábia tette). A háború utáni időszakban a legtöbb új dzsámit Kelet-Boszniában emelték (a legtöbbet ott is pusztították el), az Iszlám Közösség így kívánja előmozdítani a területre irányuló bosnyák visszaköltözést. Ruda falu környékének lakossága – ahol 2001-ben indult meg a visszatelepülés – például előbb kapott dzsámikat, mint áramot, ami nélkül 7 éveig voltak kénytelenek élni. Ezt a politikát azonban felülírja az egzisztenciális kérdés, hiszen a kelet-boszniai visszatelepülőknek nem a vallásgyakorlás a legfőbb gondja, hanem a munkanélküliség, a gyermekek iskoláztatásának nehézsége, a közbiztonság és a társadalombiztosítás hiánya, valamint az infrastrukturális ellátottság alacsony színvonala. A visszatelepülők jogegyenlőtlenségét, és az alapvető emberei jogok megsértését az élet különböző területein lehet tetten érni. Az említett problémák megoldatlansága miatt a visszatelepült bosnyákok több ezres számban költöznek át a FBiH nagyobb városaiba, és nagy valószínűséggel többé már nem is fognak visszatérni szülőfalujukba. (HASIĆ, N.–ŠUNJ, N. 2008)

A boszniai katolikus egyház legnagyobb problémája hívei számának csökkenése. A katolikus horvátok a háború alatt és után nagy számban hagyták el szülőföldjüket, visszatelepülésük mértéke pedig elégtelen. A háború előtti 760 000 fős populációból mára körülbelül 400 000-en maradtak Boszniában, a Boszniai Szerb Köztársaság (RS) területén arányuk mindössze 2-3%-ra tehető. A kedvezőbb horvátországi életfeltételek, a Horvátországban már megvalósult integráció (sok menekült időközben családot alapított, megfelelő munkahellyel rendelkezik, stb.), és a sokszor ellenséges fogadókörnyezet nem ösztönzi a horvát menekülteket a Boszniába történő visszatelepülésre. Új katolikus templomokat azokon a területeken emelnek, ahol a megmaradt horvátok többségben vannak. Ezek az építkezések gyakran meglehetősen monumentálisak. Például a kupresi „Szent Család Templom” 500 km²-es alapterületének lelapozásához 75 000 konvertibilis márkára lenne szükség (≈ 9 400 000 Ft). Abban a városban, ahol csaknem mindenki munkanélküli, ennyi pénzt összegyűjteni szinte lehetetlen feladat. A háború után Szarajevó opcinában is épült 3 új templom, 70 év után ezek voltak az első katolikus építkezések a környéken. Az Alipašina Polje-i komplexum – amely egy templomot, az egyházmegye épületét és egy lekipásztori centrumot foglal magába – 2 millió márkába (≈ 250 000 000 ft) fog kerülni. Ezzel szemben a grbavicei katolikusok, akik 13 éve várnak az építési engedélyre, templom hiányában a miséket magánházak pincéiben kénytelenek megtartani. (HASIĆ, N.–ŠUNJ, N. 2008)

Új ortodox templomok a különböző szerb cégek segítségével, és az érintett területről külföldre költözött hívők adományaiból épülnek. A pravoszláv egyház Szarajevóban – igény hiányában – eddig még nem kért engedélyt új templom építésére. A mostari ortodox templom újjáépítésével a szerb belső menekültek visszaköltözést kívánja ösztönözni a pravoszláv egyház a városba, és környékére.

A terület etnikai hovatartozásának megjelölése céljából emelt, teljesen új vallási objektumok építését mindhárom államalkotó nemzet részéről egyfajta „*dac-projekt*ként” is értelmezhetjük, hiszen ezek a szentélyek legtöbbször az érintett területen kisebbségben lévő etnikumok magánterületeire épülnek. Például a Konjic melletti Bradinán szerb területen emelt dzsámi félreérthetetlen üzenet a helyi szerb lakosságnak, hogy a territórium többé már nem az övék. A Mostar feletti Hum-on felállított kereszt, valamint a település centrumában épített 130 m magas tornyú ferences templom is világos üzenet arra nézve, kié a város. A leghíresebb és a legtöbb felhangot kiváltó eset a Konjevíc Polje-n bosnyák magánterületen emelt pravoszláv templomé, ahol a tulajdonos hatályos

bírósági végzés birtokában évek óta várja az épület áthelyezését, hiába. A sort még számtalan példával lehetne folytatni. (HASIC, N.–ŠUNJ, N. 2008)

Az ekképp kialakult helyzetért a vallási közösségek is felelősek. A felekezetek közötti „hivatalos“ dialógus, ha egyáltalán létezik, csak a vallási hierarchia csúcsán álló személyek között valósul meg, amelybe a helyi közösségekben működő alsópapság nem kapcsolódik be. Az egyházi tisztségviselők sokszor a politikusok szószólói, a nacionalista pártok és a hívek egyfajta összekötői. Tartja magát az a meggyőződés, hogy a hatalmon lévő nacionalista pártok saját választási győzelmeiket a kampányban tevékenyen részt vállaló klérusnak is köszönhetik.

2. Bosznia-Hercegovina alkotmánya(i) és a vallás, az iskolai hittan-tanítás kérdése

Valamennyi Bosznia-Hercegovinában létező egyházi közösségnek érdeke az állammal, és különböző intézményeivel a saját tevékenykedési feltételeik megvalósítása érdekében történő együttműködés (pl. egyházi épületek építése, vallási nevelés, egyházi alkalmazottak státusza, államosított egyházi vagyon visszaszerzése, egyházi oktatási intézetek helyzete, stb.). E kérdések megoldására törvényi szabályozás nem létezik. Az 1976-ban hozott jogszabályt, amelyben minden vallási felekezetnek egyenjogúságot, és azonos alkotmányjogi helyzetet garantálnak, napjainkban nem alkalmazzák. Ennek ellenére Bosznia-Hercegovina ENSZ tagként, és az emberi jogok szavatolásáról szóló európai keretegyezmény aláírójaként köteles biztosítani polgárai számára a vallásszabadságot, és a különböző felekezetek egyenjogúságát. A vallási közösségek nem lehetnek kitéve sem negatív, sem pozitív diszkriminációnak (pl. az állami megosztásban, és intézetekben egyik felekezet sem élvezhet elsőbbséget a többi kárára, stb.). (PEJANOVIĆ, M. 2006)

Az egyházi épületek országszerte történő helyreállításával az állam, és a nemzetközi közösség fontos szerepet játszik a szabad vallásgyakorlat feltételeinek megteremtésében. Az iskola, dzsámi, templom megléte alappillére a helyi közösségek szellemi-kulturális életének, egyben a vallási és nemzeti identitás alapja is. A háborút követően azonban a döntéshozók nem léptek fel egységesen a vallási élet „rekonstrukciójáért” érdekében. A két entitásban a vallásszabadságot eltérő módon értelmezik/védik, de nem csak a két ország részben, hanem a kantonokban, és a nagyobb városokban is, attól függően, hogy melyik etnikum képez többséget.

Bosznia-Hercegovina alkotmánya csak az alapvető emberi jogokat erősíti meg (pl. szabad vallásgyakorlat), de nem rendelkezik sem az állam – egyház, sem az oktatás – vallás viszonyáról. A Boszniai Szerb Köztársaságban (RS) a vallási közösségek elvben egyenjogúak (szabadon tevékenykedhetnek, iskolát alapíthatnak, az oktatási rendszer minden szintjén oktathatnak hittant), a gyakorlatban azonban az állami egyházként működő pravoszláv egyház élvez elsőbbséget, míg a többi felekezet alárendelt helyzetben van. Az RS kormánya mindenben együttműködik a pravoszláv egyházzal (különösen a kulturális-szellemi értékek megőrzése, ápolása, és fejlesztése terén), és azt anyagilag is segíti. A Bosnyák–Horvát Föderációban (FBiH) az iszlám közösség egy különleges szerződés aláírását kezdeményezi a kormányzattal, mely az RS-hoz hasonló szituációhoz vezetne. A katolikus egyház nehézségeit fejezi ki Szarajevóban, és Közép-Bosznia városaiban, ugyanakkor a FBiH azon részein, ahol a HDZ alapít kormányt előjogokat élvez. (PEJANOVIĆ, M. 2006)

Az alkotmányok közötti eltérés tovább növeli a két entitás közötti különbséget. Miután BiH alkotmánya nem foglalkozik a vallás kérdésével, a RS-án kívüli részek saját politikai szándékuknak megfelelően rendezik e kérdést.

Amennyiben a három államalkotó nemzet az egész ország területén ténylegesen azonos jogokat élvezne, a felekezetek egyenjogúságának és törvény előtti

egyenlőségének kérdése is megoldódna. A polgárok alapvető jogai (választójog, anyanyelv használatához való jog, az „alapvető nemzeti érdekek” intézményesült védelme) államalkotó mivoltukhoz kötődnek, amelyet azonban csak a saját entitásukban tudnak teljes egészében megvalósítani. Entitásuk határát átlépve kisebbségi helyzetbe kerülnek, és még olyan szintű alkotmányos védelmet sem élveznek, mint amilyen a tradicionális nemzeti kisebbségeket megilleti (megilletné). Jóllehet 2002-ben BiH alkotmánybíróságának döntése alapján mindkét entitás alkotmányán oly módon változtattak, hogy a bosnyákok, horvátok és szerbek államalkotó mivoltát az egész ország területére kiterjesztették, azonban az adott entításban kisebbségben lévő nemzet(ek) jogainak csorbítása a mai napig általános tendencia. (IVANOVA, T. 2002)

Az állam és az egyház(ak) viszonyában különleges fontosságú kérdés a fiatalok vallási nevelése, melynek megoldására példákat az emberi jogok magas fokú védelmével rendelkező országoktól lehetne kölcsönözni. Bosznia-Hercegovinában az iskolai hittantanítás a negatív diszkrimináció és a szegregáció forrása. Az iskolák általában többnemzetiségűek, de ritka azon intézmények száma, amelyek a kötelező hittantanítást a többségi etnikumon kívül minden tanulóknak megszerveznék. A kisebbséghez tartozók vagy (erőszakos ráhatással) elfogadják a többség vallási meggyőződését, vagy vállalják a kirekesztettséget. Erre rakódik rá a vegyes házasságból származó gyermekek identitással kapcsolatos problémája. Célszerűbb lenne a hittantanítást az iskolákon kívül bonyolítani, vagy ha mindez „nem megoldható”, akkor viszont mindenképpen szükség lenne egy olyan órára, amelynek keretében felkészült, toleráns tanárok a 4 legnagyobb vallás történetét és hagyományait tanítanák, egymás megismerése céljából. A komparatív vallásoktatás – amely a multikulturális közösségek jobb megértését eredményezné a fiatalok számára – bevezetése már számtalanszor felvetődött, de a legtöbb helyen nincs rá sem szándék, sem politikai támogatás. (TOPIC, T. 2001)

3. Bosznia-Hercegovina lakosságának más vallásúakkal kapcsolatos magatartása

Az emberek viselkedését egy meghatározott közösségben a szociális lét különböző faktorai is befolyásolják, melyek alakulására az általános társadalmi klíma is döntő hatással bír. Az elfogadottnak tartott magatartásra ösztönző közösségi normák nagymértékben befolyásolják az egyes individuumok észlelését, véleményalkotását az uralkodó társadalmi definíciókkal, illetve a többi emberrel kapcsolatosan. Bosznia-Hercegovina lakosságának többsége viselkedését és gondolkodásmódját kész az általánosan elfogadott társadalmi normák szerint alakítani, azokat saját értékrendszere elemeivé tenni, nemcsak a kisebb helyi közösségekben, hanem szélesebb keretek között is. A társadalmi nyomás hatására ekképp kialakult egyéni értékrendszer nagymértékben befolyásolja a szociális kapcsolatok kialakítását az egyén közvetlen környezetében, így a különböző etnikumok, és felekezetek közötti dialógust is.

Az általános értékrendszer vizsgálatával érthetővé válnak a különböző társadalmi jelenségek és folyamatok. Az egyéni vélemények felkutatásával megállapítható, hogy az individuum hogyan viszonyul a környezetében élő, sajátjától eltérő etnikumokhoz, felekezetekhez, és az uralkodó társadalmi folyamatokhoz. A demokratikus fejlődés előrehaladtával – az előző társadalmi-politikai rendszer viszonyainál – kedvezőbb társadalmi feltételek teremtődtek meg a többiekétől eltérő politikai, etnikai, vallási orientáció és családi hagyományok kifejezésére. Érthető módon azonban a háború után nőtt a távolságtartás a más etnikai és vallási csoporthoz tartozó egyénekkal szemben.

Egy Banja Luka-i független kutatócsoport (KRNETA, D. 2006.) a 2000-es évek közepén országos kérdőíves felméréssel vizsgálta azokat a tényezőket, amelyek a lakosság vallási toleranciával-intoleranciával kapcsolatos véleményformálását befolyásolhatják. A kapott eredmények nemcsak a vizsgálatban szereplők személyes

viszonyát tárják fel a sajátjuktól eltérő nemzetiségűekkel, vallásúakkal kapcsolatban, hanem a közvetlen környezetükben uralkodó általános társadalmi légkör mutatói is. A (vallási) tolerancia-intolerancia kérdésének alakulása a multiethnikus közösségekben nem csak a „másikkal” kialakított emberi kapcsolatokat határozza meg, hanem az általános társadalmi fejlődést is befolyásolja.

A többletanyag, véletlenszerű mintavétel során 3014, 18 évesnél idősebb egyént vontak be a felmérésbe, akik BiH lakosságát reprezentálták. A megkérdezettek fele a RS-ből (Banja Luka, Prijedor, Doboj, Bijeljina, Istočno Sarajevo, Trebinje općinák), míg másik fele a FBiH-ből (Bihać, Tuzla, Zenica, Szarajevó, Livno, Mostar općinák) származott. A mintavételben városi, elővárosi és falusi települések egyaránt szerepeltek (1. táblázat, 1. ábra).

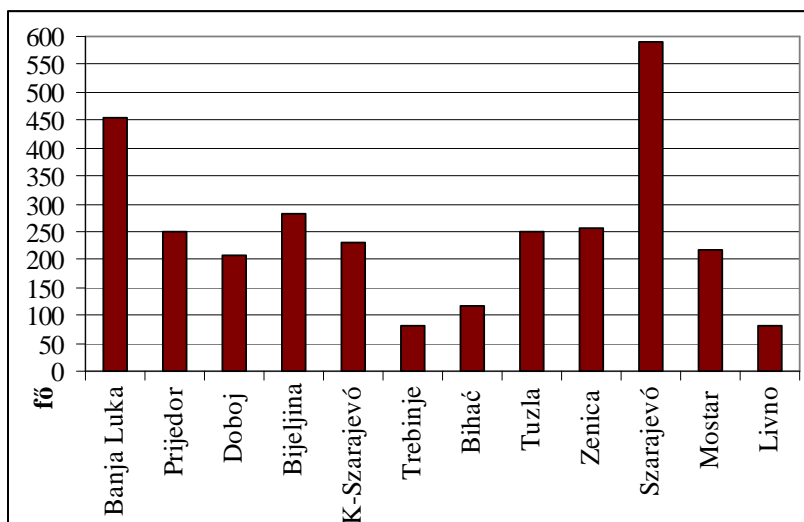
Ami a megkérdezettek valláshoz való viszonyát illeti, csaknem kétharmaduk hívőként (63%), 21%-uk pedig szimpatizánsként határozta meg magát. Emellett 10%-uk közönyt fejezett ki a vallással kapcsolatban, míg 6%-uk ateistának vallotta magát. A válaszadók 84%-a nyilatkozott úgy, hogy hisz Istenben, 10%-uk bizonytalan volt a kérdéssel kapcsolatban, míg 6%-uk elutasította létezését.

1. Táblázat: A kérdőívben szereplő válaszadók általános adatai

	Entitás	Fő	Százalék
	RS	1504	49,9
	FBiH	1510	50,1
	Nem	Fő	Százalék
	Férfi	1510	50,1
	Nő	1504	49,9
	Életkor	Fő	Százalék
	Nincs válasz	18	0,5
	18-27	974	32,3
	28-45	1218	40,4
	45 év felett	804	26,6
	Lakóhely	Fő	Százalék
	Nincs válasz	7	0,2
	Falu	720	23,8
	Előváros	691	22,9
	Város	1596	52,9
	Iskolai végzettség	Fő	Százalék
	Nincs válasz	14	0,4
	Általános iskola	238	7,8
	Szakmunkásképző	1421	47,1
	Középiskola	293	9,7
	Főiskola, egyetem	985	32,6
	Tudományos fokozat	63	2,0

FORRÁS: KRNETA, D. 2006. alapján szerk. KOLUTÁČZ A. 2009.

1. ábra: A kérdőívben szereplő válaszadók lakóhely szerinti megoszlása

FORRÁS: KRNETA, D. 2006. alapján szerk. KOLUTÁ CZ A. 2009.

A továbbiakban a kérdőív 23 kérdéséből csak a témánk szempontjából relevánsak eredményeit mutatjuk be.

Vallási tolerancia alatt a kutatók a véleményeknek azt az egymással kölcsönhatásban álló összetett rendszerét értik, amelyen keresztül az egyén elsősorban a saját nemzeti állama, kultúrája, nyelve, történelme, értékrendszere és szimbólumai iránti viszonyát fejezi ki, és csak másodsorban a többi társadalmi csoportról alkotott nézetét. A vizsgálatunk szempontjából leglényegesebb (22.) kérdésben a kutatók 10 állítást közöltek, a válaszadóknak pedig meg kellett határozni, hogy milyen mértékben értenek egyet velük, illetve utasítják el őket (2. táblázat). Egyes állítások (pl. „a más vallást követőkkel óvatosnak kell lenni, még ha barátaink is“) a más vallásúakkal szemben bizalmatlanságot, és a multikonfesszionális berendezkedéssel szembeni ellenállást fejeztek ki, míg mások a vallásszabadságot, és a másik elfogadását ösztönözték (pl. „az embereket azonos jogok illetik meg, tekintet nélkül a vallási hovatartozásra“). Ezzel a kérdéssel a kutatók bizonyos társadalmi jelenségek elfogadásának, illetve elutasításának mértékét tudták vizsgálni, hiszen a válaszadónak lehetősége volt világosan kifejezni pozitív-negatív véleményét a sajátjától eltérő felekezetűekkel kapcsolatosan. A skála magasabb eredményei pozitív, míg az alacsonyabbak negatív hozzáállást fejeznek ki.

A kapott eredmények a válaszadók meggyőződésének széles spektrumát mutatta, mivel azok a kifejezett toleranciától, nyitottságtól, és a másik elfogadásától a bizalmatlanságig, és a vallási homogenizáció preferálásáig terjednek. A válaszadók hozzáállását általánosságban az elfogadás és a nyitottság jellemzi, hiszen 54%-uk türelmét fejezte ki a más vallásúakkal szemben. Ugyanakkor jelentős hányaduknak (41%) ambivalens a hozzáállása, azaz egyszerre elfogadók és elutasítók, míg a megkérdezettek összesen 5%-a fejezett csak ki intoleranciát. Ebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy BiH lakosságának jó részénél a más felekezetűek iránti tolerancia, nyitottság és elfogadás dominál. Ugyanakkor jelentős a száma azoknak, akiknek a kérdéshez való hozzáállása ingadozó, míg a másokkal szemben bizalmatlanok és elzárkózók vannak a legkevésbé.

2. Táblázat: A kérdőívben szereplő válaszadóknak a sajátjuktól eltérő felekezetekkel kapcsolatos viszonya

	Teljes mértékben egyetért		Lényegében egyetért		Határozatlan		Nem ért egyet		Egyáltalán nem ért egyet		Nincs válasz	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
	Mennyiben ért egyet a következő állításokkal?											
<i>1. A különböző vallású egyéneknek barátkozniuk kell és tanulniuk egymástól</i>												
	184	61										
	1	%	654	22%	329	11%	85	3%	73	2%	32	1%
<i>2. Mindenkinek joga van megválasztani, melyik vallást követi és miben hisz</i>												
	133	44										
	7	%	1044	35%	455	15%	88	3%	55	2%	35	1%
<i>3. A vallásilag vegyes házasságok eleve kudarcra vannak ítélve</i>												
	158	5%	158	5%	364	12%	811	27%	1483	49%	38	1%
<i>4. Elfogadom a sajátomtól eltérő vallású embereket</i>												
	167	55										
	0	%	474	16%	404	13%	281	9%	146	5%	39	1%
<i>5. A leendő házastársam ugyanahhoz a vallási közösséghez fog tartozni, amelyhez én</i>												
	237	8%	294	10%	539	18%	430	14%	1478	49%	36	1%
<i>6. Az ember csak akkor lehet biztonságban, amennyiben olyan helyen él, ahol a saját vallási közössége képez többséget</i>												
	293	10										
		%	329	11%	346	11%	574	19%	1443	48%	29	1%
<i>7. Az embereket azonos jogok illetik meg, tekintet nélkül a vallási hovatartozásra</i>												
	824	27										
		%	711	24%	703	23%	402	13%	330	11%	44	1%
<i>8. A vallási hovatartozásnál lényegesebb, ki milyen ember általában</i>												
	638	21										
		%	658	22%	738	24%	561	19%	381	13%	38	1%
<i>9. Egy állam valamennyi lakosa ugyanazt a vallást kellene hogy kövesse</i>												
	389	13										
		%	607	20%	672	22%	718	24%	594	20%	34	1%
<i>10. A más vallást követőkkel óvatosnak kell lenni, még ha barátaink is</i>												
	146	49										
	9	%	397	13%	454	15%	285	9%	356	12%	51	2%

FORRÁS: KRNETA, D. 2006. alapján szerk. KOLUTÁ CZ A. 2009.

A megkérdezettek 83%-a szerint „a különböző vallású egyéneknek barátkozniuk és tanulniuk kell egymástól”, 11%-uk bizonytalanságát fejezte ki, és csak 5% utasította el ezt az állítást. A válaszadók többsége tehát nagymértékű elfogadást fejezett ki.

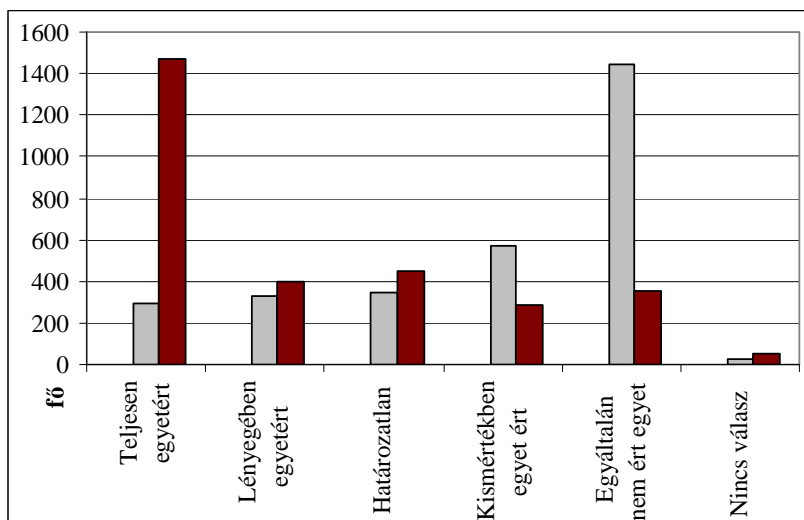
Hasonló eredményeket hozott a szabad vallásgyakorlattal kapcsolatos állítás, hiszen a válaszadók többsége (80%) úgy gondolta, hogy mindenkinek joga van megválasztani, melyik vallást követi és miben hisz. Ugyanakkor 15%-uk bizonytalan volt a kérdéssel kapcsolatban, míg 5%-uk elutasította a választ.

Ami a vegyes házasságok intézményét illeti, a válaszadók 10%-a vélte úgy, hogy „a vallásilag vegyes házasságok eleve kudarcra vannak ítélve”, 12%-a bizonytalanságát fejezte ki, míg 76%-uk elutasította ezt az állítást. Közülük 49% egyáltalán nem értett egyet vele.

A megkérdezettek 71%-a elfogadja a sajátjától eltérő vallású embereket (55%-uk teljes mértékben egyetértett ezzel az állítással), míg 13%-uk véleménye ingadozó, 14%-uk pedig elutasító volt ebben a kérdésben.

A fenti pozitív reakciók ellenére a megkérdezettek közel kétharmada (61%) véli úgy, hogy „a más vallást követőkkel óvatosságnak kell lenni, még ha barátaink is“. Mindez bizalmatlanságot, elzárkózást, és rejtett félelmet fejez ki a más felekezetűekkel kapcsolatban. Ez az eredmény a háború során szerzett tragikus tapasztalatok következménye lehet. A válaszadók 15%-a bizonytalanságát, míg 21%-uk a más vallásúak teljes mértékű elfogadását fejezte ki. Érdekes viszont, hogy a megkérdezettek szinte ugyanilyen arányban utasították el (67%) azt a fentieknek ellentmondó kijelentést, hogy „az ember csak akkor lehet biztonságban, amennyiben olyan helyen él, ahol a saját vallási közössége képez többséget“. A válaszadók 21%-a egyetértett ezzel, míg 11%-uk bizonytalan volt a kérdéssel kapcsolatban (2. ábra).

2. ábra: A 6. és 10. állításra adott válaszok eredményei

FORRÁS: KRNETA, D. 2006. alapján szerk. KOLUTÁ CZ A. 2009.

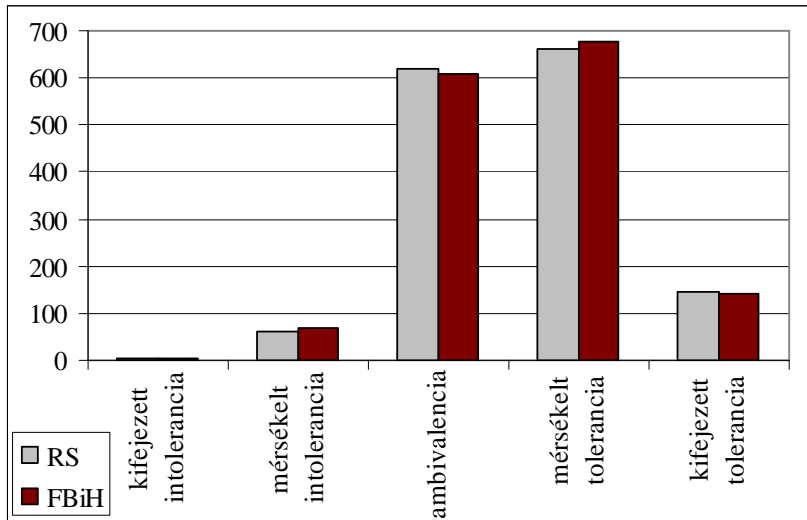
* Szürke oszlop – 6. állítás: „Az ember csak akkor lehet biztonságban, amennyiben olyan helyen él, ahol saját vallási közössége képez többséget“

* Sötétbarna oszlop – 10. állítás: „A más vallást követőkkel óvatosságnak kell lenni, még ha barátaink is“

A kutatás során azt is megvizsgálták, hogy van-e eltérés a vallási tolerancia mértékében a RS és a FBiH között (3. ábra). Mindez azért érdekes, mert a két entitás nemzetiségi összetétele között lényeges a különbség. Gyakorlatilag mindkét országrész etnikailag homogénnek tekinthető, de ezt eddig olyan hivatalos adatokkal, mint pl. népszámlálás még nem támasztották alá. Felekezeti szempontból a RS-ban a pravoszlávok, míg a FBiH-ban a muzulmánok és a katolikusok vannak többségben. Ezen kívül nem elhanyagolható azoknak a lakosoknak a száma sem, akik etnikailag vegyes házasságban élnek, illetve sokan ateistának, vagy a vallással szemben közönyösnek vallják magukat. A fenti információk tudatában a kutatók jelentős különbséget vártak a vallási tolerancia mértékével kapcsolatban, azonban az eredmények – néhány százalékos

eltéréssel – azonos megoszlást mutattak a két országrészben. A RS-ban és a FBiH-ban a megkérdezettek 54:55%-a toleranciát fejezett ki a sajátjuktól eltérő felekezetekkel kapcsolatban, 42:41%-uk ambivalens magatartást tanúsított, míg csak 4:5%-uk vallotta magát intoleránsnak.

3. ábra: A vallási tolerancia mértéke BiH két entitásában

FORRÁS: KRNETA, D. 2006. alapján szerk. KOLUTÁ CZ A. 2009.

A vallási tolerancia mértéke a válaszadók életkor alapján történő megoszlása szerint is az előbbiekhöz hasonló eredményeket mutatott, azonban a fiatalok és a 45 év alattiak elfogadóbbnak tűnnek, mint az idősebb korosztály (a felmérésben a 46 év feletti). A válaszadók nemek szerinti megoszlásában nincs nagy különbség a vallási tolerancia mértékét tekintve (a férfiak 56%-a toleranciát, 39%-a ambivalenciát, 5%-a intoleranciát; míg a nőknél 52% toleranciát, 44% ambivalenciát, 4% intoleranciát fejezett ki), tehát a kérdés megítélése független a nemek szerinti hovatartozástól.

Ugyanígy nincs jelentősebb különbség a faluban, elővárosban, vagy városban élő válaszadók véleménye között sem.

Összegzés

A vallási hovatartozás és a vallási öntudat döntő szerepet játszik Bosznia-Hercegovina lakosainak életében, valamint a helyi társadalomformálás egyik legfontosabb szegmensét jelenti. Ugyanakkor az etnikai identitás lényeges elemeként a vallás különböző manipulációk megfelelő eszközévé is válhat. Az imaházakban, és a médiában megjelenő „hivatalos” vallás erősen politizált, míg „hétköznapi” formája sokkal politika-, és problémamentesebb.

A háború utáni vallási megbékélést mindegyik felekezet a másiktól várja. Az egyházi épületek kiépítését azokon a területeken, ahol azelőtt nem voltak megtalálhatók inkább politikai tettként értelmezhetjük, mintsem vallásiként. Ugyanez a helyzet a vallásszabadság kérdésével is, hisz sok helyen az csak a többségi felekezethez tartozókat illeti meg. Attól azonban, aki idegen földön építkeznek, nehezen várható el, hogy mások jogait tiszteletben tartsa.

A vallási vezetők, és az uralkodó nacionalista pártok képviselői nem sokat tesznek a különböző nemzetiségek és vallási felekezetek közti tolerancia kiépítéséért. Épp ellenkezőleg!

Kizárólagosan saját etnikumuk érdekeit képviselik, és nem készek elítélni az alapvető emberi jogok megsértőit, ha az áldozat a másik két nemzet közül kerül ki. Az etnikai homogenizáció védelmezésével pedig a „másiktól” való félelmet táplálják. Az etnikumok közti érzékeny viszonyt tovább élezi az erőszak megjelenése a mindennapokban, pl. más felekezetek sírjainak megrongálása, egyházi objektumok elleni támadások (sértő tartalmú feliratok, kődobálás, gyújtogatás, stb.), intoleranciát, gyűlöletet és nacionalizmust proklamáló kiadványok. E jelenségeknek száma napjainkban ugyan kevesebb, mint közvetlenül a háború után, de ugyanolyan brutálisak, és a tettesek legtöbb esetben névtelenek, büntetlenek maradnak.

Ami a 2000-es évek közepén Bosznia-Hercegovinában uralkodó politikai hangulat megítélését/megélését illeti, a fent bemutatott kérdőívben szereplő válaszadók 8%-a nyilatkozott úgy, hogy félelmet érez, kétharmada (68%) pedig aggodalmát fejezte ki a jelenlegi szituáció miatt. 12%-uk közömbösen szemléli az eseményeket, és mindössze 5%-uk mondta tartotta magát boldognak. A válaszadók 15%-a elítéli az uralkodó nacionalista pártok tevékenységét, 23%-a ugyanezt pozitívan értékeli, míg 62%-uk véleménye ingadozó volt a kérdéssel kapcsolatban.

A kérérvés vizsgálat eredményei alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Bosznia-Hercegovina lakosságának többsége elviekben a tolerancia, a nyitottság, a szabad véleménynyilvánítás, a felekezeti hovatartozás szabad megválasztása, és a másokkal történő együttműködés mellett foglal állást, a gyakorlatban azonban mégis óvatossággal kezeli a más vallásúakat, és végül a saját etnikai közösségbe történő bezárkózás mellett dönt, ahol egyénként nagyobb biztonságban érezheti magát, mint egy multietnikus közegben.

Ez a homogenizáció felé tendáló magatartás azonban érthető, ha a tragikus háborús tapasztalatokra, és a jelenleg uralkodó destruktív politikai folyamatokra gondolunk.

Irodalom

1. HASIĆ, N.–ŠUNJ, N. 2008: Bogomolje kao simbol etničkog označavanja teritorija. – Slobodna Bosna. XIV. évf. 596. sz. (március 17.) pp. 18-23.
2. IVANKOVIĆ, Ž. 2001: Religija na Balkanu. U šumi vjerskih zastava. – www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2001/11206-doss-01-04.htm
3. IVANOVA, T. 2002: (A)simetricna konstitutivnost. – <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200202/20207-002-pubs-sar.htm>
4. KRNETA, D. 2006: Religijska tolerancija građana u Bosni i Hercegovini. Banja Luka. Friedrech Ebert Stiftung 33. p. – <http://www.fes-bih.com.ba/izvjestaji/200612religijska-tolerancija-BH.pdf>
5. KUKIĆ, S. 2001: Položaj nacionalnih i vjerskih manjina u Bosni i Hercegovini. – Politički misao. XXXVIII. évf. 3. sz. pp. 122-137.
6. MESIHOVIĆ, S. 2006: BiH kroz prizmu historijskog razvitka religijske misli. – Zakoni vremena 6. pp. 15-22. – http://ibn-sina.net/index.php?option=com_content&task=view&id=29&Itemid=41&limit=1&limitstart=21
7. PEJANOVIĆ, M. 2006: Država BiH i vjerske zajednice. – Zakoni vremena 6. pp. 14-22. – http://ibn-sina.net/index.php?option=com_content&task=view&id=29&Itemid=41&limit=1&limitstart=13

8. ŠUŠNJAR, A. 2008: Bogomolje pune ljudi, malo istinskih vjernika. – <http://www.nezavisne.com/nedjeljne/vijesti/19696/Bogomolje-pune-ljudi-malo-istinskih-vjernika.html>
9. TOPIĆ, T. 2001: Vjeronauka: za i protiv. – <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200111/11119-004-pubs-sar.htm>
10. VELIKONJA, M. 2003: In hoc signo vinces: Vallási szimbolizmus a balkáni háborúkbán 1991-1995. – Limes16. évf. 1. sz. pp. 163-176.

Integráció vagy szegregáció: A roma oktatás ügye néhány délkelet-európai ország példáján keresztül¹

M. Császár Zsuzsa²

Ki ne emlékezne Kusturica kultfilmjére, a Macskajajra, vagy a Cigányok ideje című alkotására. A balkáni romák életéről, életfelfogásáról készült filmeket a cigányromantika, a szabad élet egzotikumára szövi át, ám ez már a múlté. A balkáni térségben is lezajlott rendszerváltás hatásaként, a kilencvenes évek elejétől a társadalmi-gazdasági problémák fejsúlyossá válása miatt egyre inkább perifériára sodródott, növekvő népességszámú kisebbségi csoport a feszültségek egyik forrásává válhat/vált. A térség politikai átrendeződése - Jugoszlávi felbomlása és annak következményei – sem kedvezett az utódállamokban élő romáknak, nem beszélve az ellentmondásokkal terhelt etnikai viszonyokról, konfliktusokról vagy harcokról, amely őket sem hagyta érintetlenül. Az európai roma közösségek (különösen a posztkommunista térségben) problémái – az európai csatlakozás feltételrendszerének teljesítése kapcsán, a balkáni háborús eseményeknek és a nyugat-európai irányba felerősödött migrációs jelenségeknek köszönhetően – az elmúlt években ismét a nemzetközi közvélemény érdeklődésének középpontjába kerültek.

A roma népesség közel 70 %-a él Európa középső és keleti felén, valamint Délkelet – Európában. A legjelentősebb lakosságarányt Bulgáriában, Macedóniában, Romániában és Szlovákiában alkotják, ahol 9-11 %-t adják a teljes populációnak. (RINGOLD, D. 2000). Az abszolút számokat tekintve a legnagyobb létszámú roma népességgel Románia rendelkezik, ahol 1,5 – 2 millióra – vagy akár e fölé is – becsülik a számukat.³

A kutatók számára nem egyszerű feladat a mai romák etnikai csoportjeggyel való meghatározása. A tényleges jellemzők a szociális jegyek: az alacsony iskolai végzettség, a képzettség hiánya, ezzel összefüggésben az óriási mértékű munkanélküliség, a bűnözés, a nyomor, a megélhetés kilátástalansága, az előítéletes kirekesztettség a többségi környezetben stb. (ASHAUER, W. 2006). A különböző romaprogramok - amelyeket az állam nagy nemzetközi romavédő szervezetekkel együtt finanszíroz - szinte mindenhol eredménytelenségbe fulladnak, vagy csak rövid távú eredménnyel zárulnak, a történet nem ismeretlen számunkra, hasonlóval találkozunk a nagy hírveréssel bejelentett magyarországi romaprojektek kapcsán is.

Az európai uniós politika az esélyegyenlőség biztosítását törvényi garanciákkal szeretné elérni, ezért a csatlakozni szándékozó balkáni államok politikai vezetése számára „kötelező irányelv” a roma integráció feltételeinek megteremtése. Elsősorban az iskolai oktatás területén érhető el látványos eredmény, hiszen az iskolázottság emelésével, a képzettség megszerzésével szocio-ökonomia statusuk is megváltozhat, vagyis a romák beillesztésének záloga az oktatásban rejlik. Közismert tény viszont, hogy a roma gyerekek az átlag alatti arányban vesznek részt a közoktatásban, különösen alacsony a középfokon továbbtanulók száma. Ebből fakadóan mindegyik állam kormányának, ahol romaközösségek élnek, meg kell teremteni a jogi és szociális feltételeket ahhoz, hogy növekedjen az oktatásban való részvétel.

---

¹ A tanulmány 061432 számú az OTKA, „Magyarország és a balkáni térség interregionális kapcsolatrendszeré” támogatásával készült

² PhD, egyetemi docens, PTE Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék

³ Az adatok forrása: a Romilor Partida (Románia), akik 2001-ben az Európa Tanács Legal situation of Roma/Gypsies/Travellers in Europe című kérdőívére adott válaszok alapján állapították meg a fenti arányszámot.

Az egyik legfontosabb és legnyilvánvalóbb probléma a hátrányos helyzetű tanulók képzésénél az iskolai szegregáció. Az iskolán belüli szegregáció azokban az intézményekben gyakori, ahol külön osztályokat indítanak a gyorsabban haladó diákok számára, lehetőséget adva sikeres továbbtanulásra, míg másokat egy relatíve gyengébb képességű osztályba sorolnak, amely a tapasztalatok szerint leginkább hátrányos helyzetű, főleg roma tanulókból áll. A szegregált iskolák, települések is hasonló folyamatok mentén alakulnak ki. Ha egy iskola kezd kevéssé megfelelni a szülők kívánalmainak, akkor más iskolát keres a család, s ha elég sok szülő gondolkodik így, akkor kialakul egy olyan oktatási intézmény, amelynek tanulói hátrányos helyzetű diákok, mert szüleik nem engedhetik meg az ingázás költségeit, vagy akiket különböző indokok, mint szocializációs problémák, vagy nemzetiségi hovatartozás miatt nem vettek fel másik iskolába. A kontraszelekció érvényesülésének vagyunk tanúi, a jobb felkészültségűeket azokat az iskolákat választják, ahol kisebb befektetéssel nagyobb sikereket érhetnek el életpályájuk során. Az iskolai szegregáció természetes velejárója a hátrányos helyzetű, roma családok lakóhelyi szegregációjának. Ha egy településen vagy annak egy körzetében romlanak a munkavállalási lehetőségek, vagy elégtelenné válik az infrastruktúra, azok a családok, amelyeknek erre megvan a lehetőségük, könnyen elköltözhetnek az adott körzetről, ezáltal is rontva az ott kialakult átlagos életszínvonalat. Ez a folyamat az iskolák társadalmi összetételét is megváltoztatja, területileg szegregált intézmények létrejöttéhez vezet (HAVAS–KEMÉNY–LISKÓ 2002). A problémákat növeli, hogy a hátrányos helyzetű tanulók speciális figyelmet igényelnek az iskolákban. Számos település iskolájának nem csupán pénzügyi és infrastrukturális háttere nincsen a speciális igények kielégítésére, de gyakran a tanároknak sincsen megfelelő pedagógiai képzettsége ilyen feladatok ellátására. Külön problémaként jelentkezik a romák továbbtanulási esélytelensége, és magas lemorzsolódási arányuk.

Mindegyik délkelet-európai országban a roma gyerekek lemorzsolódása szignifikánsan magasabb, mint a többségi és más kisebbségi gyerekéké. Ugyanígy még mindig bevett gyakorlat, hogy a roma gyerekek „speciális” osztályokban tanulnak, a többségi gyerekektől elkülönítve.

Tanulmányunk témája különös hangsúlyt kap abból az aspektusból, hogy a Balkán egyes államaiban élő más (román kívüli) kisebbségek helyzetét vizsgálva sem lehetünk derűlátóbbak. Úgy tűnik néhány országban a kérdés megoldása együttesen, az összes hátrányos helyzetben levő kisebbségre vonatkoztatva könnyebben kivitelezhető lenne. Köztudott, hogy a kisebbségek oktatása érzékeny terület, különösen a posztjugoszláv térségben kapott kitüntetett figyelmet. Nem véletlen, hogy az utódállamokban az etnicitással kapcsolatos problémákat oktatáspolitikai szinten kiemelten próbálták/próbálják kezelni. Kérdés, hogy a törvényi lehetőségek és a kisebbségi oktatási gyakorlat mennyiben járulnak hozzá az etnikai feszültségek enyhítéséhez (HÁRY SZ.- M. CSÁSZÁR ZS. 2008).

A romák a Balkánon téma kapcsán nincs olyan délkelet-európai ország, amely ne kerülhetne az érdeklődés középpontjába. Hiszen a helyi népszámlások szerint 3,7 millió, míg a Világbank felmérése szerint 15 millió roma él a térségben. A legtöbb roma Romániában és Bulgáriában található, de nagy számban vannak jelen Szerbiában, Koszovóban és Macedóniában is.

1. Táblázat: A romák száma a Balkánon

A romák száma a Balkánon (a legutolsó népszámlálások alapján)	
Horvátország	40.000
Bosznia-Hercegovina	80.000
Szerbia	500.000
Montenegró	20.000
Koszovó	20.000
Macedónia	250.000
Albánia	100.000
Románia	2.400.000
Bulgária	800.000
Törökország	500.000

FORRÁS: CIA, The World Factbook

Jelen tanulmányban, a Bulgáriában, Romániában élő romák helyzetét elemezzük a kisebbségi oktatás szemszögéből.

A balkáni romák eredetére számos elmélet látott már napvilágot. Elterjedt nézet az indiai származás gondolata, eszerint a 9. és 14. század között a romák több hullámban hagyták el északnyugat-indiai őshazájukat és vándoroltak kevésbé ismert okok miatt a Bizánci Birodalmon át a 11. században Délkelet-Európába, majd a 13–14. században Nyugat-Európába (KOC SIS K. 2002). Más források szerint a Balkánhoz közelebb eső területekről érkezhettek a 10. században. A balkánihoz közeli származásra utalnak a nyelvi, életmódbeli és vallási nyomok. A keresztes hadjáratok idején kerülhettek kapcsolatba a nyugati népekkel, szokásokkal, vallással is. A kereskedelmi utak mentén fejlődhetett ki a roma nyelv. Szókincsükbe nagyszámú görög szó került, bár ez a cigány nyelvjáráásokban eltérő arányú, az oláh cigányoknál igen jelentős. A romák a 13. század elejétől juthattak el Európa nyugati részeire. Egyes feltételezések szerint a tatárok rabszolgáiként sodródtak a Kárpátok környékére⁴, a források szerint később a krími tatárok igája alól szabaduló cigányrabszolgák a románok foglyai, rabszolgái lettek, kistatárként is emlegették őket a 19. század közepén történő felszabadításukig (LIGETI GY. 2001).

A romák nagyobb arányban a Balkánról a török terjeszkedés kapcsán mozdultak ki, egyesek szerint a török szultán megbízásából indultak kémkedni nyugatra, mások szerint viszont a török elől menekülve, békésebb vidékre vonultak. 15. századi források említést tesznek a Medon melletti Gyppen–hegyről és a körülötte lévő Kis-Egyiptomról, amit vagy azért illeltek ezzel a névvel, mert az ott talált cigányságot Egyiptomból származtatták⁵, vagy a helység neve már megvult és azt a roma törzsekre alkalmazták. A fenti cigánytelepülésen 1509-re, a török elfoglalásának idejére a korábbi 300 házból már csak 30 volt cigányok által lakott, amely valószínűsíti a menekülés teóriáját (HEICZINGER J. 1978). Napjainkban egy UNICEF tanulmány szerint a balkáni romák legnagyobb része nyomorban, írástudatlanságban, a társadalom peremén él, a roma gyerekek a kiközösítés áldozatai.

⁴ Ezt az elméletet a kutatók többsége Heiczinger János: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról című tanulmánya - a Fejér megyei 1978. évi történeti évkönyv 155., oldalán - alapján fogadja el.

⁵ Ezt az elképzelést alátámaszthatja a Balkánon, különösen Macedóniában és Koszovóban a romák Egyiptomi-ként ismert elnevezése, akik magukat egyiptomi bevándorlók leszármazottainak tartják.

Bulgária

Bulgária közel 8 milliós lakosságának 83,9%-a bolgár, 9,4%-a török, 4,7%-a roma, emellett kisebb számban élnek más népcsoportok (vlachok, macedónok, karakacsányok, albánok, görögök, örmények stb.) is. A bulgáriai romák száma a 2001-es népszámlálás adatai szerint 330 000 fő, de nagyon valószínű, hogy még ennél is többen vannak, mivel a török és macedón kisebbséghez hasonlóan a bolgár hatóságok a cigányokat is névváltoztatásra, a hivatalos nyelv megtanulására, és ha muzulmánok voltak, akkor hitük elhagyására, vagyis az ortodox egyházhoz való csatlakozásra kényszerítette. Létszámuk pontos meghatározása nehéz, mert egy részük muzulmánok és törököknek tünteti fel magát a kérdőíveken. Ezzel szemben, a nyugati szervezetek, mint az Egyesült Nemzetek Szervezetének Fejlesztési Programja (UNDP) szerint a romák becsült számaránya 8,8-10,1%, azaz 700 000-800 000 fő.

A bolgár cigányság néhány alcsoportra oszlik, de hiányzik az olyan egységes szervezet, amelyik egyesítené őket. Az utóbbi években ugyan megjelent néhány cigány párt és szervezet, de nem érzékelhető, hogy valamelyik mögé felsorakozna a roma társadalom, s amelyik a cigányok hivatalos képviselőjét elláthatná.

Az oszmán- török birodalom visszaszorulását követően a modernkori új bolgár állam területén levő roma etnikumon belül két alcsoportot különböztetünk meg: a többségben levő letelepült cigányokat (jerlija) és a vándorcigányokat (csergar). Előbbiek, azoknak a romáknak a leszármazottai, akik a török hódoltsága idején telepedtek le. A vándorcigányok a Havasalföldről, Moldvából és Erdélyből bevándoroltak utódai. Említést tesz a teknővájók (rudarok) csoportjáról, akik a román nyelv egyik dialektusát beszélik. A cigányok anyanyelve a roma dialektusok sokasága, a bolgár, a török, vagy a vlach nyelv egyik dialektusa. Felekezeti hovatartozást tekintve is igen differenciáltak, a legtöbben a keleti kereszténységet követik, de többen közülük muszlimok, vannak köztük protestánsok, sőt izraeliták is, a vallási szinkretizmus is rendkívül népszerű körükben (NYJAGULOV, B. 2008). A romák szétszórtan élnek az országban, leggyakrabban a falvak vagy városok külterületein kompaktnáltozottan. A városi gettóknak élők higiéniai feltételei elégtelenek. Az egyre jobban marginalizálódott romák többsége elutasítja állampolgári kötelességeik teljesítését, nem fizetnek a szolgáltatásokért stb. A roma gyerekek több mint a fele nem jár iskolába (NYJAGULOV, B. 2008).

A cigányok és a bolgár lakosság közti problémák nem új keletűek. Az ország gazdasági válsága, a lakosság szociális biztonságának csökkenése, a tömeges munkanélküliség miatt egyre nehezebb helyzetbe kerülő cigányokat okolják a gyakori bűnesetek elkövetése ügyében. A statisztikai adatok szerint a roma lakosság a legkevésbé iskolázott és a munkaerőpiacon a legkevésbé rugalmas társadalmi csoport, s egyben a bolgár társadalom legsérülékenyebb csoportja is.

Bulgáriának már az EU csatlakozás előtt, annak teljesülése érdekében a kulcsfontosságú nemzetközi, európai emberjogi és a kisebbségi jogok védelmében létrejött egyezményeket figyelembe kellett vennie és az EU által meghatározott kisebbségi jogi kérdésekben lépni. Különösen fontos volt az oktatás terén annak a két problémának a mielőbbi megoldása, amelyre a nemzetközi hatóság felhívta a figyelmet: az egyik az, hogy a bolgár oktatási rendszer egésze nem támogatja a diverzitást. Másik pedig az, hogy a roma gyerekek szegregált körülmények között történő oktatása, az ún. „speciális” külön iskolákban, ahol a cigánytanulók 70%-a tanul, egy viszonylag alacsonyabb oktatási színvonalon és rosszabbak a körülmények között, mint a többségi iskolákban, s ebből fakadóan igen magas a romák lemorzsolódási aránya. Bulgáriában a romapolitika csak a legutóbbi években mutatott elmozdulást, valójában az EU-csatlakozási folyamat hatására.

A kormányzatnak az EU tagsági kritériumok gyakorlatba ültetése érdekében erősíteni kellett a Roma Integráció Évtizede program 2005 – 2015 megvalósítását, különösen az oktatási szektorban. Meg kell jegyezni, hogy a Roma Integráció Évtizede Program 2005-ben indult a Világbank, a Nyílt Társadalomért Intézet és az ENSZ fejlesztési szervezetének kezdeményezéseként. A 2015-ig tartó projekt célja, hogy nyolc ország – Horvátország, Csehország, Magyarország, Macedónia, Románia, Szerbia-Montenegró, Szlovákia és Bulgária – roma kisebbségének javítsa életkörülményeit, segítsen a közösség tagjainak beilleszkedni a társadalomba. Az országok körforgásszerűen átvesszik egy-egy évre a program irányítását. A helyi szinten dolgozó roma civil szervezeteknek fontos szerep jut a program megvalósításában: ők adaptálják és juttatják el a romákhoz az integrációs programot (www.romapage.hu).

Az EU-s jelentések a bulgáriai problémák közé sorolták azt is, hogy a roma gyerekek integrációjára irányuló lépések nem vonatkoznak a felsőbb osztályokba járó gyerekekre. A kérdés megoldására létrejött munkacsoport egy Akciótervet készített a Stratégia megvalósítására. Emellett az Oktatási Stratégia az Etnikai Kisebbségi Gyerekek Integrációjára vonatkozó dokumentumot és a Nemzeti Program az Iskolai Oktatás és az Iskola Előtti Nevelés Fejlesztésére című programot is Bulgária az EU felé benyújtott jelentésében a kisebbségi oktatás terén tett előrelépésként értékelte. Hozzá kell tenni, szakértők szerint ezt az állítást nem támasztja alá semmi valós bizonyíték, sőt épp ellenkezőleg, a dokumentum a kisebbségi oktatás szempontjából egy határozott visszalépés az Oktatási Minisztérium korábbi pár évben elfogadott irányvonalához képest. A Program teljesen figyelmen kívül hagyja Bulgária számos nemzetközi megállapodásban vállalt kötelezettségeit az oktatási intézményekre és a kisebbségi gyerekek oktatására vonatkozóan. Sőt, ez a nemzeti program még a saját 2004-es Stratégiáját sem ismeri el. Egyetlen olyan kötelezettséget sem tartalmaz, amelyeket Bulgária a Roma Integráció Évtizede program 2005 – 2015 keretében vállalt a Nemzeti Akciótervében az „oktatás” prioritás/címszó alatt. A Nemzeti Program az Iskolai Oktatás és az Iskola Előtti Nevelés Fejlesztésére 2006-2015 között nem foglalkozik a kisebbségi gyerekek oktatási kérdéseivel és nem képes felismerni azt a problémát, hogy a kisebbségi csoportokból érkező gyerekek hátránnyal érkeznek az oktatásba és szükség van e hátrányok ledolgozására, kompenzálására, hogy a többségi gyerekekkel egyenlő esélyeik legyenek (GUIDE TO MINORITIES AND EDUCATION, 2007)

Az oktatási rendszer jogi háttere tele van hiányosságokkal és ellentmondásokkal. Ezek akadályozzák a kisebbségi jogokkal kapcsolatos nemzetközi normák megvalósítását az oktatásban. A jogszabályok elavultak és minisztériumi utasításokkal pótolták ki a hiányt, ahelyett, hogy új jogszabályokat alkottak volna. A tanárképzés szintjét tekintve a tanárok és a vezető tanárok teljesen felkészületlenek a diverzitás hatékony kezelésére. Nem tudják, hogyan kell hatékonyan dolgozni kisebbségi gyerekekkel, hogy kell kommunikálni a szüleikkel, hogyan kéne harmonizálni az etnokulturális különbségeket az osztályteremben, hogyan kéne megvalósítani a kisebbségi jogokra épülő oktatást és az integrációt.

A bolgár oktatási rendszer egyik kulcsfontosságú feladata a kisebbségi gyerekek magas lemorzsolódási arányának megszüntetése. Egy felmérés⁶ szerint a bolgár gyerekek körében 2%-os a lemorzsolódás (15 és 19 éves kor között:3,9%), a török diákok körében 8,3% (15 és 19 éves kor között: 21%), a roma gyerekek esetében pedig 20,9% (15 és 19 éves kor között: 42,8%).

A fentiekből úgy tűnik, hogy a bolgár kormányzat még az EU csatlakozás után is csak a szavak szintjén tekinti követendőnek a kisebbségi oktatásra bevezetett európai

---

⁶ A Kisebbségi Kutatások és Interkulturális Kapcsolatok Nemzetközi Központja 2003-ban végzett felmérése

gyakorlatot, nemhogy a romákra, de más kisebbségekre nézve sem sikerül alkalmaznia azokat.

Románia

A romák becsült száma az országban 1 800 000-2 500 000 fő, arányuk 8,4-11,7% közé tehető.

A Romániában élő romák számos csoportot foglalnak magukba. Mindegyiknek megvan a maga társadalmi, nyelvi, kulturális, életmódbeli sajátossága. A különböző nemzetségek saját foglalkozása alakult ki az évszázadok során. A romák nyelvileg és vallásilag sem egységesek Romániában. Vannak romani nyelvet (cigány nyelv) – ennek is több nyelvjárása van – és románul, magyarul, törökül stb. beszélők. Vallási szempontból is igen differenciáltak, ortodoxok, reformátusok, katolikusok, neoprotestánsok, muzulmánok egyaránt megtalálhatók soraikban.

A román állam 1989 után törvényesen elismerte őket nemzeti kisebbségnek, s eszerint is viselkednek. Achim Viorel történész szerint: még ha nem is egy homogén népességről van szó, ahogy egyes roma vezetők állítják; a romák a politikai aktivizálódás szakaszában vannak, s kialakulóban van a romániai roma nemzetiség. A romák etnikai átalakulási folyamata zajlik, akik elhagyják a kitalizottság közösségi állapotát, amelyet „cigánynak” bélyegeztek, és új, modern etnikai sajátosságokra tesznek szert. Vagyis a romániai romák egy modern nemzeti kisebbséggé kezdenek válni (VIOREL, A. 2001).

Említést kell tenni a roma kisebbséggel szembeni tényleges diszkriminációról és a roma közösség jelentős társadalmi egyenlőtlenségéről. Életkörülményeik szűkösek, és korlátozott a szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférésük. A roma kisebbség a leghátrányosabb helyzetű az oktatás területén. A nagyon rossz felszereltségű, gettó típusú roma iskolákban csak kevés cigány tanulónak sikerül befejeznie a kötelező osztályokat és továbbtanulni.

A romániai romapolitika célul tűzte ki a diszkrimináció leküzdése, illetve mérséklése, a roma identitás megőrzése mellett a roma etnikum részvételének növelését a társadalmi életben. A fenti elvek megvalósításában az oktatáspolitikának kulcsszerepe van. Ennek szellemében a román kormányzat fontos lépéseket tett, hogy növeljék a roma gyerekek beiskolázását és oktatásban való részvételét, hogy megszűnjön a szegregáció és a diszkrimináció, valamint a roma gyerekek teljes körű oktatásban részesüljenek. Mindezek ellenére sok roma gyerek járt elkülönített iskolákba, különösen vidéken, vagy tanult elkülönített osztályokban. 2004 áprilisában a Román Oktatási és Kutatási Minisztérium felhívást tett közzé, melyben figyelmeztetett a szegregáció veszélyeire és következményeire, sürgette az iskolákat, hogy hozzanak létre deszegregációs vagy az integrációt elősegítő terveket.

Különböző európai uniós jelentések is évek óta azt ajánlják, hogy tegyenek lépéseket a hatóságok a roma kisebbségek tanulási feltételeinek javítására, különösen a megfelelő oktatási segédanyagok készítésére és a tanárok képzésére. Ezzel azt kívánják elérni, hogy a roma gyerekek közösségük történelméről és kultúrájáról tanuljanak, valamint elsajátítsák saját nyelvüket. A jelentésekben megfogalmazott javaslatok szerint az iskoláknak inkluzív (befogadó) irányelveket kidolgozniuk, valamint olyan iskolafejlesztési terveket készíteniük, melyek az inkluzív szellem és gyakorlat létrejöttét célozzák meg. Ezeknek az elképzeléseknek az a céljuk, hogy csökkentsék a lemorzsolódást, segítsék a kötelező osztályok elvégzését, valamint egy második esélyt is biztosítsanak azoknak, akiknek nem sikerült elvégezni azokat. Sajnálatos módon a fenti javaslatok többsége csak elvek szintjén jelenik meg a kormányzati politikában. Talán a legfontosabbnak az a rasszizmus és diszkrimináció elleni intézkedés tekinthető, melyet az Oktatási és Kutatási Minisztérium hozott 42 Megyei Iskolafelügyelőséggel karöltve,

eszerint megyei stratégia tervekkel kell készíteni az esélyegyenlőség érdekében. De szólni kell több olyan pozitív intézkedésről is, amely arra irányul, hogy az átlag állampolgárok körében népszerűsítsék a roma történelmet és kultúrát. Ilyenek például azok a kurzusok, melyeket az Oktatási és Kutatási Minisztérium szervezett azon iskolaigazgatók számára, akiknek intézményeibe roma gyerekek járnak, valamint azoknak a tanároknak, akik maguk ugyan nem roma származásúak, de roma gyerekeket tanítanak. Az Oktatási és Kutatási Minisztérium 3 új iskolai kézikönyvet adott ki a romani nyelvről és irodalomról. Az EU csatlakozás évében a román kormányzat módszerek dolgozott ki a roma gyerekek szegregációjának kiküszöbölésére, majd 2008-ban törvényben is betiltotta elvileg a szegregáció alkalmazását.

A fenti intézkedések azonban úgy tűnik nem elegendők a problémák megoldására. Továbbra is jelentős a szegregáció, a roma tanulók többsége speciális vagy felzárkóztató osztályokba jár. A magas lemorzsolódási arány sem csökkent, amely mögött a hátrányos társadalmi-gazdasági helyzet áll. Talán a leghatékonyabb lépésnek a közép- és felsőfokú képzésbe való belépést segítő intézkedéseket lehet megnevezni: 3000 középiskolai és 40 felsőoktatási helyet biztosítanak a roma tanulóknak.

Úgy tűnik, vannak kormányzati kezdeményezések, különösen a kisebbségként való elismerésük, a cigány kultúra elfogadása, az oktatás terén elindított szegregáció felszámolására vonatkozó módszereik, továbbtanulást segítő javaslataik tekintetében, de ezeket folyamatosan csiszolni, javítani és a megvalósítást kontrolálni kell

Irodalom

1. HEICZINGER J.: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról című tanulmánya - a Fejér megyei 1978. évi történeti évkönyv
2. HAVAS G. – KEMÉNY I. – LISKÓ I.: Szegregáció a cigány gyermekek Kutatási zárótanulmány, 2002 Oktatókutató Intézet
3. HÁRY SZ.- M. CSÁSZÁR ZS.: Az albán kisebbség és oktatása Macedóniában- Balkán füzetek 2008/6. szám pp.62-71. Pécs, PTE TTK
4. KOCSIS K.: Etnikai-politikai földrajzi adalékok a kárpát-medencei cigány (roma) kérdés vizsgálatához- In. (Géczi J. szerk) Iskolakultúra-könyvek sorozat. A *cigányság társadalomismerete* pp.32-49
5. RINGOLD, D.: *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges*. Washington D. C.: The World Bank, 2000.
6. LIGETI GY.: Cigány népmiszereti Könyv - Konsept-H Könyvkiadó, 2001 Bp.
7. NYJAGULOV B.: Romák (cigányok) Bulgáriában, mint társadalmi és kisebbségi probléma- Bolgárról fordította és szerkesztette: Seres Attila In: <http://www.balkancenter.hu/pdf/blagoveszt.pdf>
8. VIOREL, A.: Cigányok a román történelemben. VII fejezet: A cigányok (romák) mai helyzete Romániában (233–251.) Osiris Kiadó, Budapest, 2001
9. *Guide to Minorities and Education* - Foundation of Stable Relations in the Region, Joint Publication of Civic Initiatives and the King Baudouin Foundation 2007
10. <http://www.romapage.hu>

Vlachok a balkáni olvasztótégelyben

*Kitanics Máté*¹

A napjainkban is több tízezer főre tehető balkáni vlachok létezéséről Magyarországon igen kevesen tudnak, a hazai kutatók többsége pedig általában csak érintőlegesen, a román nép etnogenezisének kapcsán vizsgálja történetüket. Valószínűleg nem véletlen, hogy a magyar kutatások nem mélyedtek el témánkban, hiszen kutatóink helyzetét egyidejűleg több körülmény is nehezíti.

Az egyik ilyen elem, hogy a balkáni vlachokra vonatkozóan nem áll rendelkezésre kellő mennyiségű magyar nyelvű szakirodalom. Ennek következtében azoknak, akik részletes és magas színvonalú vizsgálatot kívánnak folytatni, beszélniük kell a balkáni nyelvek valamelyikét, hiszen a német, francia vagy az angol szakirodalom mellett, leginkább szerb, horvát, albán és román nyelven jelentek meg a vlachokról értekezések, tanulmányok és könyvek. A vizsgálatokat tovább nehezíti, hogy ezen népesség a Balkán-félszigeten szétszórta, több állam területén helyezkedett, helyezkedik el, éppen ezért kutatásuk nem csak több nyelv együttes ismeretét, de az érintett államok történelmét is ismerő komplex tudást feltételezne, amely ráadásul a vlachok és elődeik történetéből adódóan rendkívül tág időintervallum átfogását követelné meg. Mindezek mellett a magyar kutatóknak arra is ügyelniük kell a témával kapcsolatban, hogy objektivitásra törekedjenek, vagyis hogy ne befolyásolják őket a vlachok őstörténetével összefüggésben a magyar-román közös múlt negatív epizódjai, történései. Könnyen belátható, hogy egyidejűleg ennyi feltételnek igen nehéz megfelelni.

A román nyelv Délkelet-Európában napjainkban négy nagyobb nyelvjárásra osztható:

1. Északi román nyelvjárás, amelyet egyes országokban dako-román nyelvjárásnak neveznek. Ezt beszélik a mai Romániában, Moldáviában, valamint a román kisebbség többek között Szerbiában, Ukrajnában és Magyarországon is.
2. Isztroromán nyelvjárás, amelyet jelenleg mintegy 200-300-an beszélnek a horvátok által círibirinek, cícinek nevezett vlachok közül az Isztriai-félszigeten, többek között Nova Vasa, Šušnjevića, Jesenovik, Letaj, Brdo, Kostrčani, Zankovci, Miheli, Dražina, Draga és Jelavić településeken (Filipi G. 2002).
3. A harmadik nyelvjárást az aromunnak vagy macedorománnak is nevezett ág képezi, ezt a Dunától délre, főleg Macedóniában, Görögország északi részén és Albániában beszélnek.
4. Bár ma már külön ág, valószínűleg az előző csoportból vált ki a meglenovlach vagy meglenoromán nyelvjárás, amely Macedónia és Görögország határvidéki részén terjedt el (Gáldi–Makkai 1941).

Maga a vlach elnevezés feltehetőleg ó-német eredetű, rokonságban áll a wales-i valamint az olasz szóval, kifejezéssel, jelentése eredetileg „idegen”. A későbbiekben azonban általánosan használt fogalom lett a latinul beszélők azonosítására, a Balkán-félsziget területén pedig nyilvánvalóan szláv közvetítéssel vált használatossá (Moldován, 1897). Azonban nem minden területen használják, használták a vlach kifejezést. A teljesség igénye és részletes magyarázat nélkül a Balkánon, illetve Kelet-Közép-Európában Thesszáliában gyakran az arman, Albániában a raman és az arvanitovlach, a Bizánci Birodalomban a mavrovlach, Macedóniában a makedovlach, Dalmáciában a morlak, Szerbiában és Magyarországon pedig többek között a cincár megjelölés terjedt el.

---

¹ PhD hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola

Az említett szavak többségében, így az „arman”, „raman” esetében, vagy a németek által előszeretettel használt „aromun” kifejezésben is jól érzékelhető a „római” jelentésű. A neolatin nyelvű vlachok etnogenezisére vonatkozóan mind a mai napig több elmélet látott napvilágot, az elméletekben azonban közös, hogy a római nép hatása valamilyen formában mindegyikben erőteljesen tetten érhető. Egyes kutatók ennek megfelelően a rómaiak közvetlen leszármazottainak, mások romanizálódott pelazgoknak, megint mások, mint például a horvát Dominik Mandić (MANDIĆ D. 1990), vagy az ő nyomán a bunyevácok kutatásában nagy hírnévre szert tett Ante Sekulić Észak-Afrikából, Mauritániából, a rómaiak által a határvidék őrzésére beköltöztetett népesség leszármazottainak tartják őket (SEKULIĆ A. 1990).² A legáltalánosabb vélekedés szerint azonban a vlachok a balkáni őslakosság, vagyis az illírek és trákok romanizálódott utódainak tekinthetők.³

A vlach népesség kialakulásának magterülete egyes német és magyar kutatók szerint nagyjából a Nis-Szófia-Szkopje háromszög által bezárt területet jelentette (GÁLDI L.–MAKKAI L. 1941). Valószínűleg nem tévedünk azonban nagyot, ha az egykori vlach szállásterületet pontos földrajzi lehatárolás nélkül a tágabb délszláv-görög-albán etnikai kontaktzóna vidékére helyezzük.

Nyilvánvaló, hogy a vlach etnikum nem véletlenül fejlődött ki éppen ezen a területen, ezért ezzel kapcsolatban ki kell térnünk néhány gondolat erejéig a balkáni romanizáció kérdéskörére. Tudjuk, hogy közvetlenül a Kr. u. 100-as évek elején Dacia mintegy másfél évszázadra római uralom alá került. Ha nem is fogadhatjuk el azt az állítást, hogy a dák nép maradéktalanul megsemmisült, számuk valószínűleg tetemesen lecsökkent, és a következő időszakban megkezdődött a római telepítések időszaka, amely részben Pannóniából és Tráciából, másrészt nyugati és a keleti provinciákból Dáciába irányuló migrációt takart. A barbár betörések következtében nagyjából a 250-es évektől megkezdődött a terület kiürítése, amely 271-ben fejeződött be. A vegyes etnikumú lakosság áttelepítése tehát a Duna vonalától délre fekvő moesiai területre nem egyszeri esemény, hanem hosszabb folyamat eredménye volt. Az északról délebbre, a Duna vonala mögé költöző vegyes, a vulgáris latint elsődlegesen vagy másodlagosan beszélő kevert népesség a moesiai területen szintén romanizált népességet talált. Ez a populáció húzódtott a barbár betörések elől folyamatosan délebbre, szívott magába újabb és újabb menekülő latinizált tömegeket, illetve felszínesen vagy mélyebben romanizálódott illír-trák elemet. A folyamat azután a 6-9. században csúcsosodott ki, amikor is kiforrt, kifejlődött az őstrománság.⁴

Ennek a korszaknak az első periódusától kezdve a balkáni romanizmus fennmaradását jelentősen megnehezítette a 6-7. században nagy számban megjelenő, majd letelepedő szlávosság, amely birtokba vette a félsziget alacsonyabban fekvő területeinek nagy részét,

---

² Ez utóbbi kutatók összekötötték a mavrovlach, vagyis a „fekete vlach”, „fekete latin” elnevezést a borszín szerinti eredettel. Valószínűsíthetjük azonban, hogy a vlachok esetében a „fekete vlach”, vagy „latini nigri” kifejezés nem a sötét bőrszínre utal, itt a fekete jelző feltehetőleg egy hódolt állapotú kevert népességet jelöl, mégpedig Havasalföld, a szerb források szerint Karavlaška területén, azon a területen, amelyre vonatkozóan az albán hősi énekek és magyar okleveles források a Fekete-Kumánia nevet használják.

³ Erre az állásponton helyezkedett többek között Vjekoslav Klaić, Tamás Lajos, Janjetović D. Zoran és Popović J. Dušan is.

⁴ Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a dák-római-román kontinuitás elmélet bizonyos formában hordoz igazságot, de nem oly módon, ahogy azt a hivatalos román álláspont állítja. Ugyanis az eddig vázoltak szerint igaz tehát, hogy a Dáciából kiköltöző, vulgáris latint beszélő népesség a vlachok, és így a későbbi románság egyik komponensét alkotta. Nem igaz azonban, hogy ez a komponens teljes egészében dák lett volna, csak dáciai, és az sem igaz, hogy a románság helyben, a dáciai területen fejlődött volna ki. A dáciai komponens ugyanis egy körforgást leírva elköltözött, a Duna vonalától délre jelentős átalakuláson ment keresztül, újabb komponenseket, latinizált népességet, majd többek között szláv, besenyő és kun etnikumot szívott magába, majd tekintélyes része ismételtelen átlépte a Duna vonalát, és hozzákezdett északi terjeszkedéséhez.

beleértve a déli Thesszáliát, Epiruszt és a Peloponészosz vidékét is. A balkáni romanizált tömegek válasza kettős lehetett. A romanizálódott városok lakosságának egy része helyben maradt, az erősített városokban vagy a tengerparti szigetvilágban keresve menedéket. A másik ismert válasz, hogy az asszimilációt jobban, illetve hosszabb ideig el tudta kerülni az a népesség, amelyik a hegyekbe húzódott és ott életmódot váltva transzhumáló pásztorkodással kezdett foglalkozni.

A vlachok vlach néven történő első említését 976-ból ismerjük, amikor is a krónika szerint a Kosztória és a Prespa közötti úton megölik a bolgár trónörökös, Dávidot (TAMÁS L. 1940). Ezt követően, a 11. századtól kezdve folyamatosan vannak adataink a Hellasban, Bulgáriában vagy éppen a Pindosz-hegységben tartózkodó népességükre vonatkozóan. Le kell azonban szögeznünk, hogy tartós államalakulatot a vlachoknak az északi ágat, vagyis a románokat leszámítva nem sikerült létrehozniuk.⁵ A történelem folyamán voltak azonban olyan rövidebb ideig fennálló államok, államkezdemények, amelyekben a vlachok fő szerepet játszottak. Az egyik ilyen fontos államalakulat, ahol a vlachoknak jelentős szerep jutott, a második bolgár cárság volt, amely a Bizánctól való függetlenedés után 1186-ban jött létre. A testvérpár, aki a cárság élén állt, Petar és Aszen valószínűleg kun vagy vlach származású volt, de az biztos, hogy nem csak a bolgárok, hanem a vlachok cárjainak is nevezték őket. A középkori időkben ismerjük továbbá Nagy Valachiát, másnéven Megali Vlachiát Thesszalia területén, illetve Kis-Valachiát a Pindosz-hegységben és Felső-Valachiát a délkelet-epiroszi területen (MOLDOVÁN G. 1897). De nem csak középkori, hanem akár újkori, illetve modernkori példákat is lehet említeni. Ilyen rövid életű kísérlet volt a Krusevói Köztársaság létrehozása 1903-ban az Illés-napi felkelés során, ahol a lakosság nagyobbik felét a macedónok mellett aromunok tették ki, de példaként hozhatjuk fel a Pindoszi Fejedelemséget is. Ez utóbbi államalakulat a Pindosz-hegység, Thesszalia és Makedónia egy részének területét felölelve, olasz bábáskodással állt fenn a II. világháború alatt, vezetője kezdetben pedig egy gazdag aromán, Alkibiadész Diamandi volt.

Röviden érintve az eddig még nem tárgyalt migráció kérdéskörét, a vlachok szétvándorlása az említett magterületről északi valamint északnyugati irányba feltehetően már a 11. század elején megkezdődött, aminek következtében hamarosan megjelentek Boszniában, Hercegovinában, Montenegró egyes részein, illetve Dél-Dalmáciában is. A 12-13. századtól okleveles források alapján azt is tudjuk, hogy nagy számban álltak pásztorként és katonaként a ragúzaiak szolgálatában, illetve lovaikkal részt vettek az árúk szállításában is, de mint a terep kiváló ismerői kereskedelmi karavánok fosztogatóiként is feltűnnek.

A korai terjeszkedés után, jóval nagyobb és gyorsabb lefolyású északnyugati irányú migrációs hullámokat váltott ki a 15. századtól a törökök balkáni terjeszkedése. A vlachok előtt két lehetőség állt. Egy részük elmenekült, közülük többen Szlavónia, Horvátország, Velence, Magyarország, Ausztria vagy éppen a Raguzai Köztársaság területén kerestek menedéket. Más részük az oszmán fennhatóságot választotta, és ezután az új hódítók érdekét szolgálta katonaként (így kerülnek nagy számban Magyarországra is a Hódoltság területére), a határok és a szorosok őrzőiként, informátorként vagy a kereskedelmi árúk szállítójaként. Mindeközben fő foglalkozásként vagy kiegészítő tevékenységként nagy részük továbbra is nomád-félnomád pásztorkodást folytatott, mint az Adriához közel eső Mosor, Biokovo, valamint a Velebit és a Dinara vidékén élő vlachok (SEKULIĆ A. 1990). Ez a pásztorkodás a Balkánon, de egyébként nem csak a Balkánon, hanem a Kárpátok északi koszorúján, illetve a morva és lengyel területen is

---

⁵ Az említettekhez hozzá kell tennünk, hogy valójában a románságot, amely nagyjából a 10-11. század fordulójától lépte át nagyobb tömegben a Duna vonalát, és a 13. század elején kezdett benyomulni Erdély területére, a kunok szervezték meg, majd első államalakulataik magyar függésben alakultak ki.

annyira összefort a vlachnak nevezett népességgel, hogy a kifejezés a koraujkorban már nem feltétlenül etnikumot, hanem egyszerűen csak pásztort jelentett. Az északnyugatra tartó vlachok elszlávosodása nem sokkal az őstromán egység felbomlása után kezdődött meg, és a 16-17. század időszakára tekintélyes részük a környező népességbe asszimilálódott.⁶ A nyugatabbi területeken ennek következtében csak olyan kisebb román nyelvjárást beszélő vlach foltok maradtak fenn, mint például a már említett isztroromán népesség.

A középkori és koraujkori migrációs hullámok után, újabb nagyobb menekülthullámot csak a mai Délkelet-Albániában található Moskopolje 1769-es, 1788-as majd 1821-es török lerohanása és kifosztása váltott ki (JANJETOVIĆ D. Z. 2002). Alapvető különbség volt azonban a korábbi és az új migránsok között. Míg a korábbiak legnagyobb része állattenyésztő pásztor, illetve katona volt, az új menekültek többségét magasabb társadalmi osztályba tartozó tehetősebb kézművesek és kereskedők tették ki.⁷ Az említett török támadások azért érték a várost, mivel a vlachok az oszmánellenes görög felkeléseket rendre támogatták. Nem véletlenül, hiszen a vlachok nagy része teljes egészében azonosult a görög kultúrával, magát pedig előszeretettel nevezte görögnek. Ez a különleges kapcsolat több okra vezethető vissza. Ezek közül a legfontosabbak közé tartozott a több évszados együttélés, amelyben nem mellékes tényező, hogy a vlachok és a görögök egykor a Bizánci Birodalomban ugyanazon római polgárság részét képezték, de igen fontos az egyazon egyházi kötelékbe tartozás, valamint a közös iskolák működtetése is. A cincárok többsége olyannyira görögnek vélte magát, hogy csak otthon, és jobbára falvakban használta saját nyelvét, minden más helyen a görögöt részesítette előnyben. A görögökön kívül szorosabb, és viszonylag jó viszony fűzte a vlachokat az albánokhoz is, akikkel az említett kontaktóza területén a kora középkorban szinte szimbiózisban éltek, a szerbekhez és horvátokhoz fűződő kapcsolatuk azonban korántsem volt ilyen szoros és bensőséges.

A szerbek és a cincárok rossz viszonya részben hasonlított az európai társadalmakon belül gyakran tapasztalható, zsidók iránt tanúsított ellenséges magatartáshoz. A szerbek társadalma a 19. század első feléig szinte teljes egészében paraszti elemekből állt, hiányzott ugyanis a szerb etnikumú polgári népesség. A városok lakossága és a polgári elit így nagyrészt idegen elemekből, többek között cincárokból állt. Ezek a vlachok az általános szerb vélekedés szerint közmondásosan fukarak voltak, a szerb paraszti társadalom tagjainál pedig általában jóval nagyobb vagyont halmoztak fel, magasabb szintű, görögös kultúrát testesítettek meg, ráadásul nem is szerbül, hanem ahogy említettük görögül, illetve aromun nyelven beszéltek (JANJETOVIĆ D. Z. 2004). Mindez együttesen ellenszenvet, haragot és irigységet váltott ki a szerb társadalom tekintélyes részében.

A vlachoknak a horvátokhoz fűződő viszonya szintén érdekes, és a vlach kérdés részben szorosan kapcsolódik a szerb-horvát viszonyhoz is. A vlachokkal szembeni negatív hozzáálláshoz hozzájárult az a tény, hogy a középkor és koraujkor folyamán a horvátokat támadó oszmán erők között nagy számban voltak vlach martalócok. Tovább

---

⁶ Bosznia területén ebben az időszakban, vagyis a 16-17. században (más periódusokban volt ez fordítva is) igen erőteljes a katolicizmusról a pravoszláv hitre való áttérés, térítés. Részben ezzel a pravoszláv megerősődéssel összefüggésben az ortodox vlachok szerbbé válásában ez a periódus valószínűleg meghatározó lépcsőfokot jelentett. Ne feledkezzünk meg arról, hogy ez az időszak az, amikor is az utolsó román nyelvet beszélő vlach csoportok eltűnnek a bosnyák területeken. E nyelvi-kulturális folyamatban valószínűleg az ipeki patriarchátus szerepe kiemelkedő (KITANICS M.–VÉGH A. 2009).

⁷ Moskopolje a 18. században az egyik legnagyobb balkáni város és egyben kulturális fellekvár, hiszen több templom, akadémia és nyomda is működött a településen. Az itt található nyomdában készítették cincár-görög-bolgár-albán négy nyelvű szótárt, de itt került kinyomtatásra az első vlach nyelvtankönyv is.

rontotta a helyzetet, hogy a Habsburgok a Horvátország és Szlavónia testéből kiszakított Határőrvidékre nagy tömegben telepítettek vlach, illetve szerb határőröket. Egyes szélsőségesebb horvát történészek szerint a határőrvidéki szerbek tulajdonképpen teljes egészében elszerbesedett vlachok voltak. Természetesen a vlachokkal szembeni előítélet az 1990-es évek szerb-horvát háborúja során ismételten napirendre került, hiszen a horvát állam elleni harcokban az egykori szerb és vlach határőrök leszármazottai is aktívan részt vettek. Egy másik kapcsolódási pontot képez a vlachok és horvátok között a bunyevácok származásának kérdése. Jó néhány történész gondolja ugyanis úgy, hogy a bunyevácok magját egykor vlachok képezték, vagyis leegyszerűsítve az etnogenezis bonyolult folyamatát, a bunyevácok gyakorlatilag több kisebb komponens mellett a vlach és horvát etnikum összeolvadásából jöttek létre.

Az eddig felsorolt példákban is kitűnik, hogy a vlachok a 20. és a 21. században is hallattak, illetve hallatnak magukról, bár tény, hogy egyre inkább csökkenő számban, napjainkban néhány 100 000 fővel képviselik magukat a Balkán-félszigeten. Bár az Európa Tanács elfogadta az 1333-as számú ajánlást az aromán kultúrára és nyelvre vonatkozóan, amelyben igyekezett rábírní az egyes országokat az érintett kultúra és nyelv támogatására, valójában szinte egyik államban sem biztosítják számukra a fennmaradásukhoz szükséges megfelelő szintű jogokat és intézményeket. Az utóbbi 10 évben az aromunokon kívül a vlach népességgel kapcsolatban leginkább a szerbiai Timok-völgyi vlachok azon törekvéseire figyelhettünk fel, hogy a szerb kormányzat őket ne vlachként, hanem a vajdasági románokkal együtt románként ismerje el. Ez a törekvés természetesen ellenséges reakciót és félelmet váltott ki, hiszen a szerbek a határ közelében élő vlach lakosság követelésében ismételten egy olyan faktort láttak, amely hosszabb távon a nemzetállami egységet veszélyeztetheti.

E rövid tanulmány, amely főként a balkáni vlach etnogenezis és migráció főbb vonalait igyekezett felvázolni, terjedelménél fogva csak kiindulópontja lehet egy részletesebb, elmélyültebb vlach kérdéssel kapcsolatos kutatásnak, amelynek bonyolultságát, összetettségét jól érzékelteti Dušan J. Popović cincár származású szerb történész 1927-ben megfogalmazott mondata: „A cincár származására nézve illír vagy trák, egészen ritka esetben szláv, nyelvét tekintve latin, vallására nézve pravoszláv, a kultúrája a városban görög, a foglalkozása pásztor, kézműves vagy kereskedő, minden más tekintetben...meghatározhatatlan” (POPOVIĆ J. D. 2007. p. 26).

Irodalom

1. FILIPI G. (2002): Istorumänisch. In: Okuka M. (szerk.): Das Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens (Sprachlexikon), München, pp. 91-96.
2. GÁLDI L.–MAKKAI L. (1941): A románok története: különös tekintettel az erdélyi románokra. Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 428 p.
3. JANJETOVIĆ D. Z. (2002): Uloga cincara u elitama i modernizaciji srpskog društva. In: Feč. H. G.–Graovac I. (szerk.): Dijalog povijesničara - istoričara 6., Zagreb, pp. 173-188.
4. JANJETOVIĆ D. Z. (2004): Srbi, Hrvati i Vlasi. In: Feč. H. G.- Graovac I. (szerk.): Dijalog povijesničara - istoričara 8., Zagreb, pp. 97-113.
5. KITANICS M.–VÉGH A. (2009): A balkáni vlachok és szerepük a horvát-szerb etnikai kontaktzónában. (kézirat)
6. KLAJČ V. (1882): Poviest Bosne do propasti kraljevstva. Troškom piščevim, a tiskom Dioničke tiskare. Zagreb. 352 p.
7. KLAJČ V. (1974): Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb, 320. p.
8. MALCOLM N. (1995): Povijest Bosne: kratki pregled. Dani. Sarajevo, 368. p.

9. MANDIĆ D. (1990): Hrvati i Srbi dva stara različita naroda. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb, 320. p.
10. MIRDITA Z. (2004): Vlasi u historiografiji. Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 562. p.
11. MOLDOVÁN G. (1897): A román község, templom és ház Alsó-Fehérmegyében. pp. 57-72.
12. PAVLOV P. - JANEV J. (2005): A bolgárok rövid története (A kezdetektől napjainkig). 151 p.
13. POPOVIĆ J. D. (2007): Cincari. MISL, Zagreb, 244 p.
14. SCHÜTZ I. (2005): Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába. Balassi Kiadó. 222 p.
15. SEKULIĆ A. (1990): Bački Bunjevci i Šokci. Školska knjiga. Zagreb, 1990. 355. p.
16. SOKCSEVITS D. (2006): A Horvát és Szlavón Katonai Határőrvidék. In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart. Pécs, pp. 85-92.
17. TAMÁS L. (1940): Románok (oláhok). In: Erdély. Magyar történelmi Társulat. Budapest, 288. p.

Innovációs környezet és az ökoturisztikai klaszterek egy bolgár példa alapján

Sitányi László¹ – Fodor Ágnes²

Bevezetés

A regionális fejlődés irányai az Európai Unióban

Az Európai Bizottság negyedik kohéziós jelentése (2007) szerint a nemzeti és regionális szinten csökkennek a különbségek az Európai Unióban (EU). A 2007-2013-as időszakban a különböző programok keretében végrehajtott beruházások nyomán mintegy 5-15%-kal fog emelkedni a legtöbb új tagállam GDP-jének abszolút szintje. Ezen túlmenően a beruházások eredményeként 2015-re további 2 millió új munkahely jön létre. Az új tagállamoktól (különösen a legalacsonyabb egy főre jutó GDP-jű országok esetében) erőteljesebb növekedést várhatunk, s felzárkózásuk látványosan gyorsabb lesz.

Viszont ha „ráközelítünk” regionális szintre, ezzel a felzárkózási folyamattal ellentétes képet látunk. A GDP területi koncentrációja a nemzetek szintjén elég erősen tagozódik. Az európai fővárosokban és a fővárosokat körülvevő régiókban a nemzeti GDP-ből vállalt rész jelentősen növekedett, átlagosan 10-15 %-kal. Ez általános jelenség az EU-ban, nem csak az újonnan csatlakozott országokban van így. Az egyetlen olyan főváros, ahol csökkent a különbség a saját országán belüli régiókhoz képest, Berlin.

Egyre nyilvánvalóbb, hogy ennek a „fejlődésnek” a hatásai károsak. A népesség és a gazdasági tevékenység fokozódó koncentrációja a fővárosi régiókban hosszabb távon korlátozza az összesített gazdasági növekedést, mert különböző negatív körülmények (lakásárak emelkedése, üzleti tevékenységre alkalmas területek hiánya, forgalmi dugók, környezetszennyezés) a versenyképességet negatívan befolyásolják. Ez a tendencia markánsan megfigyelhető Bukarest, Zágráb, Szófia és Budapest esetében is. A népesség elővárosokba vándorlása erőteljesen megterheli a városi közlekedést, a gazdasági tevékenység szuburbanizációja pedig a hagyományos városközpontok hanyatlásához vezet. A szociális nehézségek bizonyos negyedekre koncentrálódnak. A városlakók – különösen az alacsony képzettségűek – nehezen találnak munkát, a munkahelyek nagy részét a városba ingázók töltik be.

A fővárosi régiók „gazdasági felemelkedésével” párhuzamosan vidéki területekről (természetesen minden országban vannak átmenetet képező, viszonylag sikeres vidéki régiók is) való jelentős elvándorlás, (a legelmaradottabb kistérségekben az elnéptelenedés) uralkodó tendencia a hátrányos helyzetű régiókban. A munkalehetőség hiánya a mezőgazdaság átalakulása, alacsony életszínvonalal párosul, melynek következtében csökken az oktatás, szolgáltatások színvonala. A fiatalokat mindez elvándorlásra ösztönzi, arra hogy másutt keressenek munkát, boldogulást, így ezen területek korösszetétele is romlik.

Ha a régiók kohéziójára költött euró milliárdokról szóló legfrissebb jelentés is a régiók távolodását jelzi, ezt adatokkal támasztja alá, el kell fogadnunk, hogy ennek csökkentéséhez közösségi beavatkozásra és területfejlesztési tervezésre a továbbiakban is szükség van. (PAP N. 2003)

¹ Gazdasági igazgató, DDRFÜ Kht., PhD hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola

² Tervező, elemző, VÁTI Kht.

1. Kérdések

1.1. Kérdés: *Miért fontos Köztes-Európa³ országaiban a nemzeti jövedelem és forrásainak kérdésköre?*

Bár a nemzeti jövedelem tényezőit és növelésének forrásait hosszú idők óta, a világ szegény és gazdag felén (LANDES, D. S. 1990) egyaránt kutatják, a könyvtári irodalom ellenére lassan egy évszázada megválaszolatlan és ma is a közgazdasági viták középpontjában áll. A tárgykör tisztázatlan kérdései PAPANÉK G. (2003) szerint négy nagy csoportba sorolhatók:

- a nemzeti jövedelem (GDP) forrásainak (tényezőinek) kérdésköre;
- az innováció gazdasági szerepe;
- a GDP és az innováció közti kapcsolatok elemzésének célszerű módszerei,
- a különböző módszerek alkalmazásánál felhasználható adatbázisok.

1.2. kérdés: *Milyen modellek, innováció terjedési és gazdasági elméletek alapján vizsgálhatjuk a fenti kérdéseket?*

1.3. kérdés: *Milyen lépések sorozatával alakítható ki a gyakorlatban egy ökoturisztikai klaszter?*

2. Innováció és versenyképesség kapcsolata

Az EU „Lisszaboni Stratégiájában” (EUROPEAN COUNCIL, 2000) foglaltak alapján, mind a 2004-ben csatlakozott, mind a jelölt országoknak fejlesztéspolitikájukban tekintettel kell lenni arra, hogy korunk posztindusztriális társadalmában, a mielőbbi felzárkózást a nemzetgazdaságot alkotó vállalatok⁴ versenyképességének és innovativitásának összekapcsolása, e kapocs erősítése jelentheti. Az OECD nemzetközi felméréseinek eredményei szerint az innováció és a versenyképesség az úgynevezett nemzeti innovációs rendszerekben (NIS) kapcsolható össze és fejleszthető. (OECD, 1994)

2.1. Innováció

SCHUMPETER (1912, 1980) fektette le az innováció meghatározásának elméleti alapjait, nevezte meg hordozójaként a vállalkozót és megfogalmazta öt alaptípusát. Sokkal ritkábban idézik, pedig legalább olyan fontos, – kommunikációs infrastruktúrával⁵ szegényesen ellátott térségünkben pedig különlegesen – hogy SCHUMPETER leírta a technikai változások elterjedésének teljes folyamatát is. Ennek három fő fázisát különböztette meg:

- 1) A feltalálás (invenció), az új ötletek megszületésének és kifejlesztésének időszaka.

---

³ Pándi Lajos alapján a Balti-tengertől az Égei-tengerig terjedő hatalmas földrajzi sávot, a modern kori történelem „mozgó határsávját” értjük ezalatt, melyben „etnikai sokszínűség, kevertség és töredezettség” uralkodik. Ez az elnevezés egyben „értékválasztást rejt: a független kisállami régiót, mint Európa és Oroszország ütközőzónájának ideáját” (PÁNDI L. 1995)

⁴ A *vállalat* (company) fogalmát — a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően — szélesen értelmezve használjuk és minden gazdálkodó szervezetet így nevezünk.

⁵ A teljes (személyek, áru, információ, energia) kommunikációra érvényes: Köztes-Európa országaiban szegényes a háttere a közlekedés, az energiaszállítás, az informatika és a telekommunikáció infrastruktúrájának. Az informatika, az innovációt, a hálózatosodáshoz szükséges kapcsolattartást nagyon hatékonyan segít — de csak a megfelelően megfogalmazott stratégiához illeszkedő és sosem öncélú (SITÁNYI L. 2005) — a földrajzi akadályokat, a térségben jellemzően alacsony fejlettségű közlekedési infrastruktúra hatását csökkentő tényező lehet.

- 2) Az innováció, az új ötleteknek a piacképes terméké/termelési folyamatá alakítása.
- 3) Az elterjedés (diffúzió) szakasza, amikor az új termékek és termelési folyamatok meghódítják a piacokat.

Térségünkben feltétlenül meg kell említeni a SCHUMPETER által alkotott harmadik fogalmat, a „*teremtő pusztítás*”-t (creative destruction). Ez a meghatározás egész Köztes-Európa átalakuló, gazdasági-, társadalmi rendszert változtató országaiban ma is érvényes: „*Az új megszületése gyakran együtt jár a régi intézmények, kapacitások, eljárások, tudások, termékek és piacaik átalakulásával, néha pusztulásával is.*” Egy klaszter kialakulásával a térségben lévő szervezetek együttműködéséből kimaradó szervezetek versenyhátrányba kerülnek és előbb-utóbb kiszorulnak a piacról, vagy piaci részesedésük és jelenlétük megtartása sokkal nagyobb költségekkel, ráfordításokkal tartható csak fenn, így a kimaradók a „teremtő pusztítás” áldozataivá válnak, míg a tagok fejlődési pályára állhatnak.

2.2. Versenyképesség

CHIKÁN A. (2001) meghatározása szerint: „*A nemzetgazdasági versenyképesség a gazdaság azon képességét jelenti, hogy a nemzetközi kereskedelem támasztotta követelményeknek megfelelően úgy képes létrehozni, termelni, elosztani és/vagy szolgáltatni termékeket, hogy közben saját termelési tényezőinek hozadéka növekszik*”. Ez utóbbi különösen fontos egy ökoturisztikai klaszter kialakítása esetében. A klaszter céljai között ugyanis a gazdasági, kereskedelmi előnyöknek bizonyos szinten korlátját jelenti a természeti környezet, amelynek túlterhelésével, azaz a gazdasági előnyök túlzott hangsúlyozásával éppen a klaszter alapjai sérülnek, azaz a turisztikai vonzerők. Így a versenyképesség vonatkozásában a természeti tényezők figyelembe vételének szükségessége erőteljesebben megjelenik, mint más gazdasági szektorokban.

2.3. Új erőforrások, regionális innováció

STOHR (1989) szerint a XX. század második felének modern/posztmodern korszakváltása gyökeresen megváltoztatja regionális fejlődés, a területi politika jellemzőit is. E korszakváltás, témánk szempontjából legfontosabb jellemzőit az 1. táblázat foglalja össze.

*E jelenségek kialakulása együtt jár, sőt egyik oka az **egész földrészünket átfogó jelenségeknek: Az európai regionalizmus feltámadásának.*** (FARAGÓ L. 1991)

2.4. Nemzeti innovációs rendszerek

A nemzeti innovációs rendszerek (National Innovation System, NIS) kutatásának és szakirodalmának alig két évtizedes múltja van. Először Freeman említi, mint a köz- és magánszektor intézményeinek hálózatát, melyek elindítja, alkalmazza, módosítja és elterjeszti az új technológiákat (FREEMAN, C. 1987), de csak egy évvel később, Lundvall cikkének publikálását követően váltott ki komoly visszhangot. (LUNDVALL, B.-Å. 1988)

Innovációs rendszerek nemcsak nemzeti, hanem globális, regionális szinten, vagy vállalatok helyi hálózataiban, iparvállalati csoportjaiban, szervezetek együttműködésén alapuló klaszterekben is megkülönböztethetőek, mégis indokolt a rendszer nemzeti szinten történő vizsgálata, mivel egy adott ország szempontjából a nemzeti jellemzők másféle szintek kialakulására is hatnak. (PAP N. – SITÁNYI L. 2007a)

1. táblázat: Modern/posztmodern korszakváltás

JELLEMZŐK	MODERN	POSZTMODERN TÁRSADALOM
Alapvető irányultság	Kettősség (fejlett/elmaradott)	Többoldalú (különböző regionális szerkezeti hiányosságok)
Stratégia jellege	Regionális növekedés	Regionális innováció
Szervezeti forma	Centralizált, államilag irányított és támogatott	Decentralizált, lokális és regionális szint szerepe meghatározó
Szemléletmód	Interregionális újraelosztás	Belső regionális források mobilizálása
Főbb fejlesztési irányok	Anyagi tőke Növekedés (mennyiségi tényezők) Feldolgozóipar Projektek Néhány nagyvállalat és projekt	Információ, innováció, technológia Flexibilitás (minőségi elemek) Szolgáltatások, ágazatok közötti kapcsolatok Programok Kis- és középvállalkozások és programok sokasága
Beavatkozási probléma-területek	Földrajzilag lehatárolt térség „Tervezett” növekedési centrumok	Gyorsan változó, folyamatosan alakuló térség „Spontán” helyi forrás mobilitás

FORRÁS: STOHR, W. 1989 alapján

3. Az innováció terjedésének és környezetének hatásai

3.1. A területfejlesztés hagyományos eszközzrendszere

A fejlett, nyugati (indusztriális) országokban a hagyományos területfejlesztési eszközöket az ötvenes évektől kezdték alkalmazni, mikor a regionális politikák még a kiegyenlítésre helyezték a hangsúlyt. Úgy gondolták, hogy „fentről” (top-down szemlélet) meg lehet oldani minden problémát. (RECHNITZER J. 1998) Azóta a hagyományos termelési tényezők (munkaerő, tőke, technikai fejlődés) szemlélete átalakult és az utóbbi évtizedek kutatásai bebizonyították, hogy a gazdaság és annak szereplői sokkal összetettebb okok, a fent felsorolt hagyományos szempontokon túl, még számos, folyton változó, egymásra is ható, néha szinergikus, egymást erősítő, míg mások egymást kioltó tényező hatása alapján cselekszenek.

A klaszterek kérdéscsoportja az elméleti kérdést igen aktuálissá tesz. A hazai gazdasági környezetben, a meglévő vállalati kultúrával igen nehezen lett volna elképzelhető együttműködés, illetve klaszterek kialakítása. Az országban korábban az individuális fejlődés és fejlesztés nyert teret, ennek a vállalkozói kultúrának a megváltoztatásához szükség volt a top-down szemlélet gyakorlati megvalósításához, ezt az állami szerepvállalás, a klaszterek kialakítására vonatkozó 2001. évben először megkezdett klaszterek kialakítására vonatkozó pályázati rendszerek elindítása biztosította. Az EU csatlakozást követően mind az NFT, mind az ÚMFT pályázatai továbbvitték ennek támogatását.

3.2. Innovációs környezet, tényekre alapozott fejlesztés

A tervezett fejlesztés elemei, vizsgált területen feltárt adatokra, tényekre, *a valóságra KELL, hogy épüljenek*. Az innovációs környezetet mindig alaposan elemezni kell. Az innováció és a K+F csak azért, mert a fejlesztések közé tartoznak, nem tévesztendő össze a légvárak építésével. (Pap N. – SITÁNYI L. 2007b) Nagyon fontos a pénztöke is, de az általános felfogással szemben a döntő kérdés mégsem a vállalkozás innovációjához rendelkezésére álló saját forrás, vagy e tevékenységek állami támogatásának mértéke. *A siker a kutatások szerint nem az állami támogatás összegétől, hanem elsősorban az innovációt körülvevő környezettől, az innovációs miliőtől függ.* (RECHNITZER J. 1998) Nem elhanyagolható szempont ugyanakkor az sem, hogy a kialakult gazdasági térben a résztvevő magán, állami és civil szervezetek miként képesek együttműködni a gazdaság, a társadalom és a természeti környezet fejlődésének érdekében. A vállalkozói, illetve általánosságban megfogalmazható, hogy a magyar mentalitás az együttműködést érdekeinek maximális megvalósítása mellett hajlandó csak fenntartani, így az együttműködési formák jellemzően addig maradnak fenn, amíg azokon keresztül nagyobb gazdasági hasznot tud maga számára megteremteni, mintha önállóan jelenne meg a piacon elképzeléseivel.

3.3. Az „új növekedés” elmélete

Az 1990-es évek elejétől a nyugati közgazdászok egy új növekedési elméletet alakítottak ki, ez az ún. „New Growth Theory” (CORTRIGHT, J. 2001). A nemzetgazdaságok, régiók közötti növekedési ütemkülönbség tényeiből kiindulva a felzárkózás, a fejlettségi szintek stabilitásának és megváltoztathatóságának dilemmáit vizsgálja. Látható, hogy a világot átfogó fejlett és viszonylag biztonságos informatikai rendszerek segítségével a tőke (pénztöke) és a műszaki tudásanyag rendkívüli sebességgel mozog a Föld felszínén. A mai, könnyen átjárható határok mellett a munkaerő ezeknél lassabban ugyan, de relatíve, korábbi önmagához képest gyorsan képes követni ezeket. Az elmélet meghatározó alapfogalma a terjedés (diffúzió): A gyorsan iparosodó távol-keleti „kis tigrisek” - egyéb más tényezők mellett (BOD PÉTER Á. 2003) - ezért tudtak hirtelen kiemelkedni. Ennek az elméleti irányznak láthatóan más a gondolati kerete, mint a stabil növekedés korában megalkotott modelleknek. A „később jövők előnye”, a már járt úton való haladás, gyorsabb, biztonságosabb és olcsóbb. (PAP N. – SZABÓ L. 2000) Ez a modell Köztes-Európa egyedi viszonyai közepette is jól alkalmazhatónak tűnik.

4. Az innováció fejlesztés külső és belső erőforrásai

4.1. Az állam szerepe

A III. évezred elején az államnak nem csak elméletben, hanem a gyakorlatban, tetteiben is egyre erősebben érvényesítenie kell a regionális szempontokat a fejlesztésben. Nem az erőltetett kiegyenlítésre, hanem a területi szerkezetekben meglévő sokszínűség érvényesítésére, a belső, endogén elemek megújítására, erőforrásainak kihasználására, a különbözőségek egyedi kezelésére kell építeni (FARAGÓ L. 1991), hogy közben a fenntarthatóság elvét is figyelembe veszi. Ez a tézis igaz az Európai Unió és a nemzetállamok szintjén is.

Ezeket a célokat abban az esetben tudja hatékonyan megvalósítani az államháztartás, ha átlátható rendszereket működtet, vagyis kizárja a korrupciót és növeli az olyan jellegű szolgáltatásokat, amelyek csökkentik a korrupció lehetőségét. Erre legalkalmasabb

eszköz az informatika, az ún. állami „e-szolgáltatások” minél szélesebb körűvé tétele. (BAKÁCS A. - BORKÓ T. 2006)

A pontszerűen működő, egymással konkuráló turisztikai vállalkozások, szolgáltatók sem a hazai, sem a nemzetközi piacon nem lehetnek olyan eredményesek, mint az összehangolt turisztikai kínálatral rendelkező, egységesen megjelenő, közös marketing- és információs rendszereket használó szervezetek együttműködési hálózatai. A bizalomra épülő hálózatok segíthetik a kisvállalatokat speciális erőforrások kihasználásában a tudás megosztása által.

Az európai klaszterek jellemzőit és helyzetét elemző Eurobarométer felmérés szerint (SZABÓ, 2006) az Európai Unióban minden negyedik (minimum húsz alkalmazottal működő) vállalat klaszter környezetben dolgozik, azaz szoros együttműködésben más helyi vállalatokkal. Bár az Egyesült Királyságot, amely az élen jár az aktív klaszterek tekintetében, Lettország és Írország követi, a klaszteresedés és a hálózatos együttműködés inkább jellemző a tizenöt legrégebbi tagállamra.

A kisvállalkozások önmagukban általában kevés tőkével rendelkeznek az európai piaci versenyhez, valamint a technológiai, műszaki és termékfejlesztésekhez. Innováció nélkül viszont szinte lehetetlen a jövőben megmaradni. A klaszterek az elkülönülő kisvállalkozásokat célirányosan integrálják, miközben meghagyják azok arcukat, és a tagvállalkozásainak többletjövédelmet tudnak hozni. A klaszterek segítik a kis- és középvállalatok üzleti hálóba való beépítését, vertikális és horizontális kapcsolódások létrejöttét az ágazaton belül különböző vállalkozások, kutatóhelyek és intézmények között.

A regionális szint jelentőségét hangsúlyozó szemléletet hozott az 1990-es évek elején Észak-Amerikából elindult „új világgazdaságtan”, mely *a gazdasági tevékenységek térbeli szerkezetének kialakulásához vezető okok feltárását a közgazdaságtan központi feladatának tartja*. KRUGMAN, P. (1991) szerint a gazdasági elemzésnek (és ebből következően a klaszterek fejlődését segíteni kívánó tervezésnek, valamint ezen tervek végrehajtásának is) *tényleges egységei nem az országok, hanem az őket alkotó régiók*.

A szakirodalomban évek óta erősödő összhang mutatkozik a tekintetben is, hogy *a regionális szintnek döntő szerepe van az innovációs környezet, miliő kialakulásában*. Számos könyv jelent meg a nemzetközi irodalomban és magyarul is (Rechnitzer J. 1998; DÖRY T. 2004) melyek megkísérlik feltárni az innovativitás forrásait. Ezek eltérő adatbázisokra épülnek, más megközelítést használnak, még az elemzés alapegységét is különbözően értelmezik, de azt egybehangzóan állítják, hogy az innováció a kulcstényezője:

- a nemzetközi versenyképesség erősödésének;
- a gazdasági növekedésnek;
- az életszínvonal emelkedésének. (ÁCS J. Z.–VARGA A. 2002)

A regionális⁶ és iparági⁷ klaszterek és a klaszter-orientált fejlesztési politikai megközelítés a fejlett nyugati országokban az elmúlt évtizedben a gazdaságfejlesztés és a területfejlesztés egyik legsikeresebb eszközévé váltak (GROSZ, 2005).

Az ökoturisztikai klaszterek esetében a természetvédelmi területek, természeti értékek megőrzéséhez, szakszerű bemutatásához, a turizmus tudatos irányításához és

---

⁶ „Egy adott iparág versenyző és kooperáló vállalatai, kapcsolódó és támogató iparágai, pénzügyi intézmények, szolgáltató és együttműködő infrastrukturális (háttér)intézmények (oktatás, szakképzés, kutatás), vállalati szövetségek (kamarák, klubok) innovatív kapcsolatrendszerén alapuló földrajzi koncentrációja.” (Porter, 2000)

⁷ „A profitorientált vállalkozások és a nem profitorientált szervezetek olyan csoportosulása, ahol a csoporthoz való tartozás jelentős mértékben hozzájárul az egyes tagok versenyképességéhez. A klaszter tagjait a beszállítói kapcsolatok, a közös technológiák, a közös vásárlók vagy disztribúciós csatornák, illetve a közös munkaerőpiac köti össze.” (Enright, 1997.)

szervezéséhez nem csupán lokális és horizontális együttműködő partnerekre van szükség. A téma összetettségére való tekintettel a porteri megfogalmazásnak megfelelő regionális klaszter elindításának van létjogosultsága, amely „egy adott iparág versenyző és kooperáló vállalatait, kapcsolódó és támogató iparágai (természetvédelem, ökoturizmus), pénzügyi intézményeit, szolgáltató és együttműködő infrastrukturális (háttér)intézményeit (oktatás, szakképzés, kutatás), vállalkozói szövetségeit (kamarák, klubok) innovatív kapcsolatrendszerén alapulva tömöríti.

4.2 Tudásáramlás, akadémiai szektor

Az EUROPEAN COMMISSION (2003) tanulmánya szerint a K+F pénzek felhasználásánál előnyben kell részesíteni az ipar-egyetem és az ipar-kutatóhely együttműködéseket, mert felmérésük szerint ez a támogatás leghatékonyabb módja. A finanszírozás kialakításakor úgy kell tekinteni a felsőoktatást és a K+F szektort, mint a nemzetgazdaság versenyképességének meghatározó szereplőjét, fő „tudás-szállítóját”.

5. A Bolgár ökoturisztikai klaszter kialakulása

2000-ben kezdődött meg az az Egyesült Államok által támogatott kutatási projekt, amely Bulgária gazdasági fejlesztésének stratégiáját volt hivatott elkészíteni. A *US Agency for International Development under the Biodiversity Conservation and Economic Growth Projects I and II* keretében került sor az ökoturizmus nemzeti fejlesztési programjának kidolgozására, amelynek részeként egy amerikai professzor, Dr. Donald E. Hawkins a versenyképes ökoturisztikai klaszter megközelítést kidolgozta.

A kutató Porter „gyémánt modell”-jét használta fel arra, hogy a lehetséges stratégiákat felállítsa. Porter (2000) állítása szerint kompetitív előnye egy vállalkozásnak, vagy cégcsoportnak az alábbi négy alapelem összekombinálásával lehetséges:

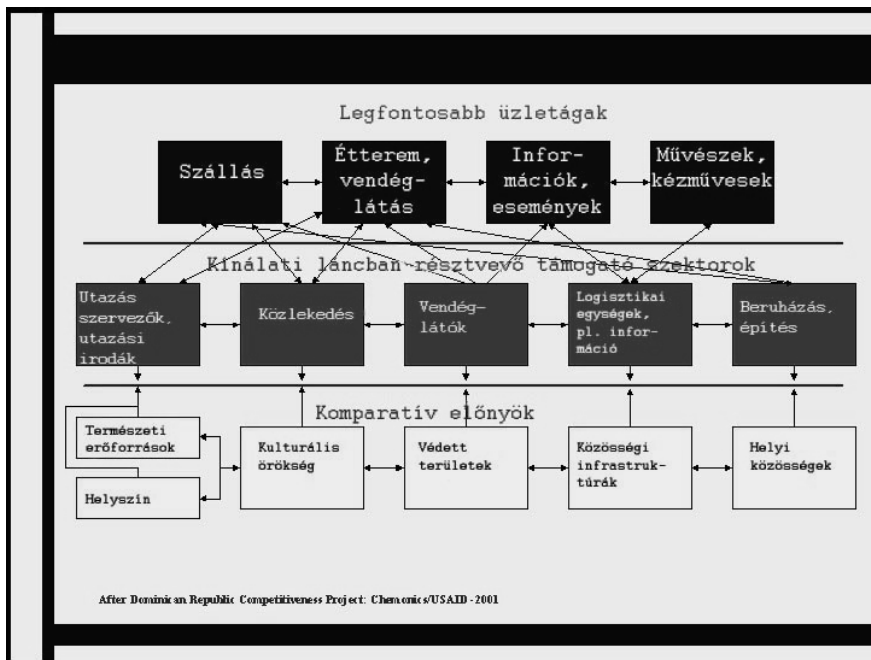
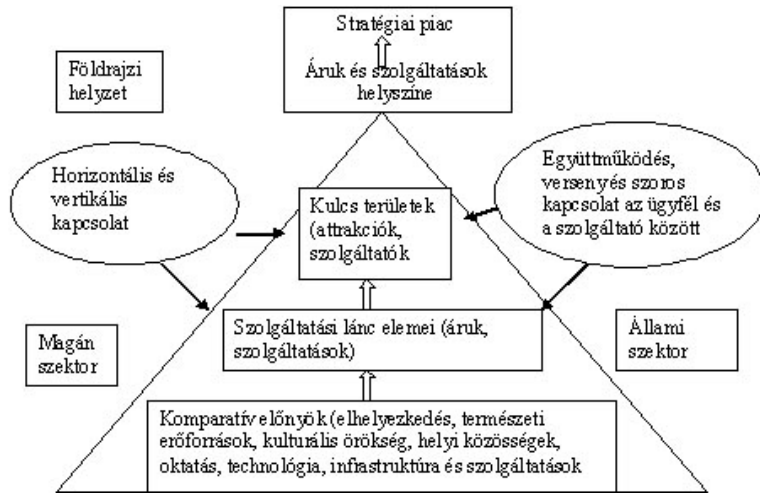
1. Faktor feltételek (föld, munkaerő, tőke);
2. Keresleti feltételek (bel- és külföldi vendégek száma, küldőországok piaca, viselkedés, megelégedettség);
3. Kapcsolódó kínálati szektorok (innovatív, dinamikus szálláshelyek, közlekedés, vendéglátóhelyek, szakképzett munkaerő);
4. Stratégia, szerkezet és versengés a cégek között.

További lehetséges elemek, a véletlenek, pl. technológiai előnyök, piaci változások, terrorista akciók, politikai döntések, amelyekre közvetlen hatásunk nincsen.

A bolgár ökoturisztikai klaszter a fenntarthatóság elvének és gyakorlatának figyelembe vételével az alábbi célokat tűzte ki maga elé:

- Biológiai sokféleség megőrzése: a természeti és a kulturális erőforrások megőrzésével;
- A szegénység csökkentése a KKV-k fejlesztésével, munkahelyteremtéssel és a szociális egyenlőség elérését szolgáló intézkedésekkel;
- Gazdasági életképesség a tőke elérésén, a befektetések megtérülésén és profit szerzésen keresztül.

1. ábra: A versenyképes ökoturisztikai klaszter felépítése

A versenyképes klaszter koncepció nem más, mint egy tevékenységekből és kínálati lánc egyes elemeiből összeépített szolgáltatásokból álló stratégia.

A versenyképes klaszter megvizsgálja és támogatja a magán szektor, a civil szervezetek, a kormány stratégiai kapcsolatainak kialakítását a bulgáriai természetvédelmi területek ökoturisztikai fejlesztése érdekében. Ezt a kapcsolatrendszer mutatja be a következő ábra.

Forrás: HAWKINS D. E. (2001) Protected Areas Ecotourism Competitive Cluster Approach to Biodiversity Conservation and Economic Growth in Bulgaria

A „versenyképes klaszter” koncepció egy hatékony ökoturisztikai kínálati lánc egyes tevékenységeinek és szolgáltatásainak stratégiai szervezése. A természetvédelmi területekre épülő ökoturisztikai klaszter alapja a természetvédelmi terület természeti attrakciókból és a biológiai sokféleségből származó komparatív előny.

A klaszter gyakorlatilag a turisztikai termék minden ágazatát magában foglalja, ez teremti meg az alapját a koherens, teljes körű szolgáltató bázisnak. A klaszterben az ökoturisztikai attrakció köré csoportosuló, egymással versengő, ugyanakkor kooperatív vállalkozások vesznek részt. A klaszter alapvetően a turisztikai keresletre épít, amelynek felállítása során az egyes lépések közben piacelemzéseket kell elvégezni.

A klaszterben, Bulgáriában az állami szereplőkön túl a közlekedési társaságok, közszolgáltatók, oktató és képző intézmények, helyi termékek gyártói, készítői, támogató szervezetek, kiegészítő szolgáltatásokat nyújtó szervezetek, csoportosulnak a turisztikai attrakció és az alapvető turisztikai szolgáltatások (vendéglátás, szállás, utazás, speciális szolgáltatások, utazás közvetítők, -szervezők) köré.

A klaszter felépítésének lépései

1. Minden szervezetet, szereplőt tartalmazó érintett csoport felállítása
2. Képzés/oktatás / tudatosítás a közösségen belül
3. Jogi és szabályozási keretek megadása
4. Kis- és közepes vállalkozások megerősítése
5. Desztináció menedzsment kiterjesztése a lakóközösség bevonásával
6. Különböző termékek létrehozása és fenntarthatóságának terve
7. Környezetvédelmi menedzsment és minősítési rendszer kidolgozása a desztináció helyszínére
8. Indikátor és monitoring rendszerek kifejlesztése.

Összefoglalás

A Köztes-Európai innováció fejlesztés eszközei

Bár a tőkehiány a vállalkozások növekedésének általános gátja az egész régióban az állam nem csak támogatásokkal képes javítani a nemzetgazdaság versenyképességén. A siker a kutatások szerint nem az állami támogatás összegétől, hanem elsősorban az innovációt körülvevő környezettől, az „innovációs miliőtől” függ. Az innováció nemzeti szintű fejlesztéséhez elengedhetetlen, hogy az adott ország gazdaságpolitikájának irányítói egységes innovációs rendszert építsenek fel. Sajnos, ez ma hiányzik a Köztes-Európa átmeneti gazdaságainak többségében. (OECD 1998)

A lehetséges állami beavatkozások Köztes-Európa országaiban

1. terület: *A hatékony állami szerepvállalás a központosított források hatékony felhasználására és az „értéket a pénzünkért” elv alkalmazása*

Nem az állam mérete határozza meg azt, hogy egy nemzetgazdaság versenyképes vagy sem. Az állami szerepvállalás, a jövedelem újraelosztás mértéke, valamint a jóléti kiadások nagysága, azaz az állam nagyobb mérete önmagukban nem jelentenek sikertelen gazdaságot. A jelentős jövedelemátcsoportosítással működő skandináv modell kitűnő példája a hatékony, ugyanakkor méltányos szociális rendszer működtetésének. A hatékony állami szerepvállalás akkor valósul meg – az európai modellek vizsgálata alapján – ha az állam képes a központosított források hatékony felhasználására és az

„értéket a pénzünkért” (value for our money) jellegű szolgáltatások nyújtására. Alulról szerveződő versenyképes klaszterek támogatása állami szerepvállalással. A „versenyképes klaszter modell” lépéssorozata alkalmazható a hazai turisztikai, ökoturisztikai klaszterek kialakításában is.

2. terület: *Átlátható rendszerek működtetése a hatékonyság érdekében*

- Nemzeti innovációs rendszer (NIS) folyamatos működtetése, mely a kormányzati politikák megfogalmazásának és megvalósításának keretét alkotja.
- Az állami szerepvállalás hatékonyságának növelése:
  - a hivatali korrupció tényleges visszaszorítása; a bizalmi index javítása;
  - az átláthatóság erősítése, az e-kormányzati és önkormányzati elektronikus, információs szolgáltatásainak bevezetésén keresztül

3. terület: *Megfelelő jogi háttér, ellenőrzés, hatások vizsgálata*

A szabályozók, a jogszabályi háttér kialakításakor⁸, illetve változtatásokor figyelni kell az innovációra és a versenyképességre, BORSI B. (2004) szerint kiemelten az alábbiakra:

- Szellemi tulajdonjogok védelme⁹;
- Projektalapú kutatás-fejlesztés (K+F) finanszírozás;
- Az erre költött pénzek felhasználásának átláthatósága;
- K+F programok érdemi hatásvizsgálata, elszámoltatása

Irodalom

1. ÁCS J. Z.–VARGA A. (2002): *Geography, Endogenous Growth, and Innovation*, International Regional Science Review, Vol. 25, No. 1, pp.132-148
2. BAKÁCS A. - BORKÓ T. (2006) *Az állami szerepvállalás modelljei*. ICEG-EC, Budapest, p.36
3. BOD PÉTER Á. (2003) *Az innováció hatása a nemzeti jövedelem növekedésére*. in: Pakucs J. – Lóránt K. (szerk.): *Az innováció hatása a nemzeti jövedelem növekedésére*, MISZ, Bp, pp.112-120
4. BORSI B. (2004) *A versenyképesség, illetve a technológia- és tudásáramlás közötti összefüggések a magyar feldolgozóiparban*. in: Palánkai T. (szerk) *EU csatlakozás és versenyképesség*, GKI Rt. Budapest, pp.57-81
5. CHIKÁN A. (2001): *A versenyképesség koncepcionális háttere és alakulása a XXI. század küszöbén*. Előadás. BKÁE, Vállalatgazdaságtan Tanszék, Budapest
6. CORTRIGHT, J. (2001): *The New Growth Theory, Technology and Learning: A Practitioner's Guide*. U.S. Economic Development Administration, Washington (DC), p.40
7. DÖRY T. (2005) *Regionális innováció-politika*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp.59
8. ENRIGHT, M.J. (1997) *Regional clusters and economic development: A research agenda*. In: Staber, U. H. et al. (eds) *Business Networks: Prospects for Regional Development*. Berlin, Walter de Gruyter.
9. EUROPEAN COMMISSION (2003): *Raising EU R&D Intensity: Improving the Effectiveness of Public Support Mechanisms for Private Sector Research and Development*. Brussels

---

⁸ Ezek a típusú változtatások is nagyon fontosak, ráadásul nem igényelnek költséges infrastrukturális beruházást.

⁹ Az 1000 állampolgárra jutó magyar szabadalmak száma nemzetközi összehasonlításban nagyon alacsony.

10. EUROPEAN COUNCIL (2000): *Presidency Conclusions*, Lisbon, p.26, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.en0.htm
11. EURÓPAI BIZOTTSÁG (2007) *Gyarapodó régiók, növekvő Európa – Negyedik jelentés a gazdasági és társadalmi kohézióról*, Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxembourg, p.222
12. FARAGÓ L. (1991) *Posztmodern: a modern kritikája, avagy az új kihívás*. TÉT, 4. sz. pp. 1-16
13. FREEMAN, C. (1987): *Technology and Economic Performance: Lessons from Japan*, Pinter, Publisher, London
14. GROSZ A. (2005) *Klaszteresedés és klaszterorientált politika Magyarországon – potenciális autóipari klaszter az észak-dunántúli térségben*. Doktori értekezés. Pécs, Pécs Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar.
15. HAWKINS D. E. (2001): *A Protected Areas Ecotourism Competitive Cluster Approach to Catalyse Biodiversity Conservation and Economic Growth in Bulgaria* Website: www.multilingual-matters.net/jost/012/0219/jost0120219.pdf.
16. KRUGMAN, P. (1991) *Geography and Trade*, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, (MA)
17. LANDES, D.S. (1990): *Why Are We So Rich and They So Poor?* American Economic Association Papers and Proceedings. No. 80.
18. LUNDEVALL, B.-Å. (1988): *Innovation and an Interactive process: from User-Producer Interaction to National System of Innovation*. In: Dosi, G et al, (ed): *Technical Change and Economic Theory*. Pinter Publishers. London/New York.
19. OECD (1994): *Oslo Manual*. Párizs, Magyarul (1994), MeH, Budapest
20. OECD (1998): *The Competitiveness of Transition Economies*, Tanulmány, Párizs
21. PÁNDI L. (1995): *Köztes-Európa 1763 - 1993*, Osiris-Századvég Kiadó, Budapest. p.798
22. PAP N. – SZABÓ L. (2000): *Az innováció fejlesztési stratégia alapelvei*. In.: Pap N. – Szabó L. (szerk.): *Az innováció szerepe a terület- és vidékfejlesztésben*. Konferenciakötet, Dombóvár, pp. 59-76
23. PAP N. (2003) *Geographic Aspects of Regional Development Policy*. – *Development and Finance*, 3. szám, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 81-87.
24. PAP N. – SITÁNYI L. (2007a) *Az innováció szerepe a területi fejlesztésben*. László M. — Pap N. (szerk) *Bevezetés a terület- és településfejlesztésbe*, Lomart Kiadó, Pécs, pp.115-139
25. PAP N. – SITÁNYI L. (2007b) *Innováció az elmaradott, illetve rurális térségekben*. In: László M. — Pap N. (szerk) *Területfejlesztés a gyakorlatban*, Lomart Kiadó, Pécs, pp.13-43.
26. PAPANÉK G. (2003) *Az innováció hatása a nemzeti jövedelem növekedésére*. Opponensi vélemény, in: Pakucs J. – Lóránt K. (szerk.) *Az innováció hatása a nemzeti jövedelem növekedésére*, Magyar Innovációs Szövetség, Budapest, pp. 109-111
27. PORTER, M. E. (2000) *Locations, Clusters and Company Strategy*. In.: Clark – Feldman – Gertler (ed) *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford Univ. Press. pp. 253-274.
28. RECHNITZER J. (1998) *Területi stratégiák*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, p.348
29. SCHUMPETER, J. A. (1912, 1980) *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

30. SITÁNYI L. (2005) *Helyi stratégiakutatások az infokommunikációs társadalomban.* In: Pap N. – Végh A. (szerk.) IV. magyar politikai földrajzi konferencia, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 249-261.
31. STOHR, W. (1989) *Regional policy at the crossroads: an overview.* in: Albrechts, L. – Moulaert, F. – Roberts, P. – Swyngedouw, E. (eds), *Regional Policy at the Crossroads: European Perspectives*, Jessica Kingsley Publishers, London, pp.191-197.

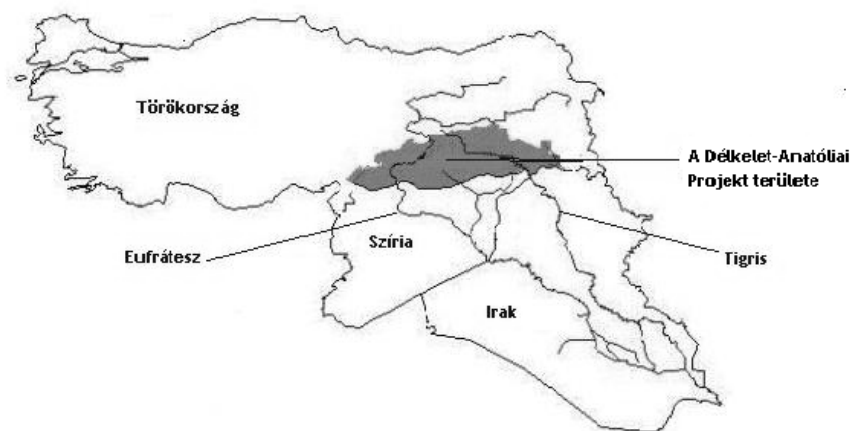
A Délkelet-Anatóliai Projekt (GAP), avagy a víz ura Törökország¹

Vati Tamás²

1. Délkelet-Anatólia és az Eufrátesz-Tigris vízgyűjtő területe

Délkelet-Anatólia az Eufrátesz és a Tigris medencéinek, délről Szíriával, míg délkeleti irányból Irakkal határos törökországi térszíneit jelenti. A legkisebb kiterjedésű régió (az ország területének 9,7%-a, összesen 75 358 km²) kilenc közigazgatási egységet foglal magába: Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, és Şırnak tartományokat.

1. ábra: Délkelet-Anatólia és az Eufrátesz-Tigris vízgyűjtő területe

FORRÁS: <http://www.gap.gov.tr/>

Nyugat-Ázsia legnagyobb vízfolyása az Eufrátesz, ami Törökország területén, az Örmény-felföldön ered, és 2700 km hosszan húzódik a Közel-Kelet területén. Délkeleti irányban haladva éri el Szíriát Karkamisnál, majd útját folytatva Irak területén Al-Qurnah közelében fut össze és egyesül a Tigrissel, míg végül Shatt al Arab néven torkollik a Perzsa-öbölbe. Ahogy eléri Irak síkságait, az Eufrátesz vízhozama és sebessége jelentősen csökken.³

Az 1900 km hosszú Tigris tipikus hegyi folyó, mely a Torosz-hegységben ered. Törökországi szakasza 450 km hosszú, majd 32 km-en a határt jelenti a török és szír állam között.

¹ A tanulmány az MFB Habilitas Ösztöndíj Program támogatásával készült.

² PhD-hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola

³ Érdeemes megemlíteni, hogy Szaúd-Arábiát és Iránt rendszerint kihagyják a folyók melletti államok sorából. Előbbi azért, mert a területéhez köthető folyószakasz általában kiszárad nyáron, utóbbin pedig egyik sem folyik keresztül, de a Tigris vízgyűjtőjéhez tartozik területének nagy része.

A folyókban rejlő mezőgazdasági és energetikai potenciál eloszlása rendkívül egyenetlen, aránytalanul kedvező helyzetben van a folyók felsőszakaszával rendelkező Törökország, a másik két állammal szemben.⁴

2. A történeti háttér és az első vízmegosztási konfliktusok

Az Eufrátesz és a Tigris folyásán tehát három állam: Törökország, Szíria és Irak osztozik. A folyók vízmegosztásához kapcsolódó konfliktus tipikus közel-keleti sajátosságokkal bír. Az ellentétek alapja a térség népesedésére jellemző gyors növekedés, amely együtt jár a víz iránti igény erősödésével. A mai napig létező és érezhető történelmi és politikai nézeteltérések pedig tovább erősítették a problémákat:

- Az Oszmán Birodalom emléke (Irakot és Szíriát is meghódították az oszmánok).
- Történelmi területi vita Törökország és Szíria között Hatay tartományról.
- A hidegháború idején Törökország nyugati, míg Szíria és Irak szovjet befolyás alatt állt.
- A kurd konfliktus kérdése 1978-1999 között (Szíriában voltak a kommunista gyökerű PKK kiképző bázisai, Öcalan gyakorlatilag szír területekről irányította véres harcát a független Kurdisztánért).
- Míg az 1970-es években Irak került szembe a másik két állammal a kurdok miatt, addig a következő évtizedben Szíria katonai készülődését kellett állandó, határok menti erődemonstrációval kontrollálnia Iraknak és Törökországnak.
- Az Öböl-háború az 1990-es évek elején (Szíria, Törökország ↔ Irak).
- Az izraeli-török katonai és kereskedelmi kapcsolat, mely a közel-keleti arab államok számára „megbocsáthatatlan hiba” Ankara részéről.
- A nemzeti biztonság és a határok védelme.
- A vallási csoportok közötti különbségek (Törökországban a szunniták, Irakban a síiták vannak többségben, míg Szíriában az eleve kisebbségnek számító aleviták kezében van a politikai hatalom) is forrásai lehetnek az egymás közötti súrlódásnak.

Azt, hogy nem új keletű problémáról van szó, illetve jelentősége igen komoly, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1920-ban, a párizsi békeszerződések aláírásakor jött létre először a terület (akkor még Mezopotámia) vízfelhasználásával kapcsolatos megállapodás. A francia-brit egyezmény egy bizottság felállításáról döntött, melynek feladata az Eufrátesz és Tigris vizsgálata és vízüik hasznosítási lehetőségének összehangolása lett volna.⁵

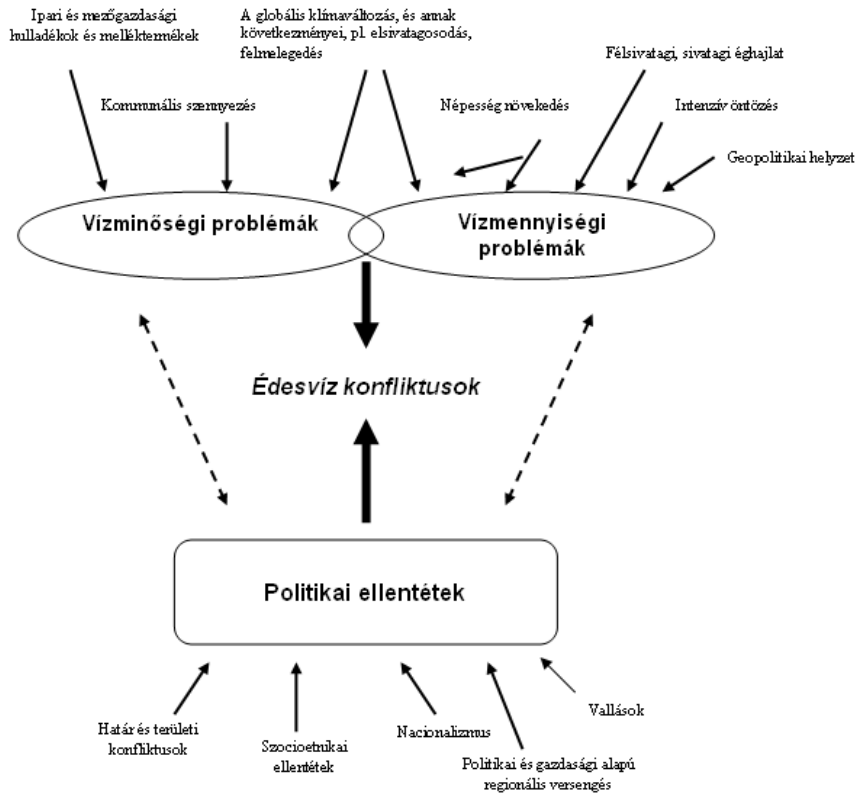
1946-ban török-iraki megállapodásra került sor, melynek fő célja a török területen való intenzívebb védelmi és megfigyelési rendszer kiépítése, annak okán, hogy megakadályozzák az áradást a folyó alsó szakaszán, Irakban.

---

⁴ Az öntözhető területek tekintetében Törökország 2,39 millió hektáryi résszel rendelkezik a folyók mentén, míg Szíria 0,52 millió ha területtel bír. A törökök aktív víztárolási kapacitása 57,5 milliárd m³, szír oldalon ez a szám 16,1 milliárd m³.

⁵ Tényleges megvalósulására, eredményekre Törökország függetlenné válása miatt nem kerülhetett sor.

2. ábra: Vízkonfliktusokat kiváltó okok

FORRÁS: SAMSON, P., CHARRIER, B. (1997)

Az első vízmegosztási konfliktus az 1950-es évek közepén vette kezdetét Törökország és Szíria között. Szíria 1956-ban világbanki kölcsönt felvéve kezdte meg a Ghab-völgye Projektet, vagyis az Asi folyó⁶ (török nevén Asi Nehri) nyújtotta lehetőségek intenzívebb kihasználását. A sírek építettek egy vízszabályozót Jisr-Al-Sughur városánál, illetve két duzzasztógátat (Destan és Maherde) a könnyebb és intenzívebb öntözés érdekében. A probléma mind a mai napig fennáll, és Törökország szerint Szíria a folyó vízének 90%-át felhasználja, így 120 millió m³/év vízmenyiség marad csak a török gazdák számára Hatay tartományban. A tervben szereplő további két duzzasztógát megvalósulása esetén, az előbb említett érték még tovább, évi 25 millió m³-re csökkenne a Török Külügyminisztérium becslései szerint. A török állam neheztel(t) a szír politikára, mivel az állítása szerint csak a libanoni féllel kommunikál(t) a kérdés tekintetében (Szíria természetesen visszautasítja a vádakot).

1975-ben az Eufráteszen épített szír Tabqa gát okozott nézeteltérést Bagdad és Damaszkusz között. Irak szerint ugyanis a duzzasztógátnak köszönhetően 25%-kal csökkent az Eufráteszből érkező víz mennyisége (28 helyett 21 milliárd m³). Az iraki

⁶ Libanonban ered, északi irányban haladva először Szíria, majd Törökország területét elhagyva éri el a Földközi-tengert. Libanonban 40, Szíriában 112, míg Törökországban 88 kilométeres szakasszal rendelkezik. A török-szír határnál az éves vízhozama 1,2 milliárd m³ (EL-FADEL, M., EL SAYEGH Y., ET AL. 2002).

állami vezetés erődemonstráció gyanánt a szír határ mellé vezényelte a hadsereg jelentős részét, ezzel adva tudtára Szíriának, hogy a folyó vize „közös tulajdon”.

3. A Délkelet-Anatóliai Projekt

A folyók felső folyását ellenőrző Törökország 1977-ben óriási méretű projektbe kezdett, hogy növelhesse az öntözésre és energiatermelésre rendelkezésre álló víz mennyiségét. A projekt kilenc tartományban 17 000 km²-nyi öntözhető területre és 9 millió itt élő emberre gyakorol hatást.

A Délkelet-Anatóliai Projekt (törökül: Güneydoğu Anadolu Projesi, GAP) a török gazdaságnak egy hosszú távú, több szektort (mezőgazdaság – öntözés, energiatermelés, városi és a vidéki infrastruktúra fejlesztése, erdészet, oktatás és egészségügy) érintő, integrált, regionális fejlesztési terve. A GAP alapvető célja, hogy a fenntartható fejlődés eszméit követve megszüntesse a regionális fejlettségi egyenlőtlenségeket, emelje a jövedelmi szintet és az életszínvonalat, és hozzájáruljon a nemzet társadalmi stabilitásához, valamint a gazdaság növekedéséhez (<http://www.gap.gov.tr/>).

Az eredeti elképzelést, hogy kihasználják a folyók, azaz az Eufrátesz és Tigris adta lehetőségeket, Musztafa Kemal Atatürk, a Török Köztársaság alapítójának és első elnökének nevéhez köthetjük. Az 1920-as és 1930-as években, a török gazdaságban is megnőtt az igény a villamosenergia iránt. 1936-tal kezdve tanulmányok sora vizsgálta a folyók áramlását és egyéb jellemzőit. A GAP az 1970-es évek végén született meg, mint az öntözéssel és az energiatermeléssel kapcsolatos program, de az 1980-as évek elején átalakították több ágazatot érintő gazdasági és szociális fejlesztési projektté.

Az Eufrátesz és a Tigris felduzzasztásával történő intenzív fejlesztési program EU-s támogatással valósul meg (része az EU-csatlakozás folyamatának). A regionális fejlesztési terv teljes költsége 36 milliárd török líra, melyből 2005-ig 21 milliárd lírányi beruházás már megvalósult. A költségeket a török pénzek mellett európai és amerikai hitelekkel finanszírozzák (1. táblázat).

1. táblázat: A legnagyobb külföldi befektetések a GAP területén

Hitel forrása	A hitel összege (millió USD)
Svájci-német ker. tőzsde	782
Svájci ker. tőzsde	467
Osztrák kormány	200
Európai Fejlesztési Alap	183
Világbank	120
Exim Bank (USA)	111
Európai Beruházási Bank	104
Olasz kormány	85
Francia kormány	33
Német kormány	15

FORRÁS: TOMANBAY, M. (2000)

A projekt keretében 22 gátat, valamint 19 vízerőművet építenek az Eufráteszre és a Tigrisre, melyből az első gát és vízerőmű, a Karakaya már 1987-ben kezdte meg működését, majd öt évvel később elkészült a legnagyobb teljesítményű Atatürk is. Előreláthatólag 2010-re készülnek el a tervbe vett építmények, ezzel a GAP erőművek fogják adni Törökország energiatermelésének 22%-át. A fejlesztési program másik

fontos hozadékként, a kiépítésre kerülő rendszernek köszönhetően 1,7 millió hektárnyi (az összes öntözött terület 20%-a) terület válik öntözhetővé, várhatóan óriási impulzust adva a régió egész gazdaságának.

A GAP további számos kisebb projektre osztható, melyek a társadalom, a gazdaság szinte minden szegmensét érintik. A teljesség igénye nélkül néhány példa:

- A települések szennyvízkezelésének megoldása,
- GAP Erdősítési Projekt,
- Többcélú Községi Központok létrehozása,
- GAP Régió Közegészségügyi Projekt stb.

2. táblázat: A GAP keretében tervezett duzzasztógáták és vízerőművek kapacitása és teljesítménye (egy átlagos atomerőmű kapacitása 500–2000 MW)

	Kapacitás (MW)	Teljesítmény (GWóra/év)
Atatürk gát és vízerőmű	2,400	8,900
Karakaya gát és vízerőmű	1,800	7,354
Birecik gát és vízerőmű	672	2,516
Karkamış gát és vízerőmű	189	652
Kahta gát és vízerőmű	75	171
Şanlıurfa vízerőmű	50	124
Koçali gát és vízerőmű	40	120
Büyükçay gát és vízerőmű	30	84
Sırımtaş gát és vízerőmű	28	87
Fatopaşa vízerőmű	22	47
Erkenek vízerőmű	7	43
EUFRÁTESZ	5,313	20,098
Ilisu gát és vízerőmű	1,200	3,833
Cizre gát és vízerőmű	240	1,208
Batman gát és vízerőmű	198	483
Silvan gát és vízerőmű	150	623
Dicle gát és vízerőmű	110	298
Kralkızı gát és vízerőmű	94	146
Kayser gát és vízerőmű	90	341
Garzan gát és vízerőmű	90	315
TIGRIS	2,172	7,247
ÖSSZESEN	7,485	27,345

FORRÁS: <http://www.gap.gov.tr/>

4. A GAP, mint a belföldi és nemzetközi konfliktusok forrása

A beruházások hasznossága Anatólia délkeleti részére nézve megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor a projekt számos konfliktusforrást is rejt magában. Egyrészről hazai ellenzői

is vannak, másrésztől a korábban említésre került folyókhoz kapcsolódó problematika nemzetközi aspektusa a GAP estében is megmutatkozik. A belföldi kritikák több téma – a műemlék- és nemzeti értékek védelmének hiánya, a földrajzi környezet várható átalakulása, valamint a kisebbségi jogok teljes figyelmen kívül hagyása – köré csoportosíthatók.

A határon belüli probléma tipikus példáját mutatja az Ilisu gát esete. A kritikusok szerint a felduzzasztott víz teljesen elpusztíthatja a folyó melletti, Batman tartomány részét képező Hasankeyf több ezer éves, multikulturális és régészeti hagyatékokkal bíró barlangvárosát.⁷ A gát azonban nemcsak a műemlékekre lesz hatással, hanem a környéken élő arabokra és kurdokra is, akik elhagyni kényszerülnek otthonaikat, és ezzel egy több ezer éves életforma szűnhet meg végérvényesen a térségben.

A nemzetközi konfliktus alapját az adja, hogy Szíria és Irak szerint Törökország megsértette a régóta fennálló nemzetközi szabályokat, figyelmen kívül hagyja a folyóvizek használatára vonatkozó jogokat, valamint az Eufrátesz és Tigris vizét kisajátítva, maga számára használja fel. Szíria és Irak – melyek a jelenlegi 20, illetve 29 milliós népességszámukat az előrejelzések szerint pár évtized alatt meg fogják duplázni – aggodalommal szemlélik a projektet, mivel nekik is több vízre lesz szükségük a jövőben.

Amikor teljessé válik – előreláthatóan 2010 – a GAP projekt, előrejelzések szerint Szíriában 40%-kal, míg Irakban akár 80%-kal fog csökkenni a folyók vízhozama (EL-FADEL, M., ET AL 2002). Damaszkusz szerint Törökország egy 1987-ben megkötött szerződés értelmében beleegyezett abba, hogy másodpercenként legalább 500 m³ vizet enged át Szíriának (melyet időnként 800 m³-re növel, míg adott esetben akár 40 m³-re is korlátozhatja). Ezekkel a lépésekkel pedig veszélyezteti a szír mezőgazdasági és energetikai projekteket.

Az Irak és Szíria által vízben gazdag országnak nevezett török állam a kritikákra leggyakrabban az egy főre jutó vízmennyiség (3. táblázat) összevetésével válaszol.⁸ Törökország továbbá hangsúlyozza azt, hogy hiába rendelkezik elméletben 100 milliárd m³ vízzel, képtelen teljes mértékben felhasználni ezt a mennyiséget, ugyanis a rendelkezésére álló víz elérésének technológiai és geológiai korlátai vannak, melyek miatt ténylegesen 25,9 milliárd m³ vízmennyiség érhető csak el.⁹

3. táblázat: Az egy főre jutó vízmennyiség az Eufrátesz és Tigris országaiban

Ország	Összes vízmennyiség/év (milliárd m ³)	Az egy főre jutó vízmennyiség (m ³)
Törökország	100	1522
Szíria	23	1411
Irak	91.2	4017

FORRÁS: EL-FADEL, M., ET AL (2002)

Válaszként a két arab állam mindent megtett a terv leállításáért. Nagyon sokáig szorgalmazták a külföldi beruházóknál tőkéjük kivonását a nemzetközi konzorciumból.

⁷ A városban egyedülálló asszír, római és oszmán kori műemlékek vannak.

⁸ Vízben gazdag országoknak a 8000-10 000 m³/fő/év országokat szokták sorolni.

⁹ Az 1990-es évek közepén török részről gyakran alkalmaztak egy érdekes magyarázatot arra vonatkozóan, hogy miért nem preferálják a közös programokat, a vízmegosztás lehetőségét. A török víz volt párhuzamba állítva az arab olajjal. A folyók Törökország területén erednek, a törököknek joguk van kiaknázni a benne rejlő lehetőséget ugyanúgy, ahogyan azt az arab államok teszik a területükön található kőolajjal. Azaz, ha Szíria és Irak ingyen követeli az Eufrátesz és Tigris vizét, Törökország is élhetne ilyen igénnyel az arab kőolaj iránt (EL-FADEL, M., ET AL 2002).

A politikai változások azonban mindent felülírtak. Törökország és Szíria kapcsolatában az 1998-as egyezmény¹⁰ után a szír-török bilaterális kapcsolatok jelentős fordulatot vettek. Az együttműködések kialakulását belpolitikai változásokkal magyarázhatjuk. 2000-ben Szíriában volt elnökváltás (Bashar al-Assad), majd Törökországban az iszlamista gyökerű AKP (Igazság és Fejlődés Pártja) 2002-es hatalomra kerülése eredményezett további közeledést. 2007 őszén a gazdaság és politika több területén is megegyeztek a felek a közös együttműködésről.

A 2003-as iraki háború kitörése komoly fenyegetést jelentett Ankara számára azon túl, hogy közvetlen szomszédságában fegyveres konfliktus zajlik. A háború lezárásával, a demokrácia létrejöttével a török-iraki kapcsolatok felélénkülése várható, mellyel Iraknak az újjáépülés, Törökországnak a térség stabilizálása a legfőbb érdeke. Ennek kezdeményei figyelhetőek meg a felek egyre szorosabb gazdasági és politikai kapcsolataiban.

Az Eufrátesz – Tigris konfliktus megoldását addig kell végrehajtani, amíg nincs tényleges vízhiány a térségben. Egy átfogó és integrált regionális terv kidolgozása szükséges, melynek a vízkészletekre vonatkozó együttműködés (hasznosítás, védelem) ugyanúgy része, mint a társadalmi és kulturális problémák megoldásának lehetőségei.

Összegzés

Történeti és politikai okok miatt a Délkelet-Anatóliai Projekthez kapcsolódó konfliktus az egyik legellentmondásosabb kérdés a Közel-Keleten. Az Eufrátesz és Tigris folyók mentén folyamatos a konfrontáció, a feszültség eredményeként a folyók mentén lévő államok több alkalommal is a háború küszöbén álltak egymással.

Az együttműködés és a kölcsönös bizalom hiánya jellemzi a folyók menti országok vízpolitikáját, vagyis nem feltétlenül a vízhiány eredményezi a felek közötti hűvös viszonyt. Jelenleg nincs akut vízhiány, és továbbra is nagy a potenciális vízmegtakarítás.

A konfliktus történetét három szakaszra lehet osztani. Az 1946 és 1960 közötti időszak problémamentes, vízmegosztási szerződések születtek. Az 1960-tól 2008-ig tartó periódust a kommunikáció teljes hiánya, a kizárólagosan nemzeti érdekekre való koncentráció és az önálló projektek jellemezték. 2008 januárjában komoly változások első jeleit figyelhettük meg. Hosszútávú együttműködésről, a technológiák és a víz megosztásáról szólnak az államközi megállapodások. A háromoldalú együttműködés nem korlátozódik kizárólagosan a vízügyi kérdésekre. A három ország összehangoltan foglalkozik olyan területekkel is, mint a környezetvédelem, az erdészet és a meteorológia. A három ország közötti együttműködés eredményeként elkészült esettanulmány bemutatására az 5. Víz Világfórumon kerül sor (Isztambul, 2009. március 16-22.).

Irodalom

1. ARAS, B. – POLAT, R. K. (2008): From conflict to Cooperation: Desecurization of Turkey's Relations with Syria and Iran. In: Security Dialogue vol. 39. pp. 495-515.
2. EL-FADEL, M. –EL-SAYEGH, Y. –ABOU IBRAHIM, A. –JAMALI, D. –EL-FADL, K. (2002): The Euphrates-Tigris basin: A case study in surface water conflict resolution. In: Journal of Natural Resources and Life Sciences Education vol. 31., pp. 99–110.
3. MORRIS, M. E. (1997): Water and conflict in the Middle East: Threats and opportunities.
<http://web.macam.ac.il/~arnon/IntME/water/WATER%20AND%20CONFLICT%20IN%20THE%20MIDDLE%20EAST%20.htm> (letöltés ideje: 2008.09.12.)

¹⁰ A kurdkérdés rendezése a két állam között, Öcalan „kiadatása”.

4. SAMSON, P. – CHARRIER B. (1997): International freshwater conflict: Issues and prevention strategies.
<http://classshares.student.usp.ac.fj/GE303/additional%20readings/water/International%20Freshwater%20Conflict.pdf> (letöltés ideje: 2008.09.11.)
5. THE MIDDLE EAST INSTITUTE VIEWPOINT: Water and conflict in the Middle East. (2008) vol. 8. <http://www.mideasti.org/files/water-and-conflict-middle-east.pdf> (letöltés ideje: 2008.09.12.)
6. TOMANBAY, M. (2000): Turkey's Water Potential and the Southeast Anatolia Project. In: BROOK, D. E. – OZAY, M.: Water Balances in the Eastern Mediterranean. International Development Research Centre, Ottawa, Canada, pp. 95-112.
7. WILLIAMS, P. (2001): Turkey's H2O Diplomacy in the Middle East. In: Security Dialogue vol. 32., pp. 27-40.

Internetes forrás:

1. http://www.gap.gov.tr/gap_en.php